

Ach, veď mužovia nespôsobiajú ktovieakú rozkoš ženám svojou brutálnou dotieravosťou, aspoň nie vždy a každej. (ŠVANTNER)

V ostatných prípadoch sa častica *bohvie*, *ktovie* píše spravidla osve. Osobitne sa vždy píšu neurčité zámená s časticami *neviem*, *nevedno*, *čert vie*.

Ležiac na prični, podložil si hlavu ramenami a robil sa, sta by *bohvie* o čom premýšľal. (LETZ) — A že takých ľudí trpíš v dedine, čo *bohvie odkiaľ* privandrovali. (TOMAŠČÍK) — Gazda *bohvie kde* sa skrýva. (NIŽNÁNSKY) — A bol by si tak hovel *bohvie dokedy*, nebyť v predsieni nešťastného zvonca. (URBAN) — Vichor života ho *ktovie odkiaľ* odtrhol. (HORÁK) — Práve bol dostal už *ktovie koľký* prípis od stolice. (TAJOVSKÝ) — Mój starý dobrý známy súdruh Veľký zvolil si — *ktovie prečo* — druhú možnosť, totiž spomínaný projektstav. (KARVAŠ)

Tak sa jej nevráti, ani čo by sa *neviem čo* stalo. (ALEXY) — Domáci chlieb a syr chutia jej ani *neviem aká* lahôdka. (KUKUČÍN) — Mal pocit, akoby stál na stroji, ktorý sa ženie *nevedno kde*. (URBAN) — Vzbudzoval *čert vie čím* dojem nedávno vyhasnutej sopky. (KARVAŠ)

Prechod od vedľajšej vety k významu častice tvoria prípady:

Ten človek už je nie tu, *ktovie, kde* sa zatáral vo svete. (VOLANSKÁ) — Ráno si tiež prišiel bosý — *kto vie, kde* si topánky potratil. (ONDREJOV) — *Čert vie prečo*, — odpovedal hajdúch. (NIŽNÁNSKY)

Niektorí autori (podľa krajov) miesto slovesa *vedieť* používajú aj sloveso *znať*.

A *bohzná prečo*, ani tá práca nejde mu od ruky ako inokedy. (PODJAVIDINSKÁ) — Dostavili sa totiž i Cigáni, teperiac barboru i cimbal a *ktozná ešte čo* so sebou. (TIMRAVA)

Písanie týchto zámen, ktoré vznikli zo súvetí so vzťažnou vetou, nie je celkom ustálené. Starší autori písali všetky časti týchto zámen osobitne a kládli za základ so slovesom *vedieť* alebo *znať* (*neviem*, *nevedno*, *bohvie*, *ktovie*) čiarku. Časti týchto zámen nezrástli vo všetkých prípadoch rovnako pevne, preto sa i ponecháva možnosť písať ich osobitne i spolu.

Ako osobitné slová treba časti týchto zámen písať:

a) keď sa kladie medzi obe časti predložka

Robil sa, staby *bohvie o čom* premýšľal. (LETZ) — Myslel som si, že by prehrešila sa *bohvie proti čomu*, keď je už doma. (JESENSKÝ)

b) keď je druhá časť rozvitá

Oni veru nemajú peňazí, aby si chalupy všelijakými čačkami, živými plotmi a *bohvie ešte akými* márnosťami prikrášľovali. (ŠVANTNER) — Ešte by ju mali za majetnú ženu, ktorá *bohvie čo všetko má*, dom alebo groše. (ALEXY)

c) keď je druhá časť viacnásobná alebo keď sú v druhej časti dve rozličné zámená, napr. substantívne a adjektívne

A musíš ho íst predať, cestovať *bohvie kde* a v akom počasí. (KUKUČÍN) — *Bohvie, kde a kedy* si ho kúpila. (ZELINOVÁ)

So slovesom *vedieť* utvorilo sa ešte viac neurčitých zámen, napr.: *ju viem kto ...*, *čo ja viem kto ...*, *nevedno kto ...*, *čert vie kto ...*, *všetci čerti vedia*

čo ..., *parom (ho tam) vie kto ...*, *fras (ho) vie kto ...*, *skaza (ho) vie kto ...* a pod.

Zapadol do perín, a tu hneď si pomyslel na dokonalé prechladnutie, nádehu, zapálenie pľúc, suchoty a *čo ja viem čo ešte*. (TAJOVSKÝ)

Kto chce, čo chce, ktorý chce, aký chce, či chce, koľký chce

Tieto pôvodom slovesné vety stratili svoju platnosť, pociťujú sa za časť vety, s ktorou pôvodne tvorili súvetie, a nadobúdajú platnosť neurčitých zámen s odtienkom ľubovoľnosti (= *hocikto ...*).

Nech si vraví *kto chce čo chce*. (ÚZUS) — Po smrti nech sa *kto chce* vrú. (PRÍSLOVIE)

Zmena slovesnej vety nevykonala sa úplne, lebo sa sloveso časuje: *Nech vravel, čo chcel ...*

Iné neurčité zámená

Neurčité zámenné významy sa často vyjadrujú dvojčlennými výrazmi, ktoré vznikajú z opytovacích a iných zámen. Je niekoľko druhov takýchto neurčitých zámen.

1. Dvojice opytovacích zámen s príslušnými ukazovacími zámenami, napr.: *kto-ten, čo-to, ktorý-ten, aký-taký, koľký-toľký, kde-tu, kedy-tedy, ako-tak*. Znamenajú *niekto, niečo ...* s odtienkom malého množstva (*iba niekto, aspoň niekto*).

Bol by veru div, ak by sa na nej *kto-ten* neoparil. (KUKUČÍN) — *Čo-to* som už vedela o nich od tučnej pani majstrovej. (ZELINOVÁ) — I sami prispeli by *čím-tým*. (HVIEZDOSLAV) — Chcel som si utvoriť *aký-taký* pochop o ňom. (ČAJAK) — Čím skôr sa jej podarí dosiahnuť *aký-taký* pokoj, tým skôr sa môže vyšmyknúť dvermi na ulicu. (ŠVANTNER)

2. Dvojica *ten-ktorý* sa vyskytuje zväčša v odbornom štýle a vyjadruje do istej miery vymedzenú neurčitost.

To však už patrí do konkrétnej metodológie *tej-ktorej* vedeckej disciplíny. (FILKORN) — Zahlbili do každej parcely *koľk* a napísali naň názov poľa a čo sa bude na *ten-ktorý* záhon siať. (TOMAŠČÍK)

3. Spojenia častice *čo* s opytovacími zámenami vyjadrujú úplnú ľubovoľnosť, napr. *čo kto* (= *hocikto*), *čo aký* (= *hocijaký*), *čo ktorý*, *čo kde*, *čo kedy*.

Usízená stála pod bránou stoličného domu a *čo kto* známy ukázal sa, plačom vyzvedala sa, čo je s jej Štefkom. (TAJOVSKÝ) — Musí mať istotu *čo akú*. (KUKUČÍN) — Adelka je prírozmenná na to, aby sa dala pabalamutiť peknými rečami *čo ako* zvláštneho človeka. (ZÚBEK) — *Čo ako* musí sa dnes s ním zísť, *čo akým* spôsobom zakvačí sa mu na krk. (TIMRAVA)

Okrem toho tieto spojenia vyjadrujú príпустkový vzťah medzi vetami v podradovacom súvetí.

Čo sa *čo* stane, vytrpí žena. (TIMRAVA) — *Čo aká* skazená, predsa len bola pekná, ba krásna. (ZELINOVÁ) — A *čo* je *kto*, ja sa nevydám. (JESENSKÝ) — Už *čo aké*, čie je, predsa len čaká to dieťa *čo len* za grajciar niečoho. (TAJOVSKÝ) — Ale *čo ako* napínal sluch, nepočul nič, nie a nie. (TATARKA)

4. Dvojica *ten-onen* značí „jeden alebo druhý, ten alebo ten, ten i ten . . .“:

Už dávno viem, že si dobrá len na to, aby si vykonávala to-ono podľa rozkazu. (ZELINOVÁ) — S tou-onou ho vždy domrzali, že za ňou chodí. (TAJOVSKÝ) — Niekedy i pristavia toho-onoho. (RÁZUS)

5. Neurčité zámeno *istý* značí „ten (taký), o ktorom nechceme, nemienime alebo nevieme nič bližšie povedať“. Používa sa aj variant *istýsi*.

Videl som, ako si istý volič prejedol svedomie. (TAJOVSKÝ) — Ty vieš, že do istých vecí sa nemiešam — čo sa týkajú teba totiž. (KUKUČÍN) — My tu máme istési práva. (RÁZUS) — Istýmsi spôsobom sa ti rozum pomúti. (JESENSKÁ)

6. Vo význame *istý* sa niekedy používa aj adjektívum *určitý* a číslovka *jeden*. Obidve tieto slová sú štýlove obmedzené: *určitý* sa používa zväčša v odbornom štýle, *jeden* sa používa iba v hovorovom štýle a je celkom na okraji spisovného jazyka.

Právny poriadok je jednotný súhrn noriem patriacich určitej sociálnej pospolitosti. (J. NOVÁK) — Bol raz jeden chudobný kováč. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Vymedzovacie zámená

Vymedzovacie zámená označujú totožnosť — odlišnosť, úplnosť — nedostatok (nulovosť) alebo výlučnosť (jedinečnosť) javov. Bližšie sa určujú len kontextom (na rozdiel od iných zámen, ktoré sa môžu určovať aj situáciou). Vymedzovacie zámená nepatria k neurčitým zámenám, lebo v kontexte (v súvislosti) nadobúdajú presný význam.

Všetkých dvanásť svietievalo. (JESENSKÝ) — Bolo nás päťsto a boli sme všetci zdraví. (TAJOVSKÝ) — Ja, že si ty inakší — ale vidím, vidím, že si falošný. (KUKUČÍN)

K vymedzovacím zámenám patria:

A. kvalitatívne vymedzovacie zámená:

1. stotožňovacie: *ten istý, tenže, taký istý, tamže, tak isto|takisto, takže, toľkože*;

2. odlišovacie: *iný, inakší, inde, inokade, inam, inokedy, inak, inakšie*;

B. kvantitatívne vymedzovacie zámená:

1. súhrnové: *všetok, všade, vždy, každý*;

2. obmedzovacie: *sám, samý*;

3. popieracie: *nikto, nik, nič, nijaký, žiaden, žiadny, nikde, nikdy, nijako; niktorý, niekoľko*.

Kvalitatívne vymedzovacie zámená

Stotožňovacie zámená

Stotožňovacie zámená sú *ten istý, tenže, taký istý, takýže, tamže, tak isto, takže*. Zámená *ten istý, tenže* stotožňujú substancie (osoby, veci), zámená

taký istý, takýže stotožňujú alebo pripodobňujú kvality, zámeno *tamže* stotožňuje miestne určenia, zámená *tak isto|takisto, takže* stotožňujú deje alebo ich vlastnosti.

1. Zámená *ten istý, tenže* vyjadrujú totožnosť alebo podobnosť vecí a javov, časových a miestnych okolností pomenovaných substantívom.

Dýchajú ten istý vzduch a na oboch svieti to isté slnce. (CHROBÁK) — Tri razy vyberal tú istú daň. (NIŽNÁNSKY) — Vrátili sa tou istou cestou. (ONDREJOV) — Díval sa vypláštým zrakom stále na to isté miesto pod stolom. (CHROBÁK) — Tie isté príčiny, tie isté úkazy. (ŠTRÚR)

Stotožňovací význam sa vyjadruje v porovnávacích vetách dvojicami *ten istý — ktorý, ten istý — čo, ten istý — ako*.

Spieva vo vysokej polohe tú istú pieseň, ktorú počúval včera v noci. (CHROBÁK) — Až keď sa pohol a podišiel bližšie, vidím, že je to ten istý, na ktorého čakám. (MORIC) — Ja sama verím v tie isté zásady ako vy. (STODOLA)

V dôraznej reči sa zámeno *ten istý* zosilňuje slovom *jeden*, ktoré s ním utvára výraz *jeden a ten istý*.

Jeho hlas zvučal vždy v jednom a tom istom tóne. (VAJANSKÝ) — Tri mesiace večer čo večer volal k posteli jeho, prvorodeného — tri mesiace mu opakoval jedno a to isté. (MINÁČ)

V spojení s adjektívami, ale aj inde sa prikláňa významom k zámenu *taký istý*:

No jeho tvár je tá istá — pokojná. (TIMRAVA) — Odvtedy uplynuli stáročia, premenili sa panstvá, otroci sa stali pánmi — ale dubnickým vinohradníkom ostali tie isté kopacie vidly v rukách, tie isté drevené putne na chrbtoch, tie isté ozrutné preše v pivniciach pod kamennými domcami. (HEČKO)

Stotožňovacie zámeno *tenže* je zriedkavé a trochu zastarané. Dnes sa používa zväčša v odbornom (v administratívnom) štýle.

Takto písané zlomky menujeme zlomkami všeobecnými na rozdiel od iného spôsobu vyjadrenia *tejže* hodnoty. (HLAVAJ) — Duša starcova horela týmže ohňom, no pojmy temneli, idey miatli sa. (VAJANSKÝ)

Od stotožňovacieho zámena *tenže* odlišujeme základné ukazovacie zámeno *ten* zosilnené časticou *-že*, ktorá môže stáť i pri slovese, adjektíve . . .

Ale, čo ti poviem, tože si zachovaj a tak urob! (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

2. Zámená *taký istý, takýže* vyjadrujú rovnakosť alebo podobnosť vlastností.

Si práve *taký istý* ako všetci tvoji kancelárski revolucionári! (KARVAŠ) — *Taký istý* Ivan prespevoval ruské pesničky. (HEČKO) — Xavér napína svaly, stuhnuté do kŕča ťažkou prácou, ktorou sa priučal na Anjelskej zemi, ale aj Imrove svaly naliali sa v *takejže* práci a na *tejže* zemi. (ZELINOVÁ)

3. Zámeno *tak isto|takisto* vyjadruje totožnosť alebo podobnosť dejov, vlastností alebo kvantít: *tak isto robí, tak isto dlhý, tak isto dávno*.

Prikázal všetkým svojim pomocníkom, aby urobili tak isto. (ZÚBEK) — Tak isto bolo i s chlapmi. (PLÁVKA) — Tanganika bol smädom na smrť utrápený, tak isto aj ja. (ONDREJOV)

4. Zámeno *tamže* vyjadruje totožnosť miesta. Používa sa v odbornom štýle.

Umrela o dva roky neskoršie *tamže*. (BODICKÝ) — *Tamže* sme poukázali na šírenie cudzieho obleku a mravu. (RAPANT)

Odlíšovacie zámená

Odlíšovacie zámená vyjadrujú nezhodu s tým, čo sa pomenúva v kontexte, sú protikladom stotožňovacích zámen. Sú to zámená *iný, inš, inakš, inakšie, inak, ináč, inde, inam, inokedy, inokade, inokadiaľ*.

1. Zámeno *iný* značí „nie ten istý, nie ten, o ktorom je reč“.

Keď „panča“ malo niečo urobiť, urobili to miesto neho *in*. (URBAN) — N—no, a prečo teba poslal, či nemal *iného* koho poslať? (JÉGÉ) — A toto nie Mariena — toto je *iná*. (KUKUČÍN)

Zámeno *iný*, podobne ako ostatné vymedzovacie zámená, presný význam dostáva v kontexte, a to uvedením konkrétneho názvu.

Jeho dávní priatelia, rubači z dediny, odniesli ho z pustého Šibeničného pola na *iné*, ešte pustejšie pole, do dedinského cintorína. (ONDREJOV) — Tie predsvadobné piesne nik *iný* tak nevie ako ona. (ŠOLTŘISOVÁ)

S popieracími zámenami a záporným prísudkom sa používa ako konštrukcia zdôrazňujúca kladný význam.

Za to všetko nebol vinný *nikto iný*, iba Ema sama. (MINÁČ) — Neostávalo mi *nič iné* ako v hanbe sa vrátiť domov. (ALEXY)

V spojeniach *jeden — iný, jeden — druhý — iný* dostáva význam „ostatný, zvyšujúci“.

A že ľudia nikdy nie sú spoločnej mienky, *jedni* ponáhľajú sa do kabín — ležať, *iní* z kabín na vzduch na palubu — ležať. (TAJOVSKÝ) — Rozídne sa podobrotky, *jeden* vpravo, *druhý* vľavo, *iný* tretím smerom. (ALEXY)

Niekedy (napr. v spojení „celkom *iný*“) dostáva zámeno *iný* aj významový odtienok „opačný“.

Rusi, tí to berú za *iný* koniec. (PLÁVKA) — Dievčatko veľmi ľutovalo starého ota aj starú mater, že sa tak museli trápiť každý na *inom* konci sveta. (JANČOVÁ)

Zámeno *iný* môže označovať nielen odlišnú substanciu, lež aj odlišnú kvalitu. Je protikladom zámena *taký istý*.

V srdci vašom je ešte hnev a nenávisť. My sme už *iní*. (BARČ) — Čo všetek prejdeš, *iný* kraj nájdeš. (POREKADLO)

V krásnej literatúre sa používa i stredoslovenská podoba neutra *inó*.

Ale nuž . . . Muž jej chyboval. Čože *inó*. (URBAN) — Ja svoju ženu na svedčnosť nepustím! Lebo keď vy vojakom „onó“, ženám môžete „inó“. (TAJOVSKÝ)

2. Zámená *inš, inšia* sú nárečové ekvivalenty spisovných zámen *iný, iná, inakšia*. Neutrum *inšie* je spisovné synonymum zámena *iné*, ale nepoužíva sa ako prívlastok substantív.

Ved vieš, že *inšie* nemáme. (F. KRÁE) — Ondro myslí už na *inšie*. (KUKUČÍN) — *Inšie* cit, hlas *inšie* istí. (SLÁDKOVIČ) — To bolo už niečo *inšie*. (HEČKO)

3. Zámeno *inakš* znamená „nie taký istý, o akom bola (je, bude) reč“.

Lebo že vraj to i patrí, aby majster mal *inakšie* meno ako sedliak. (KUKUČÍN) — Po vojne bude všetko *inakšie*. (PLÁVKA) — *Inakšie* časy nastávajú, treba figle zabúdať. (TAJOVSKÝ)

So záporným prísudkom vyjadruje zdôraznený klad.

Ved *inakšieho* vyslobodenia nebolo. (JÉGÉ) — Náročky nechceli byť ani o vlas *inakši* ako notárovcí. (BARČ)

4. Zámená *inak, inakšie*, resp. *ináč* sa používajú na odlíšovanie dejov a vlastností dejov. Značia „nie tak isto“.

Ved dnes by sme sa mohli aj *inakšie* baviť. (F. KRÁE) — Akože *inakšie* mali ešte pomáhať? (ŠVANTNER) — Nevyčítaj, to *inakšie* nemohlo byť, bola som bez zmyslov. (STODOLA) — Jeden raz tak vravíte, a druhý raz *inak*. (KUKUČÍN) — Hej, ale srdce práve *inak* cíti. (HVIEZDOSLAV) — Och, ako celkom *ináč* si predstavovala Marínu. (ZÚBEK) — V Bešeňovej to zas *ináč* vyzeralo. (KALINČIAK)

5. Zámeno *inde* značí „nie tu, nie na tom istom mieste, o ktorom je reč“.

Veru *inde* je chyba. (ALEXY) — Dnes sú tu, zajtra *inde*. (VAJANSKÝ) — *Inde* nemôže byť ako u Zuzky. (TAJOVSKÝ)

Zámeno *inde* môže označovať i smer „nie sem; nie na to miesto, o ktorom je reč“.

Mysel mu *inde* zalietala. (ČAJAK) — Zabočil *inde*. (URBAN)

6. Knižné zámeno *inam* značí „nie sem; nie na to isté miesto, o ktorom je reč“.

Tichého nikam *inam* preložil. (TAJOVSKÝ) — Dvoch starších synov priženil pán Ezechiel *inam*. (KUKUČÍN)

7. Zámeno *inokade* označuje smer „nie tade, iným smerom“.

Keď strážil od dvora, kuna prišla od kola, keď strážil pod kolesom, prešmykla sa *inokade*. (MORIC) — *Inokade* sa nedá zo Stodolišťa ubzikať. (HEČKO)

8. Zriedkavé zámená *inadiaľ, inokadiaľ* vyjadrujú to isté, čo zámeno *inokade*.

Tadiaľ alebo *inadiaľ* všetky cesty idú do Revúcej. (KUKUČÍN)

9. Zámeno *inokedy* značí „nie teraz; nie v tom čase, o ktorom je reč“.

O tomto si pohovoríme *inokedy*. (ŽÁRY) — Prišiel dnes, lebo *inokedy* by nestačil. (KUKUČÍN) — Potom vstal trochu pomalšie ako *inokedy*. (ZELINOVÁ)

Kvantitatívne vymedzovacie zámená

Súhrnové zámená

Sú to tieto zámená: *všetok, všade, všadiaľ, vždy, vždycky, každý*.

1. Zámeno *všetok* má zhŕňajúci význam. Vyjadruje úplný súhrn predmetov, javov pomenovaných v pluráli.

Svietniky boli zaletované na *všetkých* švíkoch. (KUKUČÍN) — Mrzel sa, že *všetky* peniaze rozdal. (JÉGÉ)

V jednotnom čísle sa používa: 1. pri hmotných podst. menách (materiáliách) a hromadných podstatných menách (kolektívach): *všetok piesok, všetka múka, všetok tovar; všetok ľud, všetko vtáčstvo*; 2. pri abstraktách: *všetka bieda, všetko utrpenie, všetko milosrdenstvo, všetok smiech, všetok čas*.

Pri ostatných druhoch podstatných mien sa cíti singulár ako zastaraný alebo nárečový: *Nedal by to za všetok svet*. (Zátarecký) — V súčasnom spisovnom jazyku sa tu používa slovo *celý* alebo množné číslo *všetci, všetky*.

Zmeravený stredný rod *všetko* sa používa v mennom prísudku a v konštrukciách, ktoré z neho vznikli.

Deti *všetko* vydarené, bohato nadané. (KUKUČÍN) — *Všetko* vdovy. Obstarné, dobroprajúce dámy, vyše päťdesiatky. (JESENSKÝ)

Z tvarov sa substantivizuje iba neutrum *všetko*.

Tá ti vám má rozum na *všetko*. (TIMRAVA) — Poznášala *všetko*, čo mohlo byť potrebné na jeho ošetrovanie. (JÉGÉ)

Neutrum *všetko* sa používa namiesto plurálu *všetci* v konštrukcii *kto všetko*.

Keď sa opytoval župan, *kto všetko* lumpoval u Mayera, nevedel si to. (JÉGÉ)

Podobne ako iné vymedzovacie zámená i zámeno *všetok* môže byť prívlastkom a doplnkom osobných zámen.

A čo sa vy *všetci* na hlavu postavíte, nuž z vašich neomastených frčkárov nič nebude. (KALINČIAK) — Ale či nás môžu pozatvárať *všetkých*, keď sa spoločne oboríme? (F. KRÁD)

2. Zámenami *všade, všadiaľ* sa označuje súhrn všetkých miest, ktoré prichádzajú v danom prípade do úvahy. Značí „na každom mieste“ (miesto) i „na každé miesto“ (smer), i „po každé miesto“ (smer i hranica).

Kdekoľvek prídem, *všade* dáky nepokoj. (STODOLA) — *Vždy* a *všade* ti je na pätách. (TAJOVSKÝ) — *Všadiaľ* rastie nový mladý život. (HORÁK) — Stromy boli síce ešte ako mŕtve, ale *všadiaľ* voňalo výparom zeme. (PODJAVORINSKÁ) — Rozprával, kade *všade* za svojho života pochodil. (MORIC) — Tóno ju *všadiaľ* sprevádzal verne ani rytier. (ŠVANTNER) — Chromému *všade* daleko. (PRÍSLOVIE)

3. Zámená *vždy, vždycky* značia „v každý čas, cez každý čas, po všetky časy, o ktoré ide; stále; hocikedy“.

Kvapky budeš mať *vždy* pri sebe. (STODOLA) — V svete pri kráse *vždy* aj špata stojí. (SLÁDKOVIČ) — Na zlé ich je *vždycky* dost. (MORIC) — Justínko, ani ty nebudeš *vždycky* taký: Muchy, nate, zjedzte si ma. (TATARKA)

4. Zámeno *každý* označuje súhrn ako zámeno *všetok*, ale navyše ešte i rozčlenenosť súhrnu. Od zámena *všetok* sa odlišuje odtienkom distributívnosti. Preto sa zámeno *každý* používa zvyčajne v jednotnom čísle.

V ruke mal trstenicu a rozháňal ňou pri každom kroku. (JESENSKÝ) — Rozostavuje ich rad-radom pred *každú* osobu. (KUKUČÍN) — No využívajú *každú* príležitosť, aby mu naznačili, že dobre vedia o každom jeho pohybe. (CHROBÁK)

Zdrobnenina zdôrazňuje základný význam alebo ho prifarbuje citovo.

Svet sa v *každučkem* mení okamžene. (SLÁDKOVIČ) — Janček si zabezkal k nej *každučký* deň. (J. KRÁD)

Súhrn treba rozčlenené vyjadrovať vtedy, keď je dôraz na každom jednotlivcovi kolektívu. Súčasne sa tak zdôrazňuje i súhrn ako celok.

Pohovorili jeden s druhým, *každý* so svojim susedom čosi potichu. (TIMRAVA) — Znosil *všetko* a *každého*. (JESENSKÝ) — Potrúpi *všetkých*, *každého* po troche, a naostatok bude zas dobre. (KUKUČÍN) — Museli sme *všetci* ďalej, musel *každý*. (BEDNÁR) — Život spoločnosti sa odohráva v spoločenských jednotkách, ktoré *každá* svojím spôsobom formujú človeka. (TLAČ)

Zámeno *každý* často vystupuje v spodstatnenej podobe, a to v mužskom rode, aj keď označuje iný rod.

Kolembal sa pekný javor, viac sa nekníše, nech si *každý*, čo zavini, sebe pripíše. (J. KRÁD) — Nik akosi nevie nájsť vhodné miesto, *každý* sa tvári, akoby vošiel len tak idúci. (CHROBÁK) — A tam ňa zas *každý* vidí. (TAJOVSKÝ)

Obmedzovacie zámená

Sú to zámená *sám, samý*.

Zámeno *sám* je významom protikladné zámenám *všetci, každý*. Označuje výlučnú jednosť, oddelenosť osoby alebo skupiny, ktorá sa chápe ako jednotka, podobne ako výrazy *iba jeden, jediný, samotný, bez iných, nezávisle od iných*.

Chlapcov už pred domom nebolo, iba Števo Fašanga *sám* vystával. (ONDREJOV) — Celú cigaretu nevyfajčil nikdy nikto *sám*, ale celá skupina. (TOMAŠČÍK) — Ved sa Buro *sám* oddal do diviaka a zastavil ho. (JÉGÉ) — Stoja zoči-voči *sami* dvaja, ako nikdy dosiaľ. (KUKUČÍN) — Často ňa s Magdalénou spomíname, keď sme *sami*. (RIGOLI)

Základný význam zámena *sám* sa zdôrazňuje časticami alebo zdvojením.

A *len sama* si prišla. (JANČOVÁ) — *Sama jediná* Elenka naša skrúca sa a obzerá sa. (SLÁDKOVIČ) — Tak stenal dni a noci *sám* a *sám*. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Hneď po obede sa vybrala *sama samučičká* do Dolčín. (KUKUČÍN)

Pri niektorých slovesách, napr. pri slovesách *byť, zostať, ostať, žiť, trápiť sa, pracovať*, príberá citový odtienok *osamotený, opustený, bez pomoci iných*.

Taká je *sama*, taká je opustená! (MINÁČ) — Som vdova a dnes umrel mi i syn: i budem *sama*, *sama* ako trst, sta jablň obráňaná. (HVIEZDOSLAV)

K zámennému významu niekedy pristupujú druhotné významy:

1. „osobne, vlastnoručne, samostatne, vlastnými silami, bez cudzieho zá-
sahu, bez cudzej pomoci“ a pod.

Vstal a našiel si poslednú ovcu *sám*. (ONDREJOV) — *Sám* si neporadí. (KUKUČÍN) —
Mladé družstvo vedú si žiaci *sami*. (HEČKO)

2. „z vlastnej vôle, dobrovoľne“ (najmä v spojení *sám od seba*) alebo „bez
príčinenia, bez vonkajšieho zásahu, spontánne, samovoľne“.

Ocela čakať, kým odpovie Timotej *sám od seba*. (GABAJ) — Chlapci bez dohovoru,
sami od seba, krok za krokom vykročili z námestia. (ONDREJOV) — Prišlo to akosi *samo*.
(ZÚBEK) — Doteraz hory *samy* rástli. (HORÁK) — Puška spustila *sama*. (ÚZUS)

V prívlastkovom postavení pristupujú k základnému významu rozličné
odtienky: *príam, dokonca, aj, vlastne*.

Nachytro rozpovedala, čo títo už vedeli skoro všetci od *nej samej* od prvého dňa.
(TAJOVSKÝ) — Z jeho veľkých zarmútených očí rozprávala *sama smrť*. (ONDREJOV) —
Vaša požiadavka je bezzákladná, to *vy sami* viete. (VAJANSKÝ) — Že hnev svätý je len
láska sama, ač v inej ducha podobe. (SLÁDKOVIČ)

Zámeno *samý* zdôrazňuje jednu výlučnú vlastnosť súhrnu jednotlivcov
(alebo samostatných častí celku). Značí *výhradne iba taký, v úplnej miere
taký (taká, také, takí, také), ako označuje príslušné prídavné meno, podstatné
meno alebo zámeno*; „čirý“, napr.: *samé chudobné, samý ocot, sami naši, sami
Slováci* ...

Je to azda preto, že mu *samé* bohaté a pekné pýtajú. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Robili
by z *nej samé* stovky. (KUKUČÍN)

Zámeno *samý* je najmä pri látkových podstatných menách, kolektívach
a pri abstraktách, t. j. pri neživotných substantívach. Pri nich sa používa
v jednotnom čísle.

Pes Kazan má fúziská *samé kyslé mlieko*. (ONDREJOV) — Červenák, šuhajček chudý ako
drievce, *samá kosť a koža*. (ONDREJOV)

Ak sa v jednotnom čísle použije aj pri iných druhoch substantív, vystupuje
aj v nich hromádný, látkový význam alebo význam abstrakta.

Celý bol *samá rana*, opuchlina a krv. (JÉGÉ) — Taký pustý, odporný je môj dom,
samá pavučina, samý prach, samá smrť. (TIMRAVA) — Po bočných plotoch sa driapali
prúce sorty fazule a okrasné pupence — *samý list a samý kvet*. (HEČKO) — Akoby ne-
skrúcalo dušu, *samá zbojnič, samá darebač*, kdeže to zájdeme. (BYSUDA)

Pri iných druhoch podstatných mien sa obyčajne vyskytuje len v množ-
nom čísle.

Potom ju tak zakľal, aby so *samými ženami* bývala. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Pri
pamiatkach je opäť pozoruhodné, že ide o *samé* verejné listiny. (TLAČ) — Šiel si ráno do
úradu, na ulici *samé páriky*. (JESENSKÝ)

V uvedených prípadoch (pri jednotnom čísle materiálií, kolektív, abstrakt
a pri množnom čísle ostatných podstatných mien) je *samý* rodovým vyjadre-
ním toho významu, ktorý tkvie v časticách „*iba, len, jedine*“, ale vyjadrením
výraznejším. Častice *len, iba* môžu zámeno *samý* zdôrazňovať (*iba, len samý*).

Vietor spoza vrchov prináša *iba samé* dobré zvesti. (CHROBÁK)

Zámeno *samý* však môže označovať i bezprostrednú blízkosť (miestnu
i časovú).

Prisadla si náhlivo k otcovi, kolená si dala pod *samú* bradu a stiahla cez ne sukničku.
(JAŠÍK) — Ako keby si psovi kosť spred *samého* pysku vychytil. (CHROBÁK) — Kedysi
pred *samým* večerom prišli konečne i muzikanti. (KUKUČÍN)

Tento význam zámena *samý* sa ďalej zvyrazňuje zdobením, zdvojením
alebo časticou.

Obišli sečkovicu, vyškriabali sa na slamu, pod *samučičkú* strechu. (ONDREJOV) —
Adelin voz musel bežať pri *samom samučičkom* kraji potoka. (VAJANSKÝ) — Drevo sme
stiahli až pod *samú* horu. (ONDREJOV) — Druhý spoločník postával za mestom až do
samej noci. (TOMÁŠIK)

Schopnosť vyjadrovať úplnú (veľkú) mieru a stupňovací význam zámena
samý najzreteľnejšie vyniká v spojení so vzťahovými slovami, najmä adjektí-
vami, napr.: *vrchný, horný, dolný, spodný, predný, zadný, stredný, krajný,
bočný, južný, severný, východný, západný; vrch, spodok, predok (= predná časť),
zadok (= zadná časť), stred, podstata, bok (= okraj), začiatok, koniec, juh,
sever, západ, východ; prvý, ostatný, posledný*.

Význam takýchto slov stupňuje zámeno *samý* po najvyššiu mieru, po takú
mieru, ktorá sa pri akostných prídavných menách vyjadruje tretím stupňom,
napr.: *samý spodný = najspodnejší, samý východný = najvýchodnejší, samý
sever = najsevernejší bod na severe, samá podstata = to najpodstatnejšie*.

Pri značnej časti týchto prípadov sa dá tretí stupeň utvoriť len pomocou
zámena *samý*, napr.: *samý prostredný*.

Popieracie zámená

K popieracím zámenám patria tieto: *nikto, nik, nič, nijaký, žiadny, nikde,
nikam, nikade, nikdy, nijako*. Označujú úplný nedostatok, úplné popretie osoby,
veci, kvantity, okolností (priestorovej, časovej).

1. Zámeno *nikto* — v nominatíve i kratšie *nik* — znamená „ani jeden človek,
žiadny človek“ a je opakom zámen *všetci, každý*. Používa sa iba vo vete so
záporným prísudkom.

Na Jamkách nebolo nikoho. (ONDREJOV) — Nikto by nepovedal, že mal niekedy umazané, repavé kolená a vyleštené rukávy. (ŠVANTNER) — Deti ešte nikoho gazdom nespravili. (TAJOVSKÝ) — Nikdy nikto nežiadal nič podobné od vás? (LETZ) — Chodila okolo, akoby sem nepatril, pri nikom sa nepristavia, nikomu sa neprihovoria. (CHROBÁK) — Nik po nich nesledil. (KUKUČÍN) — Nik by nevedel, čo v mojej duši sa duší. (TAJOVSKÝ)

Vo vetách s kladným prísudkom sa slovo *nikto* substantivizuje a stráca kvantitatívny význam.

Staval som chatrě pre nikoho. (HEČKO) — Musíme sa im aspoň ukázať, aby si ne mysleli, že sme zemou nikoho. (URBAN) — Ty nikto, ty červ, ty mi budeš odporovať! (JÉGÉ)

2. a) Zámeno *nič* znamená „nijaká vec, ani jedna vec“ a je protikladné zámenu *všetko*.

Zamestnáva sa všetkým, čímkoľvek a ničím a nevydáva sa za nikoho. (TATARKA) — A nevieš ty, môj sokole, že pri ničom nielo ľudských kumštov toľko ako pri víne? (KUKUČÍN) — Ničoho nevidíš, nikoho nestretnáš. (TAJOVSKÝ) — Ale ona neprispela ničím. (ZELINOVÁ)

V hovorovom štýle býva i vo vete s kladným slovesom.

Niž nám je, chvalabohu. (TAJOVSKÝ) — Neplač, muška, nič ti je. (KOLLÁR, SPIEVANKY)

b) Značí „nijaké množstvo niečoho“, a to alebo vecí, alebo deja.

Nemáme pred sebou nič viac, ale ani nič menej ako úlohu: novými očami prečítať a novými kritériami zmerať staršiu literatúru. (A. MATUŠKA) — Lahko je tomu pomáhať, kto má, avšak z ničoho dať je ťažká vec. (ALEXY) — Ale nič mi to akosi neprekáža. (FIGULI) — Celkom nič nedýchali! (ONDREJOV)

c) Význam „nijaká vec, nijaké množstvo, nijaký dej“ vyjadruje aj samo *nič*, bez prísudku.

Odechlil stajňu — nič. (KUKUČÍN) — Nasľubovali mu hory, doľu, aby im tú vec rozpovedal. Ale on nič. (DOBŠÍNSKÝ, POVESTI)

d) So zámenom *nič* sa utvorili rozličné zvraty, ktoré označujú jednoducho zápor, nedostatok dôvodu, malichernosť príčiny a pod.

Prečo ho tak obviňovať nič po nič? (KUKUČÍN) — Udrel Jerguša pästou po nose. Pre nič a za nič. (ONDREJOV) — Na lesných lúčkach z ničoho nič rozhádzal kopy sena. (MORIC)

e) Zámeno *nič* sa môže stať substantívom a označuje malichernú vec, bezvýznamnú osobu.

Ale lakám sa sám seba, toho tragického nič, ktoré predstavujem. (VAJANSKÝ) — Vstúpil do šíreho dvora nikým viac nestrkaný, končí sa trma-vrma a nasleduje veličizné — nič. (LASKOMERSKÝ)

3. Zámeno *nijaký* označuje nedostatok vecí, osôb, nedostatok množstva vecí, osôb, deja atď., podobne ako slová *žiadne, ani jeden, vôbec*.

A náhle si uvedomí, že nemá nijakého zmyslu namáhať sa, pretože zabudol na kúdeľ. (CHROBÁK) — Nechcem a nebudem mať do smrti už nijakú. (FIGULI) — Vždy sa zaujímal,

ako pracujú na poli učni, lebo vraj sa nemôže na nich nikdy v nijakej práci spoľahnúť. (TOMAŠČÍK) — Ale neukázal sa na ňom nijaký zármutok. (ONDREJOV)

Zámeno *nijaký* priberá významový odtienok „neurčitý, nemajúci vyhranené vlastnosti, ani taký ani taký, zlý“.

To je môj život, nijaký. (TATARKA) — Lebo je len preto taký rozvírený, že si ty nijaká! (TIMRAVA)

4. Zámeno *žiadny/žiadne* má vo vete povahu substantíva i adjektíva. V substantívnom použití znamená to, čo zdôraznené záporné zámená *nikto, nič*, t. j. „ani jeden, ani ten — ani onen, ani jeden — ani druhý“.

Jeden toľko ako *žiadne*. (PRÍSLOVIE) — Čo sa stalo, čo nestalo, *žiadne* nezmyje. (J. KRÁL)

V adjektívnom použití zámeno *žiadny* znamená približne to, čo „nijaký, celkom nijaký“. Ani jeden z týchto výrazov ho adekvátne nenahrádza, lebo *žiadny* nez dôrazňuje zápornosť kvality, iba veci.

Ja nepotupujem *žiadny* stav a vážim si nášho rektora veľmi. (KALINČIAK) — Nikdy som nedokončil *žiadne* dielo. (SMREK) — To jediná moja vina, a okrem nej *žiadna* iná. (CHALUPKA)

5. Zámeno *ničie* znamená „neprišľuchajúci nikomu“.

Nie, takto netrpelo ničie srdce, iba ak otcovo. (ZELINOVÁ) — Nikdy ja ničie nebudem. (TIMRAVA) — Bez ota si, bez rodičov, nie si mojou, nie si ničou. (SMREK)

6. Zámeno *nikde* označuje alebo miesto, alebo smer: *ani na jednom mieste, na žiadnom mieste, ani tu — ani tam; ani na jedno miesto*.

Stano neraz skúsil ťažobu pocitu, že vlastne nie je nikde doma. (VAJANSKÝ) — Zamkol a *nikde* si nenašiel miesto. (ONDREJOV) — K východu postavili stráž a nepustili ich nikde. (URBAN) — Nikde nepôjdete, Letanovský! (JÉGÉ)

7. Zámeno *nikam* značí: *ani na jedno miesto, ani ta ani ta*.

Eudmila a dcérka Želka nešli *nikam*. (JESENSKÝ) — S dobrotou by vraj *nikam* nezašli. (ALEXY)

8. Zámeno *nikdy* značí: *v žiadnom čase, ani vtedy ani vtedy, ani raz*.

Jurko takého spevu *nikdy* nepočul. (HEČKO) — Teraz strieľať, alebo *nikdy!* (LASKOMERSKÝ) — Jaj, hančiečko môj, *nikdy* vás už nevidím! (JÉGÉ)

9. Zámeno *nijako* značí: *ani tak ani onak, nijakým spôsobom*.

Viete, bez môjho zárobku by nám to *nijako* nevychodilo. (ZÚBEK) — Žena *nijako* nezakrývala, že čaká prvý Šandorov list. (HORÁK)

Popri základnom tvare *nijako* sa vyskytuje skrátená podoba *nijak*. Je to básnický a archaický prostriedok.

Na reč takú mlčky som pritiahol ju k ramenu a uistil ju bozkom svojho zraku, že *nijak* nie som roveň kameňu. (SMREK)

Prechod slov z iných slovných druhov k zámenám

Niektoré adjektíva a číslovky v istých podmienkach strácajú konkrétny význam a nadobúdajú všeobecný význam. Prestávajú pomenúvať iba jednotlivú konkrétnu kvalitu, kvantitu a zblížujú sa so zámenami.

Vúlohe zámen sa môže používať adjektívum *daný* (ten, o ktorého — o ktorý — ide; ten, o ktorom bola reč; tento, o ktorom je reč).

Môže to byť jeden z menovateľov *daných* zlomkov. (HLAVAJ) — A veru v *daných* okolnostiach pre finančné nedostatky naskytujú sa všelijaké problémy. (ALEXY)

Číslovka *jeden* v neurčitom zámennom význame „istý, ktorého (ktorý) netreba menovať alebo ktorý nie je známy“ používa sa zasa v ľudovej a hovorovej reči, a najmä v archaizujúcich prejavoch. Bežná je v časových určeníach.

Jedného dňa popoludní sa ohlásila pred bránou trúba. (JÉGÉ) — A tu, hľa, jedného krásneho dňa príde ponosa na richtára. (ZGURIŠKA) — Jednu noc začal fúkať od juhu teplý vietor. (MINÁČ) — Nevieš, čo sa im stalo od jedného času. (TIMRAVA) — Hej! vieme my jeden kraj kdesi, kde nás iste prijmu radi. (BOTTO)

Slová *jeden, jedni* bez substantíva značia „istý človek, istí ľudia; človek, ľudia“.

A potom ešte jeden sem chodieval. (BEDNÁR) — Ba jedni tvrdili, že si on toto bohatstvo zlým spôsobom nadobudol. (STENIANSKY)

Číslovka *jeden* v hovorovej reči konkuruje aj stotožňovaciemu zámenu „*ten istý*“.

Boli sme teda asi v jednom veku. (TAJOVSKÝ) — On a jeho puška boli jedno. (URBAN) — Medzi zakvitnutými stromami okienka, stienky drevených, na jeden spôsob stavaných chalúpok belejú sa nám. (TAJOVSKÝ) — Či si bosý, či v krpcoch, alebo v kordovánkach, jeden čert: nohy máš pod lavicou. (KUKUČÍN)

Neutrum *jedno*, i keď si čiastočne ponecháva číselný význam, zblížuje sa s významom ukazovacieho zámena *toto* alebo odkazovacieho zámena *to*.

Ešte jedno: ak neprídeš načas domov, na jeseň zložím riaditeľstvo tvojho majetku. (VAJANSKÝ) — „Nuž, súdružka,“ povedal na to Chyla, výhybkár z úseku 5, „povedz mi jedno!“ (BEDNÁR)

Číslovkou *jeden* sa v ľudovej reči niekedy nahrádza i citové zámeno *ten*.

Hneď sa od známeho mu gazdu dal so všetkým preniesť do komory, kde stála aj posteľ, perinami naložená, bielymi ako jedna húska. (TAJOVSKÝ)

Spojenie „jeden i druhý“, hoci si čiastočne ponecháva číselný význam, konkuruje odkazovacím zámenám „i ten, i onen“.

Urbánci mali poľovné právo a zbraň. Teraz im odňali jedno i druhé. (Lazarová)

Spojenie „jeden ... iný, jeden ... druhý“ sú rovnoznačné s čisto zámennými dvojicami *ten — iný, ten — onen*.

Jedným priniesol radosť, iným žiaľ. (KUKUČÍN) — Jedni kliali, iní robili surové žarty a smiali sa na nich. (URBAN) — Jedni prehŕňali hlien a žaburiny dlaňami a priehŕšťami, iní čerpali vodu do košíkov a opálok. (ZÁBORSKÝ) — Jední pomohli sebe, druhí sa stratili bez ozveny. (F. KRÁL)

Spojenia „jeden-druhý“ zriedkavo i „jeden, druhý“ majú význam neurčitých zámen *kto-ten, ktorý-ten, čo-to, ten i onen*.

Ihň divirkanie zatíchlo, len kde-tedy ohlásil sa jeden-druhý akoby zo spánku. (JESENSKÝ) — Počas kortešačiek i ja som bol na jednej-druhej dedine. (TAJOVSKÝ) — Bo Eneásovi sa len v pivnici jedno-druhé snívalo pri sude vína. (ZÁBORSKÝ) — Majster Liecha spomenul jedno-druhé, že zajtra dostanú novučký kompresor a že bude zas veselšie. (TATARKA)

Spojenie *jeden druhý* (-ého, -ému ap.) vyjadruje vzájomnosť ako recipročné zvrtné zámeno *sa* (*si, seba, sebe* ...) a používa sa namiesto neho tam, kde by zvrtné *sa* nevyjadrovalo vzájomnosť dost výrazne. V dôraze sa používa i spolu so zvrtným *sa*.

Zapáchli sa jeden druhému a Soňa nechala medicínu a vydala sa za fiškála. (JÉGÉ) — Znelo to tak, akoby vtáčatá chceli prekričať jedno druhé. (JANČOVÁ) — My deti zvalujeme vínu jedno na druhé. (ALEXY) — V tom zaškripí hamovník, vozne bijú sa jeden o druhý. (VAJANSKÝ)

Číslovka *druhý* často stráca konkrétny číselný význam radovej číslovky a dostáva všeobecný, zámenný význam „iný“.

Ja druhej roboty ani nemám, iba starosť o bránu. (TIMRAVA) — Mohli sa vziať a žiť ako druhí ľudia žijú. (TAJOVSKÝ) — A zmestiť sa musíme, druhej pomoci nieto. (KUKUČÍN) — Príde druhý raz. (JESENSKÝ)

Samo slovo *druhý* bez príslušného substantíva značí „iný človek, iná žena ...“.

Nemal som v mysli nikdy druhej okrem teba. (FIGULI) — Predtým v ten deň s tvárou vážnou robievali sme si z druhých bláznov. (JESENSKÝ) — Ale choďte mi, aj druhí boli šikovní a mali dosť rozumu. (KRNO)

V porovnaní s ostatnými slovnými druhmi priberajú zámená málo nových slov, a i tie sú obmedzené iba na niektorý štýl, napr. iba na hovorový alebo iba na odborný štýl. Z jednotlivých druhov zámen sa najviac obohacujú neurčité zámená. Súvisí to s tým, že neurčité zámená svojimi predponami a príponami vyjadrujú aj lexikálne (nezámenné) významy a že neurčitosť sa v jazyku vyjadruje aj inakšie ako zámenami.

Číslovky

Numeráliá

Definícia

Číslovky sú ohybné i neohybné slová, ktorými sa pomenúvajú jednak samostatné pojmy počtu, jednak číselné príznaky vecí, dejov i príznakov; z gramatickej stránky je to komplexný slovný druh, v ktorom sa s istými obmedzeniami uplatňujú gramatické kategórie podstatných mien, prídavných mien a prísloviak. V súlade so svojou morfológickou komplexnosťou číslovky môžu vystupovať vo funkcii všetkých vetných členov. Ich základným zámenným korelátom sú zámená: *koľko — koľkí, toľko — toľkí*.

V číslovkách má slovné vyjadrenie číselná (numerická) stránka reality, preto ich význam korešponduje s logickou kategóriou čísla. Číslovky ako osobitný slovný druh konštituuje a zjednocuje ich lexikálny význam a okrem toho niekoľko morfológických a syntaktických osobitností ich hlavnej skupiny, základných čísloviek. Charakteristickým znakom vyšších základných čísloviek je tendencia k neohybnosti.

Samostatné pojmy počtu vyjadrujú číslovky najmä v matematických úkonoch, napr. *tri a dva je päť; šesť bez dvoch je štyri; osem je viac ako sedem*. Číselným príznakom vecí, dejov a príznakov rozumieme počet, napr. *dvaja chlapci, desať stolov, dvojce husi, päťdesiat topánok*; násobenosť, napr. *osem ráz písať, päťkrát dlhší, dvojmo vyhotoviť, trojnásobný víťaz*; a poradie, napr. *štvrtý pretekár, tretí raz povedať*.

Podľa vzťahu ich významu k číselným pojmom sa číslovky rozdeľujú na určité a neurčité. Určité sú presným vyjadrením počtu alebo presným číselným určením vecí, dejov alebo príznaku, kým neurčité vyjadrujú počet a číselné určenie nepresne, na základe odhadu alebo subjektívneho postoja. Všetky číslovky, určité i neurčité, sa delia podľa špecifikácie číselného významu na

1. základné (kardináliá) a skupinové (kolektíva), 2. násobné (multiplikatíva), 3. radové (ordináliá) a 4. druhové (speciáliá).

K základným číslovkám sa tesne priraďujú skupinové číslovky (kolektíva) ako ich významové alebo len tvarové varianty, napr. *štvoro detí popri štyri deti, ale dvojce prázdnin, štvoro husi*.

Samostatne používané číslovky vyjadrujú kategóriu pádu, napr.: *dva bez troch je jeden; osemdesiatpäť bez dvadsiatich štyroch je šesťdesiatjeden*.

Tristo šesťdesiatpäť násob dvadsiatimi štyrmi — dostaneš hodiny, násob to šesťdesiatimi, dostaneš minúty, a násob to ešte raz šesťdesiatimi, dostaneš sekundy — uvidíš, koľko je to sekúnd! (KUKUČŤV)

Niektoré číslovky, ktoré vystupujú pri mene počítaného predmetu, preberajú na základe kongruencie s istým obmedzením kategórie určovaného podstatného mena, a to rod a životnosť, napr. *jeden stôl, jedna kniha, jedno jablko, dvaja žiaci, dvadsiati robotníci*; pád, napr. *piatim ženám, tretiemu vojakovi*. Kategória čísla sa na základe zhody uplatňuje len pri číslovkách s gramatickou povahou adjektíva, teda pri plurálnom tvare základnej číslovky *jeden — jedni, jedny*, napr. *jedni rodičia, jedny oči, jedny zápalky*; pri číslovkách, ktoré vyjadrujú číselné postavenie vecí a ich skupín v rade (radové: *chlapci boli prví a dievčence druhé*); a napokon pri číslovkách, ktoré vyjadrujú číselné určenie druhovej variability vecí (druhové: *dvojaké hrušky, trojaká múka*). Ináč pojem čísla je vo vecnom význame čísloviek. Pretože okrem číslovky *jeden* základné číslovky vyjadrujú plurálnosť, gramatický protiklad singuláru a plurálu sa v nich neuplatňuje.

Neurčité základné číslovky *veľa/mnoho, málo* majú kategóriu stupňovania ako vlastnostné prídavné mená a vlastnostné príslovky. Ide o kategóriu prenesenú z paralelných prídavných mien *veľký a malý*.

Na rozdiel od doterajšej tradície spojenia predložiek s číslovkami, napr. *po desať, po štvoro, vo dvojce, na dvakrát, na tretí raz, za osem, za dvanásť*, sa nepokladajú za osobitný druh čísloviek. — Spojenia typu *po desať* sa pokladali za osobitný druh čísloviek, za číslovky podielové (distributíva), pod vplyvom latinčiny.

Základné číslovky

Základné číslovky pomenúvajú samostatne chápané pojmy počtu, napr. *dva, osemnásť, tristo; šesť a osem je štrnásť; mnoho, veľa*, alebo označujú počet vecí, napr. *jeden riadok, štyri knihy, šesť žiakov, veľa vojakov*. Všeobecným zámenným korelátom základných čísloviek sú zámená *koľko — koľkí, toľko — toľkí*.

Základné číslovky sú hlavnou skupinou čísloviek, a to podľa významu i podľa formy. Ostatné číslovky vznikajú a uvedomujú sa na ich pozadí; tvoria sa z nich a pomocou nich sa dajú synonymne opísať. Základné číslovky preto chápeme ako číslovky v užšom zmysle slova.

Určité základné číslovky

Určité základné číslovky označujú presný počet jednotiek; možno ich prepísať pomocou číselných znakov, číslic (*tri* = 3, *osemnásť* = 18). Pomenúvajú čísla prirodzeného číselného radu: *jeden, dva, tri, štyri, päť* atď. K určitým základným číslovkám sa priradujú zlomkové číslovky. Zlomkové číslovky označujú alebo samostatne chápané číselné podiely celku, napr. *polovica, tretina; dve šestiny a tri šestiny je päť šestín* — alebo určenia podielovej kvantity vecí, napr. *štvrtina jablka, osmina hektára, desatina počtu*.

Morfologická a syntaktická charakteristika

Z gramatickej stránky sa medzi určitými základnými číslovkami vyhranili dve skupiny. Do prvej skupiny patria číslovky *jeden, dva, tri, štyri*; do druhej číslovka *päť* a vyššie číslovky.

Pri základných číslovkách prvej skupiny sa uplatňuje kategória rodu v tom rozsahu ako pri prídavných menách; pri číslovke *päť* a vyšších jej uplatnenie je obmedzené na osobný mužský rod a nie je záväzné. Základné číslovky *dva, tri, štyri* majú teda v priamych pádoch osobitné tvary pri osobných podstatných menách mužského rodu, napr. *dvaja žiaci, traja bratia, štyria priatelia*, číslovka *jeden* len v A.: *jedného robotníka, ale jeden stôl*.

V prvej skupine základných čísloviek osobitné postavenie má číslovka *jeden*. V nej sa na základe kongruencie v plnej miere uplatňuje kategória rodu, lebo má osobitný tvar pre každý rod *jeden — jedna — jedno* (ako v menných adjektívach typu *hoden — hodna — hodno*), kategória pádu a pri osobných podstatných menách mužského rodu aj kategória životnosti. O kategórii čísla (o plurálnom tvare) v dôsledku kongruencie možno pri číslovke *jeden* hovoriť len v plurálnych tvaroch *jedni — jedny*, keď sa nimi určujú pomnožené podstatné mená, podstatné mená označujúce osoby a veci jestvujúce v dvojiciach i vo viazaných množstvách, napr. *jedny nožnice, jedny vidly; jedny rukavice, jedni manželia; jedny zápalky*. Ale v takýchto prípadoch číslovka *jedni — jedny* už má i funkciu skupinovej číslovky. V iných prípadoch tvary množného čísla *jedni — jedny* majú už význam a funkciu súhrnových zámen, napr. *jedni žiaci píšu, jedni (= druhí, ostatní) počítajú*.

Keď sa číslovka *jeden* používa samostatne, najčastejšie máva podobu *jeden*; druhé dve podoby *jedna* a *jedno* sú zriedkavejšie.

Číslovka *dva* má tri rodové tvary, a to pri osobných podstatných menách mužského rodu tvar *dvaja*, pri neosobných tvar *dva* a pri podstatných menách ženského a stredného rodu spoločný tvar *dve*.

Číslovky *tri* a *štyri* majú len dva rodové tvary. Podoby *tri, štyri* sa používajú na kvantitatívne určovanie neosobných podstatných mien mužského rodu,

podstatných mien ženského a stredného rodu, kým podoby *traja, štyria* určujú osobné podstatné mená mužského rodu.

V spojeniach základných čísloviek *jeden, dva, tri, štyri* s podstatným menom sa v plnej miere uplatňuje kongruencia v páde. Podstatné meno, ktoré sa kvantitatívne určuje číslovkou *jeden*, je v singulári, napr. *jeden učiteľ, jedna kniha, jedno koleso*; podstatné meno, ktoré sa určuje číslovkou *dva, tri, štyri*, je v pluráli, napr. *dvaja bratia, dva listy, dve sestry (srdcia); traja robotníci, tri stoly (ulice, mestá); štyria žiaci, štyri komíny (písanky, deti)*. Číslovka je tu zhodným prívlastkom a skloňuje sa paralelne so substantívom.

Určité základné číslovky *päť* a ostatné vyššie číslovky — okrem *sto, tisíc, milión, miliarda (bilión)* — môžu mať kongruentnú podobu v základnom tvare len pri osobných podstatných menách mužského rodu, napr. *piati vojaci, dvadsiati dvaja pionieri*.

Číslovky *sto, tisíc, milión, miliarda (bilión)*, ktoré majú gramatickú povahu podstatného mena, pri osobných podstatných menách mužského rodu kongruentné tvary obyčajne nemajú, napr. *sto členov, tisíc učiteľov, milión obyvateľov*. Len veľmi zriedka sa používajú spojenia s kongruentným tvarom číslovky: *stí (tisíci) ľudia*. Pri ostatných podstatných menách v priamych pádoch stojí číslovka *päť* a vyššie v nekongruentnom tvare a podstatné meno má vo výraze so syntaktickým postavením nominatívu-akuzatívu a genitívu tvar G. pl., napr.: N.—A. *päť obrazov, dvadsať žien, dvadsaťdva jabĺk*; G. *piatich obrazov, dvadsiatich žien, dvadsiatich dvoch jabĺk*. Takúto podobu môže mať číslovka *päť* a ostatné vyššie číslovky aj pri osobných podstatných menách mužského rodu, napr. *päť vojakov, dvadsať dva pionierov*. Číslovka *päť* a vyššie základné číslovky po *deväťdesiatdeväť* sa obyčajne skloňujú; len zriedkavo ostávajú bez zmeny.

Vo výrazoch, ktoré stoja v syntaktickom postavení N., G. a A., číselne určené podstatné meno je v G. pl. a pri zlomkových číslovkách *pol* a *štvrt* v G. sg. To sa vzťahuje aj na spojenia s neurčitými základnými číslovkami, napr. *mnoho stromov, veľa kníh, hodne múky*, a na spojenie s číslovkou *nula*, napr. *nula stupňov, nula celých* (v spojeniach typu *nula celých päť desatín*), *nula jednotiek*. V ostatných pádoch podstatné meno je v príslušnom páde, napr. *k desiatim sudom, o siedmich chlapcoch, s deväťdesiatimi piatimi sedadlami*. Naproti tomu pri zlomkových číslovkách substantívneho rázu *polovica/polovina, tretina, štvrtina* atď. môže stáť podstatné meno v G. sg. i v G. pl. podľa toho, či ide o zlomok jednotliviny a kvanta látky, alebo o zlomok celého počtu príslušných jednotlivín, napr.: *pol hrušky/polovica hrušky, polovica (počtu) ľudí, štvrt orecha/štvrtina orecha, štvrtina občanov, tretina učiva, tretina robotníkov*. — V ostatných pádoch sa skloňuje len zlomková číslovka a určené podstatné meno je v tvare G. pl., napr. *k štvrtine ľudí, o polovici chlapcov, s tretinou občanov*.

Číslovka jeden

Číslovka *jeden* má v N. a A. okrem mužského životného rodu také zakončenie ako menné (krátke) adjektíva *hoden, vinen, dlžen*. Ostatné tvary číslovky *jeden* sa zhodujú s tvarmi tvrdých akostných prídavných mien vzoru *pekný*.

		Jednotné číslo	
	Mužský rod	Stredný rod	Ženský rod
N.	<i>jeden</i>	<i>jedn-o</i>	<i>jedn-a</i>
G.		<i>jedn-ého</i>	<i>jedn-ej</i>
D.		<i>jedn-ému</i>	<i>jedn-ej</i>
A.	<i>jedn-ého</i> (živ.) <i>jeden</i> (neživ.)	<i>jedn-o</i>	<i>jedn-u</i>
L.		(o) <i>jedn-om</i>	(o) <i>jedn-ej</i>
I.		<i>jedn-ým</i>	<i>jedn-ou</i>

Množné číslo (má i funkciu skupinovej číslovky)

N.	<i>jedn-i</i> (muž. os.) <i>jedn-y</i> (ostatné)
G.	<i>jedn-ých</i>
D.	<i>jedn-ým</i>
A.	<i>jedn-ých</i> (muž. os.) <i>jedn-y</i> (ostatné)
L.	(o) <i>jedn-ých</i>
I.	<i>jedn-ými</i>

Osobitný tvar pre mužský životný rod je len v A. sg. (= G.) *jedného*, pre mužský osobný rod v N. pl. *jedni* a v A. pl. (= G.) *jedných*. Pri mužskom životnom rode (sg.) a mužskom osobnom rode (pl.) je teda G.=A.; pri neživotnom mužskom rode a strednom rode v sg. je N.=A.; pri ženskom rode v sg. je G.=D.=L. a v pl. pri všetkých rodoch je G.=A.=L.

1. V starších textoch sa používala aj podoba *jedon*. Dnes má tento tvar archaický alebo ľudový ráz: *Ku kočíšovi si sadol jedon hajdúch*. (KALINČIAK)

2. Spoluhláska *-n-* v tvare *jedni* sa vyslovuje tvrdo ako vo všetkých ostatných pádoch.

Číslovka *jeden* má zreteľný číselný význam v týchto prípadoch:

1. Keď vyjadruje samostatný číselný pojem. V takomto prípade okrem základného tvaru *jeden* sa používa i tvar ženského rodu *jedna* a v starších textoch býva i forma stredného rodu *jedno*;

Šesť a *jeden* (*jedna*) je sedem. (úzus) — Do počtovania ho zaväse otec pochytil, koľko je *jedno* a dve, *jedno* a tri — až po desať. (ŠOLTÉSOVÁ) — Predstav si matematickú progresiu, kde diferenciacia je len *jedno*. (KUKUČÍN)

2. V presných výpočtoch niečoho v protiklade k inému číslu (počtu) vecí; *Slamy poriadnu viazanicu . . . švábky do dvoch opálok . . . kyslej kapusty za hlboký tanier . . . jednu cibuľu ako päť . . .* (HEČKO) — „Pán predseda,“ zahlásil Pavo od Múčiny, „nastúpila ľudová milícia: *jeden* veliteľ, osem chlapov a *jeden* bubenk.“ (HEČKO)

3. V údajoch ceny, a to vtedy, keď ide o jednu menovú jednotku alebo jednu menovú jednotku spolu s istým počtom nižších menových jednotiek, zvyčajne pri dôraze;

Tí mlčky [šli], ona za nimi vyhriata pod sladkou tarchou, kufrom, plátenným síce, ale zafarbeným na maďarské farby za *jeden* zlatý osemdesiat grajciarov. (TAJOVSKÝ)

4. Na začiatku číselného radu, pri počítaní;

Jeden, dva . . . tri . . . päť . . . osem — ráta Adamčík a chmúri sa, odpláva. (MORIC) — Odkeď tetke Verone začala miznúť hydina, i desať ráz cez deň sa presviedčala rátaním, či z drobizgu niečo nechýba. Hneď začala: „*Jeden, dva, tri, štyri . . .*“ (FIGULI)

V takomto postavení sa v hovorovej reči používa i tvar ženského rodu *jedna: jedna, dve, tri, štyri* atď., alebo namiesto základnej číslovky *jeden/jedna* násobná číslovka *raz: raz, dva, tri, štyri* atď.

5. Pri zdôraznení, keď číslovka *jeden* má význam „jediný“;

Jeden krk mám, aj ten dám, — povedala žena. (JESENSKÝ) — Štyri hlasy nestačia, ešte aspoň *jeden*. (HEČKO) — O takých ľuďoch sa vravieva, že hodili všetko na *jednu* kartu: alebo, alebo. (PLÁVKA) — Sotva kto z nich poznal čo by len *jeden* spis Karola Marxa alebo Friedricha Engelsa. (GOSIOROVSKÝ)

6. Keď sa jedna vec vyníma z väčšieho celku alebo sa stavia do protikladu s väčším počtom vecí;

Ja mám *jednu* dievku a dvoch synov, ale by nedbala, čo by som mala dve dievky a *jedného* syna. (TIMRAVA) — Gazdiná mu tu právala košelu, *jednu* z troch košiel. (TARTAKA)

7. Keď sa istý počet rozdelí na dve alebo viac častí — proti radovým číslovkám *druhý, tretí* atď.;

Bratia Dohazovci, to boli tí dvaja obri, mali tučné červené tváre, *jeden* s ryšavými fúzikmi, *druhý* bez, obidvaja rozložití, hranatí. (MINÁČ) — *Jedna* cesta hore, *druhá* dolu. (KUKUČÍN)

8. Vo význame „spoločný“, „neoddelený“, „nerozdelený“;

Všetko sa mu vidí, že gazdujú na *jednu* ruku. (KUKUČÍN) — Po štyridsať duší bývalo tu pospolu na *jednom* chlebe, na *jednej* kuchyni. (TIMRAVA) — Vždy spolu chodili, lebo mali *jednu* cestu. (MORIC)

9. Keď sa vyjadruje vzájomnosť v kolektíve a v usporiadaní vecí — v protiklade k radovej číslovke *druhý*;

Chlapci pozreli *jeden* na *druhého* a usmiali sa. (HORÁK) — Tu sa dá len spolu, nie *jednému*: my sme tu *jeden* bez *druhého* nuly! (HEČKO)

10. Namiesto substantíva, ktoré sa vyrozumieva zo súvislosti;

Teraz jeden pôjde so mnou do Brezovca a napíše zmluvu, povedal Martin. (MINÁČ) — „Daj mu jednu,“ žiadal si chlapec v duchu. (TATARKA)

Ak sa má zdôrazniť minimálny počet voľačoho, používa sa často namiesto *jeden* zdôrazňovacia forma *jediný* (*jediný*), alebo spojenie *jeden jediný*, *jeden jediný* (písané aj *jeden-jediný*):

Tisíc vrahov z doliny, čo si počneš jediný! (J. KRÁL) — Jedinú kravičku, živiteľku, mi berú! (F. KRÁL) — Z Úplazu tiež pomaly nebude sa môcť doviezť ani jediný klát dreva. (FIGULI) — Už prebehol celé Vŕšky, ale nenašiel doma ani jedného-jediného chlapca. (MINÁČ)

Vo výraze *číslo jedna*, ktorý sa používa vo funkcii nezhodného prívlastku, má číslovka *jeden* formu ženského rodu *jedna*:

A teta Vladimíra, to bol nepriateľ číslo jedna. (MINÁČ) — Martin vytiahol lós s číslom jedna. (HEČKO)

Slovom *jeden* sa zdôrazňuje zámeno *každý*, pričom poradie *jeden každý* má ráz ustáleného spojenia zo staršieho administratívneho štýlu:

„V každom z nás je trochu pravdy,“ povedal môj muž, „v každom z nás, v každom jednom.“ (BEDBÁR) — Z nadbytku času jeden druhému číta kúsok, ktorú do úst vložil, sleduje *každý* jeden krok. (TLAČ) — Dáva sa na vedomie *jednému každému* pod trestom žalára (HEČKO)

Zdôrazňovaciu funkciu má číslovka *jeden* i vo výraze *všetci do jedného*:

Všetci do jedného, aj ich vlastní, sa im smiali do očí. (ZGURIŠKA) — Pozrite, všetky muškáty sa ujali, už idú do kvetu. Všetky do jedného. (LAZAROVÁ)

Z číslovky *jeden* pomocou predpony *ne-* sa tvorí neurčitá základná číslovka antiteticky vyjadrujúca, že ide o viac jednotlivín, viac prípadov alebo priam o veľký počet niečoho:

Zaspieval o nich Ludovít pozdejšie nejednu pieseň. (HURBAN) — Pani Kvarková nejednu slzu praleje za nimi. (KUKUČÍN) — Poľovník z červeného domu položil na zem už nejedného jeleňa, srnu, diviaka, ba i niekoľko medvedov. (PLÁVKA)

Číslovka dva

N.	<i>dvaja</i> (muž. os.) <i>dva</i> (muž. neos.) <i>dve</i> (žen. a stred.)
G.	<i>dvoch</i>
D.	<i>dvom</i>
A.	<i>dvoch</i> (muž. os.) <i>dva</i> (muž. neos.) <i>dve</i> (žen. a stred.)
L.	(o) <i>dvoch</i>
I.	<i>dvoma</i>

Pri skloňovaní sa tvary číslovky *dva* odlišujú podľa rodu a životnosti len v priamych pádoch, v N. a A. V N. mužský osobný rod má tvar *dvaja*, neosobný *dva*; tvar pre ženský a stredný rod je *dve*, ktorý je aj v A. Akuzatív mužského osobného rodu znie *dvoch*. Mužský osobný rod má teda G.=A., ostatné rody majú N.=A. Vo všetkých rodoch je zhodný G. a L. *dvoch* — (o) *dvoch*. Mužský osobný rod má teda G.=A.=L.

Nemôžem mu napochytr rozpovedať, čo vieme iba my *dvaja*, tetka Trékovie a ja. (JILEMNICKÝ) — Hen dolu na rovine okolo Váhu prichádza žatva vždy o *dva* týždne skôr, ako tu u nás hore. (PLÁVKA) — Pri schodoch na galériu horeli zasa *dve* lampy vo veľkých mosadzných svietnikoch. (JESENSKÝ) — Preto Komunistická strana Československa musela bojovať na *dvoch* frontoch. (GOSIOROVSKÝ) — Pískal medzi strechami, nahýnal topole pri potoku, zúrivo hádzal sneh oproti *dvom* chlapcom. (MINÁČ)

V siedmom páde má číslovka *dva* tvar *dvoma*. Prípona *-ma* je zvyškom po *duáli* (dvojnóm čísle).

Elenka na *dva* bialošky dala po kvicke lekváru, druhými *dvoma* to prikryla a prítapkala. (ŠOLTÉSOVÁ) — Úbohý Ivan sa cíti ako medzi *dvoma* kameňmi. (KUKUČÍN) — Matka vyšla s *dvoma* staršími deťmi do dvora a nás zamkla. (FIGULI)

Tvar *dvomi*, ktorý vznikol analógiou so siedmym pádom množného čísla podstatných a prídavných mien, má hovorový ráz.

Pri absolútnom použití, keď sa slovami vyjadruje istý početový výkon, používa sa tvar *dva* a zriedkavejšie i tvar *dve*. — Tvar *dve* je v spojení *dve na tri*.

Dva/dve a *šesť* je osem. (ÚZUS) — A hoci toto možno vyzerá, akoby som táral *dve* na *tri*, peniaz cvengol každému v ušiach. (BEDNÁR) — Pavo v jeho rokoch poplietol *dve* na *tri* a večne sa rehlil. (HEČKO)

Vo výrazoch, v ktorých sa počet (množstvo) označuje číslovkou *dva* s príslušným číselným alebo kvantitatívnym podstatným menom, tvar číslovky *dva* sa spravuje kongruenciou ako v spojení s podstatnými menami: *dvesto*, *dva milióny*, *dve tisícky*, *dve miliardy*, *dve polovice*, *dve tretiny*, *dva tucty*, *dve miery*, *dve čaty*, *dve kopy*.

Dva tucty ľudí odeváľali znovu na ONV. (HEČKO) — Od novembra odriad rásol, mal tiež straty, na jar mal *dve čaty*. (TATARKA) — Mentieku dievkinu musela mu doniesť do zálohu a na Všetechvátých vrátiť *dve miery*. (TAJOVSKÝ) — Rozhrnuli sme teda jahody na *dve polovice* a až potom vzal lyžičku a bral si na ňu. (ŠOLTÉSOVÁ) — Keď sa prevrátilo zo zimy do jari, Michail s Fiodorom mali nazbierané *dve* plné *vrecia* suchého chleba. (FIGULI)

K číslovke *dvaja*, *dva*, *dve* podľa svojho číselného významu a skloňovania patrí číslovka *obidvaja*, *obidva*, *obidve* a jej významove i stylisticky rovnocenný variant *oba*, *oba*, *obe*. Vyjadruje, že počet vecí je *dva* a zároveň, že toto číslo vyčerpáva celý počet vecí a javov, ktorý v danej súvislosti prichádza do úvahy. Veta *obidvaja písali* vyjadruje, že písali všetci, o ktorých bola v danej súvislosti reč, teda jeden i druhý.

Sedíme zasa len dvaja a obidvaja čakáme, že zakúria, že rozsvietia. (JESENSKÝ) — Deti bolo za pár rokov ako červíkov, že už nemohli obidve, mať s nevestou, na zárobky. (TAJOVSKÝ) — Dolina tu bola úzka, z obidvoch strán skala a uprostred skál cesta a potok. (MINÁČ) — Zeme sa treba držať obidvoma rukami. (FIGULI)

Hľa tu idú Miško Jahoda a Ferko Putoris, obaja už z vyššieho. (KUKUČÍN) — Oba spisy vyšli iba po smrti jeho. (HURBAN) — „Už nepriahaj,“ kázala matka, „postavíme obe [kravy] k batohu, a my si tiež oddýchneme a zajeme, keď je obed.“ (FIGULI) — Ráno na oboch mostoch stáli silné nemecké stráže. (TATARKA) — Neboráčik otec na obe oči zatemnel. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Jaj, hlavička moja! — Iapi si ju oboma rukami. (RÁZUS)

Pred jarou obe husi naniesli vajec. Podsypala som ich a nechala sedieť na vajciach. Len čo sa zazelenala prvá trávička, vyviedli obidve po krdlíku malých húsat. (JANČOVÁ)

1. V mužskom rode pri osobných podstatných menách sa dnes používa dôsledne len tvar *obidvaja/obaja*, no v starších textoch sa stretávame aj s podobou *oba*:

Na sviežom sene pred senníkom ležali *oba* priatelia. (VAJANSKÝ)

2. V ľudovej reči popri variantoch *obidvaja/obidva* zriedkavo býva i variant *obadvaja*: Radovali sa *obadvaja*, že sa takto spolu zišli, i vyrozprávali si, čo a ako sa im vodilo. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

3. Zúčastnenosť všetkých vecí, ktoré v danej súvislosti prichádzajú do úvahy, na dejí alebo príznaku v predikáte sa pri iných číslovkách vyjadruje súhrnovým zámenom *všetci* — *všetky* v spojeniach typu *všetci traja*, *všetky tri*, *všetkých osem*:

A už sa ženú *všetci štyria* do Vlích kútov. (HEČKO) — Včera ráno ich [kačičeniec] bolo ešte *všetkých osem*. (FIGULI)

Číslovka tri

N.	<i>traja</i> (muž. os.) <i>tri</i> (ostatné)
G.	<i>troch</i>
D.	<i>trom</i>
A.	<i>troch</i> (muž. os.) <i>tri</i> (ostatné)
L.	(o) <i>troch</i>
I.	<i>troma/tromi</i>

Základná číslovka *tri* na rozdiel od číslovky *dva* má v N. len dva tvary: pre mužský osobný rod tvar *traja* a pre ostatné rody spoločný tvar *tri*. Osobitný tvar pre mužský osobný rod je v priamych pádoch: v N. tvar *traja* a v A. (= G.) tvar *troch*. V mužskom osobnom rode je G.=A.=L. *troch*, v ostatných rodoch N.=A. *tri* a G.=L. *troch*. V I. popri tvare *troma* je zriedkavejší variant *tromi*.

Traja chlapi a dva voly hrdlačili od svitu do mrku, aby cez zimu bolo pod krovom teplo. (GABAJ) — Za byt našim zaplatiť tri zlatovky na štvrt roka. (TAJOVSKÝ) — Všetky tri dievčatá s naširoko roztvorenými očami bojazlivo pozerali na Pacíka. (LAZAROVÁ) — Čože si ja teraz počnem? S troma malými deťmi . . . — lomila rukami. (ONDREJOV) — Na toto nie troma, ale dvadsiatimi titulmi ho chcela oblažiť naraz. (TIMRAVA) — Medzi tými tromi už bol starší pán s malým kufrikom. (TOMAŠČÍK)

V ľudovej reči a v starších textoch stretávame aj podoby *tria* (= *traja*) a *trich*, *trim*, *trimi*: My *tria* králi ideme k vám, šťastia, zdravia vinšovať vám. (BEŠEŇOVSKÝ) — . . . aby neodstúpil od základov, ktoré postavili si pred *trimi* rokmi. (ŠKULTÉTY)

Ak sa číslovkou *tri* bližšie určuje osobné zámeno, číslovka stojí za ním: Madlušovci sa zodvihli, *my traja* sadli sme si do kúta, aby sme nezavadzali a nikomu neboli na zádrapku. (CHROBÁK) — Ako im je dobre, *im trom* tu, v známom kabinete, oddelenom od sveta daždom a tmou. (MINÁČ)

Základná číslovka *tri* sa používa vo frazeologickom spojení *mať tri svety* a *byť niekomu tri svety* s významom „mať sa znamenite, ako v rozprávke, byť nevýslovne šťastný“, (pozri aj pri číslovke *štyri*): Nazdávala som sa, *budem mať tri svety*, a už aj ten jeden z rúk mojich uletí! (J. KRÁČ) — Chlapci sa z toho tešili a boli im *tri svety*. (RÁZUSOVÁ—MARTÁKOVÁ)

Číslovka štyri

Sklonovanie číslovky *štyri* sa od sklonovania číslovky *tri* odlišuje v N. pre mužský osobný rod a v I. (kde je len prípona *-mi*).

N.	<i>štyria</i> (muž. os.) <i>štyri</i> (ostatné)
G.	<i>štyroch</i>
D.	<i>štyrom</i>
A.	<i>štyroch</i> (muž. os.) <i>štyri</i> (ostatné)
L.	(o) <i>štyroch</i>
I.	<i>štyrmi</i>

Základná číslovka *štyri* priam tak ako číslovka *tri* má osobitný tvar pre mužský osobný rod len v priamych pádoch: v N. tvar *štyria* a v A. (= G.) tvar *štyroch*. V ostatných pádoch je pre všetky rody jeden tvar. V mužskom osobnom rode je G.=A.=L. *štyroch*, v ostatných rodoch N.=A. *štyri* a G.=L. *štyroch*. Nominatívny tvar pri mužskom osobnom rode *štyria* sa odlišuje od čísloviek *dvaja* a *traja* tým, že nemá príponu *-ja*, lež *-ia*.

Prípona *-ja* v N. je variantom prípony *-ia* a vyskytuje sa práve len v číslovkách *dvaja*, *traja* (po kmeňovej samohláske).

V I. je spisovný tvar *štyrmi* s príponou *-mi*; podoba *štyrma* je nárečová.

Číslovka *štyri* sa vyslovuje s tvrdým *t*. Výslovnosť „štíri“ je nespisovná.

Chleba a funt upečenej baraniny doniesla stará mať v košíku, muž štyria litrkom vína ľahko to zalejú. (TAJOVSKÝ) — V ohrade stáli štyri jasene, vysoké, hrubé, rovné ani sviece. (KUKUČÍN) — Prestreté bolo pre štyri osoby. (JESENSKÝ) — Prestahovali sa do štyroch miestností v strede mesta. (MINÁČ) — Chodil po štyroch s ostrážitosťou zvierata, ktoré vetri nebezpečenstvo. (PLÁVKA) — Keď je to potrebné, treba si vedieť pohovoriť s ľuďmi i medzi štyrmi očami. (TLAČ)

Základná číslovka *štyri* sa popri častejšej číslovke *tri* používa vo frazeologickom spojení *mať/byť (niekomu) štyri svety* (pozri vyššie).

Veselo tu býva — slovom, štyri svety — čo myslíte, aké pustina má deti? (J. KRÁČ)

Číslovky päť až deväťdesiatdeväť

N.	päť, muž. os. rod aj piati
G.	piatich
D.	piatim
A.	päť, muž. os. rod aj piatich
L.	(o) piatich
I.	piatimi

V priamych pádoch môže mať číslovka *päť* pri mužskom osobnom rode osobitný tvar: N. *piati*, A. (= G.) *piatich*. No často sa tu používa i tvar *päť*, rovnaký pre všetky rody. V ostatných pádoch je pre všetky rody jeden tvar. V mužskom osobnom rode je G.=A.=L. *piatich*, v ostatných rodoch N.=A. *päť* a G.=L. *piatich*.

V paradigme číslovky *päť* je kvantitatívna alternácia korenej samohlásky. Proti samohláske *ä* v základnom tvare *päť* je v ostatných tvaroch dvojhĺska *ia*. Obdobná alternácia (*e/ie, a/ia, o/ö*) je aj v ďalších číslovkách, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *päť*, až po *päťdesiat*: *šesť* — *šiesti*, *sedem* — *siedmi*, *osem* — *ösmi*, *deväť* — *deviati*, *desať* — *desiati*, *dvadsať* — *dvadsiati*, *tridsať* — *tridsiati*, *štyridsať* — *štyridsiati*; číslovky *jedenásť* až *devätnásť* si pri skloňovaní zachovávajú dlhé *-ä*.

Podľa vzoru *päť* sa skloňujú číslovky od *päť* po *deväťdesiatdeväť* okrem čísloviek zložených s *-jeden*, začínajúc od *dvadsaťjeden*. Tie ostávajú neskloňné. Skloňuje sa len meno určovaného predmetu, ktoré v priamych pádoch má tvar G. pl. Druhá podoba týchto čísloviek *jedenadvadsať*, *jedenatridsať*, *dvadadvadsať* atď. je alebo neskloňná, alebo sa skloňuje ako číslovka *päť*.

Pri číslovke *päť* a vyšších v N. a A. stojí meno číselne určenej veci v G. pl.: *päť/piatich chlapcov*, *päť bytov*, *päť dosák*, *päť litrov (mlieka)*, *päť miliónov (ľudí)*, *päť párov (koní)*, *päť škatuliek (zápaliek)*, *päť korún*, *päť tisícoviek*, *päť stovák*, *päť/piatich Kozlovcov*. (JILEMNICKÝ) — V ostatných (nepriamych) pádoch stojí meno číselne určenej veci v príslušnom páde.

Vie matka tak merať, že je z piatich litrov piva šesť. (TIMRAVA) — Otec rozprával svojim šiestim deťom. (F. KRÁL) — Hypotekárne pôžičky, splatné v päťdesiatich splátkach, vyplývajú sa bez dlhých dotazov a vysvetľovaní. (HEČKO) — Pani Votická už pred piatimi rokmi ho poznala. (KUKUČÍN)

Osobná forma *piati* (zriedka aj typu *päť*) sa používa aj samostatne, bez mena číselne určenej osoby, ktoré sa rozumie z kontextu. Je to spredmetňovanie základnej číslovky (porov. substantivizáciu adjektív).

Zišli sa piati, všetko mladší. (TAJOVSKÝ) — Piatim pomútila hlavy. (HEČKO) — Z celého odriadu zostala hŕstka. Piatí boli. (TATARKA) — V pivnici boli vedno piati. (PLÁVKA) — Z Brodna nastúpilo dvanásť a z Lehôtky päť. (HEČKO)

Od predmetného použitia čísloviek (s vypustením mena príslušného počítaného predmetu) treba odlišovať absolútne použitie základných čísloviek pri označovaní číselných pojmov.

Opýtaj sa Ondrovho chlapca, a už chodí vari tretiu zimu, koľko je päť a sedem, muž alebo háda do sveta, alebo si musí stiahnuť kapec, odčítat päť prstov na nohe, sedem na rukách, a ešte mu vše vyjde pätnásť! (TAJOVSKÝ)

Číslovka *päť* sa používa v expresívnych frazeologických spojeniach o milých päť, jeden za päť a druhý bez jedného za šesť, kúpiť za päť prstov.

I pantofle zhodil z nôh a bosý dubil o milých päť, že mu svet tleskal. (TAJOVSKÝ) — Jedno za päť a druhé bez jedného za šesť. (ÚZUS) — Kupčil podľa obľúbenej metódy všetkých zlodejov „za päť prstov a šiestu dľaň“. (ZGURUŠKA)

Číslovky *sedem*, *osem* v nepriamych pádoch v koncovkách *-ich*, *-im*, *-imi* majú mäkké *i*, hoci pred ním nie je mäkká spoluhláska. Tu treba odlišovať tvar základnej číslovky s mäkkým *i* od tvaru radovej číslovky s ypsilonom: Kocúr sa vzpiera a chlapec ho vlečie k siedmim hrobčekom. (RÁZUS) — Ja som za tie tri roky škodoval vyše ösmich stovák. (KUKUČÍN) — Vtedy, pred siedmimi rokmi, v dusnej teplej tme, bolo víťazstvo najťažšie. (CHROBÁR)

Číslovka *sedem*, podobne ako *tri*, vyjadruje rozprávkový a magický počet. Označuje veľkú mieru — keď sa má vyjadriť, že čosi bolo ďaleko, dlho trvalo a pod. Používa sa aj v biblických súvislostiach a v pomenovaní medovníkárskeho výrobku „sedem detí“: Paľo sa mohol nasťahovať do mlynárovho bytu, bol prázdny, mlynár bol zavretý a mlynárka u akejsi rodiny za siedmimi horami. (MINÁČ) — Čo mi kúpiš? — Štefan: Sedem detí za grajciar. (TAJOVSKÝ)

Základné číslovky od *jedenásť* do *devätnásť* majú takúto podobu: *jedenásť*, *dvanásť*, *trinásť*, *štrnásť*, *pätnásť*, *šestnásť*, *sedemnásť*, *osemnásť*, *devätnásť*.

Vznikli zo základných čísloviek *jeden* až *deväť*, z predložky *na* a z číslovky *desať* (*jeden* + *na* + *desať* > *jedenásť*; *štyri* + *na* + *desať* > *štrnásť*). Majú zakončenie *-t*, ale prvá ich zložka má na rozdiel od príslušnej číslovky na konci *-i*, teda *päť*-, *šesť*-, *deväť* -: *pätnásť*, *šestnásť*, *devätnásť*. V číslovke *štrnásť* kmeň prvej zložky má podobu *štr-* (bez vypadnutého *-y*). V číslovke *jedenásť* zdvojené *n* (z číslovky *jeden* a predložky *na*) sa zjednodušilo na jedno *n*. Z niekdajšieho spojenia *na* + *desať* je v dnešnej spisovnej slovenčine morféma *-násť*.

Číslovky od *päť* po *dvadsať* sa v nepriamych pádoch obyčajne zhodujú v páde s určeným podstatným menom. Len zriedka sa vyskytujú prípady neskloňovanej číslovky. V N. pri mužských osobných podstatných menách je častý aj základný tvar *päť* popri *piati*: *piati chlapci/päť chlapcov*.

Jedenástim zástupcom pravice šlo iba o to, aby zastráši delegátov. (GOSIOROVSKÝ) — Pavo od Múčiny vojde ešte do dvanástich domov. (HEČKO) — Ondrej Pevný asi pred sedemnástimi rokmi nastúpil úrad učiteľský. (KUKUČÍN) — Neverím, že by bolo v našej dedine len devätnásť uvedomelých ľudí! (HEČKO) — Najjasnejší Pane, tvoj syn bol pred štrnásť rokmi v našej Zlatnej krajine a vyslobodil nás. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Číslovky, ktoré označujú celé desiatky (okrem *desať*), majú takúto podobu: *dvadsať*, *tridsať*, *štyridsať*; *päťdesiat* — *deväťdesiat*. Tvoria dve skupiny. Číslovky

prvej skupiny sa skladajú zo základnej číslovky v základnej podobe *dva, tri, štyri* a z časti *-desať* (< *desať*); číslovky druhej skupiny *päťdesiat* až *deväťdesiat* sa skladajú zo základnej číslovky v základnej podobe *päť* až *deväť* a z časti *-desiat* (< *desiatok*).

Číslovky *dvadsať* — *štyridsať* majú na konci *-t*; číslovky *päťdesiat* — *deväťdesiat* majú na konci *-t*. Číslovky, ktoré označujú celé desiatky, odlišujú sa od čísloviek *jedenásť* až *deväťnásť* v tom, že ich prvou zložkou je presná podoba základnej číslovky *dva, tri, štyri, päť, šesť, deväť*. Porov. *štyridsať* a *štrnásť*, *päťdesiat* a *päťnásť*.

Pri používaní základných čísloviek, ktoré označujú celé desiatky (*dvadsať* — *tridsať* atď.), je z morfolologickej a syntaktickej stránky v porovnaní s číslovkami od *päť* do *dvadsať* zreteľná príbuznosť; zväčša sa používajú v kongruentných formách.

Číslovky, ktoré sa skladajú z istého počtu desiatok a jednotiek, sa tvoria dvojakým spôsobom. Pri prvom spôsobe je najprv časť, ktorá vyjadruje počet desiatok (*dvadsať, šesťdesiat*), a za ňou nasleduje časť vyjadrujúca počet jednotiek. Takto utvorený tvar základných zložených čísloviek — *dvadsaťjeden, tridsaťšesť, sedemdesiatosem* — je častejší. Druhým spôsobom sa tieto číslovky tvoria tak, že na prvom mieste stojí časť označujúca počet jednotiek a za ňou pripojená pôvodnou spojkou *a* stojí časť, ktorá označuje počet desiatok: *jedenadvadsať, triaštyridsať, päťosemdesiat*. Tieto varianty majú menšiu frekvenciu.

Číslovky *dvadsaťdva, dvadsaťtri* atď. sa alebo nesklonujú (*dvadsaťdva žiakov, dvadsaťdva žiakov, dvadsaťdva žiakoch, s dvadsaťdva žiakmi*), alebo sa skloňujú v oboch častiach podľa príslušných vzorov *dva, tri, štyri, päť* (*dvadsať dvaja žiaci, dvadsať dvoch žiakov, dvadsať dvom žiakom, s dvadsať dvoma žiakmi; dvadsaťtri ceruziek, dvadsať troch ceruziek* atď.) a píšú sa ako dve slová.

Medzi nich patrí aj Tomáš Slivnický ako vlastník dvadsiatich platieh účastín. (HEČKO)

Číslovky, ktoré sa skladajú z desiatok a jednej alebo dvoch jednotiek, majú bez ohľadu na rod určovaného podstatného mena podobu *dvadsaťjeden, tridsaťjeden, dvadsaťdva, tridsaťdva* atď. (číslovka *jeden* a *dva* má pri všetkých podstatných menách mužský tvar). Číslovky typu *dvadsaťjeden* (*tridsaťjeden, štyridsaťjeden* atď.) sú nesklonné. Meno číselne určenej veci sa pri nich skloňuje ako pri číslovke *päť*, napr. *štyridsaťjeden družstiev, zo štyridsaťjeden družstiev, ku štyridsaťjeden družstvám, v štyridsaťjeden družstvách, so štyridsaťjeden družstvami*. Kongruentná podoba zložených čísloviek typu *dvadsaťjeden* sa používa len od podôb tvorených druhým spôsobom (*jedenadvadsiatim žiakom* — nie „*dvadsiatimjedným*“ žiakom).

Prvý variant:

Tichý bol za *dvadsaťtri* rokov v Zubrove. (TAJOVSKÝ) — Má už *deväťdesiatdva* rokov a pustí sa hocikde — bez palice. (HEČKO) — Grečo má *tridsaťjeden* rokov, Julka *dvadsať*

sedem. (LAZAROVÁ) — Všetkých *tridsaťdva* zubov svieti sa mu bezbožne a vyzývavo. (CHROBÁK) — To niečo, to bol len *sedemdesiaty* siedmy obežník s *deväťdeväťdesiatimi* rubrikami. (MINÁČ)

Druhý variant:

Eva je ešte mladá, ešte nemá ani *päťadvadsať* rokov. (KUKUČÍN) — *Štyriadvadsať* rúk otváralo tieto kľučky. (TIMRAVA) — No, mati, chovali ste ma *triadvadsať* rokov, idem preč. (TAJOVSKÝ) — Tak sa rozmýšľa v *jedenatridsiatich* vlčindolských domoch. (HEČKO) — Bolo to tak akosi pred *päťatridsiatimi* rokmi. (URBAN) — Všetkých *osematridsať* koní sme zapriahli. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

V ľudovej reči sa číslovky typu *dvadsaťdva* až *dvadsaťštyri* zriedkavo viažu s menom určeného podstatného mena i v N. pl., pričom je kongruencia medzi druhou časťou zloženej číslovky (*dva, tri, štyri*) a určeným podstatným menom: Keď už *dvadsaťtri hlavy* na zemi ležali, vtedy sa drak začal prosiť. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Otec nemohol viac stisnúť za *dvadsaťtri roky* ako pol tretej tisíciky. (TAJOVSKÝ) — Mám len *dvadsaťdve koruny*. (ÚZUS)

Číslovky typu *dvadsaťjeden*, najmä keď označujú počet korún, majú v hovorovej reči i podobu *dvadsaťjedna*; podstatné meno *koruna* má tvar G. pl. *korún*, alebo (zriedkavo) tvar N. sg. *koruna*: To je spolu *dvadsaťjedna koruna* a *šesťdesiat halierov*. (ÚZUS)

Vo význame číslovky *štyridsať* používa sa zriedka nesklonná archaická číslovka *meru*.

„A čože budem rátať. Ved ma zas choval za *meru* rokov,“ nechcel rátať Maco. (TAJOVSKÝ) — „Vyše *päťameru* rokov hlásim na pištale, a zlođeja nebolo.“ (KUKUČÍN)

Používanie číslovky *meru* sa v spisovnej slovenčine ustálilo v nadnesenom, rétorickom pomenovaní revolučných rokov 1848 a 1849:

V nasledujúcich ťažkých časoch roku *meru*šmeho ani jeden z obrancov „bibličtiny“ krížom slamy nepreložil za slovenskú vec. (MARTÁK) — Do histórie rokov *meru*šmych slávne sa zapísala Brezová pod Bradlom. (TYLAČ)

Číslovka sto

Keď stojí číslovka *sto* samostatne, alebo sa nesklonuje, alebo sa správa ako podstatné meno a skloňuje sa podľa vzoru *mesto*. L. sg. *zníe v ste* (ako *v meste*), popri nesklonnom *v sto*. V G. pl. sa používa alebo základný tvar *sto*, alebo sa nahrádza G. pl. podstatného mena *stovka* — *stovák/stoviek*.

Spravíme to tak, vy si budete počítat napríklad do *sto* a ja zatiaľ už niečo vymyslím. (FIGULI) — *Dvadsaťpäť* v *sto/v ste/v stovke* je štyrikrát. (ÚZUS) — „Stvorička moja,“ vyčítavo povedala [matka], „na *stovky* ľudí notár s pámmi takto oklamali.“ (FIGULI)

Ak číslovka *sto*, a to i v zloženinách, stojí pri podstatnom mene, ostáva v nesklonovanej podobe *sto*, napr. *dvesto/päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkov; zo sto/dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkov; k sto/dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkom; o sto/dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkoch; so sto/s dvesto, päťsto, viac sto, niekoľko sto robotníkmi*.

Dobrý gazda má si myslieť, že bude sto rokov žiť. (TAJOVSKÝ) — Z dvesto zlatých čo len jeden môže bezpečne vyžiť. (ČAJAR) — Ani pohorelci neodolali a prispeli do volebnej pokladnice skoro tristo korunami. (HEČKO)

Keď sa číslovka *sto* používa predmetne, má v D. zriedkavo tvar *stom*. Stojí namiesto výrazov typu *sto ľudom* (*sto ľudom* > *stom*): Radšej *stom* dať, ako jedného pýtať. (PRÍSL.)

Skloňovaná číslovka *sto* (podľa vzoru *mesto*), a to vtedy, keď stojí samostatne, i vtedy, keď bližšie určuje podstatné meno, má význam „stovka“.

Slovo *stovka* má tri významy — 1. význam synonymný s číslovkou *sto*; 2.—3. predmetný význam, napr. „stokorunáčka“ a význam číslicovej značky „100“ (porov. *päták*, *dvojka*, *desiatka*). Len v prvom význame ide o číslovku.

Ale ty, Ondřík, čo máš parcel hodne vyše *sta*, ty predsa komasáciu nepotrebuješ. (HEČKO) — Sú teda prípady — jeden-dva zo *sta* —, keď spisovateľ dokáže oprávnenosť historických osôb vo fiktívnom príbehu, či ich uvádza pod ich menom alebo nie. (A. MATUŠKA) — Duša rozpálila sa v ňom a začala vyháňať na *stá* nových, mocných výhonkov. (URBAN)

Číslovka *sto* sa používa aj ako neurčitá, keď sa má naznačiť, že voľačoho je veľmi veľa (zveličovanie, hyperbola).

Mal si *sto* chuti lapiť ho za tenké hrdielko a zatriasť ním poriadne, aby opáchli z neho tie veľkopanské móresy. (CHROBÁK) — Hlásnika stretnúť: má *sto* očí! (HEČKO) — Odvtedy ako keby *sto* čertov do maňa bolo vošlo. (FIGULI)

Na vyjadrenie neurčitého veľkého počtu sa používajú i hyperbolické spojenia *sto a sto*, *stá a stá*.

Zuzka od *sto a sto* ľudí počula, že je pekná, a ký div, že i sama si to uvedomila? (TAJOVSKÝ) — Rady hláv tšili sa napred, *stá a stá* rúk bolo vidno na zábradlí. (VAJANSKÝ)

Číslovka *sto* sa používa v rozličných spojeniach citoslovcového rázu majúcich platnosť hrozby a žartovných alebo radostných výkrikov, napr. *sto bohov*, *tristo striel*, *tristo hrmených*, *tristo pántov okovaných* atď.

Sto bohov, len sa mi opováž na cudzie! (TAJOVSKÝ) „Durko,“ kričím a objímam ho, „ach ty loptoš akýsi, bodaj ti *sto* striel do matere!“ (JILEMNICKÝ) — A nad tým telom sa Jano Hazucha-Kudlák zabožil na *tristo bohov* a na najsvätejšiu pamiatku svojho otca. (MINÁČ) — Neutekajte, do *sto* hromov, keď tu čakám na vás od rána, lebo ... (HORÁK)

Číslovka tisíc

Keď číslovka *tisíc* stojí samostatne, skloňuje sa ako podstatné meno, podľa vzoru *stoj*. — V I. pl. je dvojtvar *tisícmi/tisícami*. Naproti tomu keď určuje podstatné meno, je alebo nesklonná, alebo sa — ale zriedkavejšie — skloňuje ako číslovka *päť* — *piati*, napr. *tisíc ľudí*, *od tisíc ľudí*, *tisíc ľudom*, *pre tisíc ľudí*, *o tisíc ľuďoch*, *s tisíc ľuďmi*; *tisíci ľudia*, *od tisícich ľudí*, *k tisícim ľudom*, *pre tisícich ľudí*, *o tisícich ľuďoch*, *s tisícimi ľuďmi*.

Janko z Ameriky už bol naposielal šesťtisíc korún, s úrokmi bolo vyše sedemtisíc. (TAJOVSKÝ) — Tetka si narátala z dvadsiatisíc, že synovec šatila, chovala, opatrovala.

(HEČKO) — Prečo zvalujú našho farču z cudzích bedier, z tisícich bedier? (MINÁČ) — Z tisícich bedárov on jediný vyštveral sa na tento stupeň. (KUKUČÍN) — No každý smrtonosný hvizd nezabíja: len z tisícich jeden. (HEČKO)

Zložené číslovky s *tisíc* sa obyčajne nesklonujú, napr. *päťtisíc robotníkov*, *od päťtisíc robotníkov* atď.

Keď má číslovka *tisíc* význam „tisíčka“, a to pri samostatnom použití i pri určovaní podstatného mena, skloňuje sa podľa vzoru *stoj*.

Vtedy na jeho statku v Írsku *tisíce* ľudu len zo zemiakov po biede sa živil. (ŠTÚR) — Andrejovi už dávno nestačili veľké *tisíce* ročného dôchodku. (VAJANSKÝ) — *Tisíce* kilometrov som prešiel a teraz tu ležím. (MINÁČ) — Ale Jonáš je predsa jeden z tisícov a stá tisícov vo veľkom, poslednom zápase. (LAZAROVÁ) — Nevidel umierať *tisíce*? (MINÁČ)

Číslovka, ktorá určuje počet *tisícov* (= *tisícok*), sa zriedka i skloňuje.

Tristo šesťdesiat korún, veď je to na štvrtročný interes do banky od šestnástich tisíc. (TAJOVSKÝ) — Chotár vyhol komasácii so svojimi siedmimi tisícimi parcel. (HEČKO)

Základná číslovka *tisíc* sa používa aj ako neurčitá, keď sa má naznačiť, že voľačoho je veľmi veľa (zveličovanie, hyperbola).

Žena má *tisíc* fortielov. (PRÍSL.) — Margita cítila *tisíc* očí na sebe. (FIGULI) — Slnko pekne svietilo, v jarkoch pri ceste žiarilo na *tisíce* zlatých podbeľov. (JILEMNICKÝ) — Nebudem sa hnevať s celou rodinou ani kvôli tisícim farárom. (MINÁČ)

Na vyjadrenie veľkého neurčitého počtu sa používajú aj spojenia *tisíce a tisíce* (porov. *stá a stá*).

Tisíce a tisíce kačíc sa tu hašterí, staby to bolo dakde vo dvorovej mláke. (KUKUČÍN)

Číslovka *tisíc* — podobne ako číslovka *sto* — sa používa v spojeniach citoslovcového rázu majúcich platnosť hrozby a žartovných alebo radostných výkrikov.

Tisíc striel hrmených, veď to mne vypadol mešec z vrečka! (FIGULI)

Číslovky *sto* a *tisíc* sa používajú vo frazeologickom spojení *gazdovať/šafáriť od tisíca ku stu*.

Predošli páni si šafáрили od tisíca ku stu. (MORIC)

Číslovka milión

Číslovky *milión*, *bilión*, *trilión*, *kvadrilión* ... majú substantívnu povahu a skloňujú sa podľa vzoru *duh*; tendencia k neohybnosti je pri nich menšia ako pri číslovkách *sto* a *tisíc*. Píšu sa vždy oddelene: *dva milióny*, *desať miliónov*, *z ôsmich miliónov*, *s dvadsiatimi piatimi miliónmi*.

V spojeniach *jeden milión*, *dva/tri/štyri milióny* číslovka *milión* sa skloňuje, a to keď stojí samostatne, i keď kvantitatívne určuje podstatné meno. Kvanti-

tatívne určené podstatné meno je vždy v G. pl., napr. z jedného *milióna* (sadeníc), pri štyroch *miliónoch* (lístkov), so štyrmi *miliónmi* (štepov).

V spojení s číslovkou *päť* a vyššími základnými číslovkami sa v nepriamych pádoch skloňujú alebo obidva výrazy: z *piatich, ôsmich, dvadsiatich dvoch miliónov*; *k piatim, ôsmim, dvadsiatim dvom miliónoch*; *o piatich, ôsmich, dvadsiatich dvoch miliónoch*; *s piatimi, ôsmimi, dvadsiatimi dvoma miliónmi*, alebo sa skloňuje len číselné podstatné meno *milión*: *päť, osem, dvadsaťdva miliónov* (N.=G.=A.); *k päť, osem, dvadsaťdva miliónoch*; *o päť, osem, dvadsaťdva miliónoch*; *s päť, osem, dvadsaťdva miliónmi*. Pritom meno počítaného predmetu je vždy v G. pl. Dve možnosti sú i pri skloňovaní výrazov typu *milión občanov*: alebo sa skloňuje číselné substantívum *milión* a meno počítanej veci je v G. pl. (základný tvar pri číslovkách od *päť* a kvantitatívnych výrazoch vôbec) — bez *milióna občanov*, *k miliónu občanov*, *o milióne občanov*, pred *miliónoch občanov*, alebo číselné podstatné meno *milión* sa neskloňuje — okrem *milión občanov*, *k milión občanom*, pri *milión občanoch*, pred *milión občanmi*. V prvom prípade sa *milión* správa rovnako ako kvantitatívne podstatné meno (*kráľ, skupina, hŕstka, sila* atď.), v druhom má ráz základnej číslovky, ktorá má tendenciu stať sa neohybnou (porov. s číslovkami *sto* a *tisíc*). Pri prvom spôsobe vyjadrenia (pred *miliónoch občanov*) vystupuje do popredia kvantitatívny celok, pri druhom príslušné číselné určené podstatné meno.

Ustúje nás [Elenka], že by ona i do *milióna* napočítala. (ŠOLTÉSOVÁ) — To je v dnešných peniazoch akurát *milión* korún. (HEČKO) — Hoci je teplá noc, do ktorej mihotajú *milióny* hviezd z temného neba, pery sa jej trasú. (KUKUČÍN) — Ale taký život prežíva *tisíce, milióny* chudobných ľudí. (TAJOVSKÝ) — Hypotekárne dlžoby roľníkov v Uhorsku činili *stoštyridsať miliónov* korún. (GOSIOROVSKÝ) — Len na ponosy *miliónov* a *miliónov* poplatného ľudu nik zrenia neobráti. (HURBAN) — Počet stálic sa musí odhadovať na viac *miliónov* miliárd alebo aj na viac *kvadriliónov*. (TLAČ)

Základná číslovka *miliarda* sa skloňuje podľa vzoru *žena*; správa sa ako kvantitatívne substantíva (nemá tendenciu k neohybnosti).

Ak je podmetom vety výraz so základnou číslovkou *tisíce, milióny, miliardy*, sloveso v prísudku je v tvare 3. os. sg. alebo pl. Naproti tomu ak podmetom vety je samo príslušné číselné podstatné meno, sloveso v prísudku je vždy len v 3. os. pl., napr.: *Milióny ľudí bojujú/bojujú za mier*, ale len: *Milióny bojujú za mier*. (TLAČ)

Vyššie zložené číslovky, ak sa vnútri výrazu neskloňujú, píšeme alebo dovedna, alebo oddeľujeme *tisíciky* a *stovky* (najmä pri dlhých výrazoch). Napr. *dvetisícosemstoštyridsaťtri, šesťstoosemdesiatdeväť, deväťstošesť* (takto v účtovníctve), alebo *dvetisíc osemsto štyridsaťtri*. Keď sa vnútri výrazu skloňujú, možno ich písať dvojako — všetky vyššie číslovky spolu a osve jednotky, napr.: *dvetisícdeväťstosedemdesiatich troch, sedemstodvadsiatich siedmich*, alebo všetky číslovkové stupne osve: *dvetisíc deväťsto sedemdesiatich piatich, sedemsto dvadsiatich siedmich*.

Domov dovediam mladú kravičku aj *stopäť* rímskych v mešci. (KUKUČÍN) — Práve dnes *päťsto* rokov, čo sme sa my hrali tu na týchto brvnách ešte ako malé deti. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Už *dvestoosemdesiat* rokov, ako chodím každú noc tadiaľto. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Len v boji o Duklu padlo *osemdesiatpäťtisíc* Rusov a našich *šesttisícpäťsto*. (TATARKA) — Ruky vyskakujú pomaly a Štefan Duval naráta ich len *štyridsať* zo *stopäťdesiatich*. (HEČKO) — *Dvesto dvadsaťpäť* — vyrešie Elenka celkom hlasno a zreteľne. (ŠOLTÉSOVÁ) — Na panskom sme dorobili aj *päťsto tridsať* metrákov na hektári. (LAZAROVÁ) — Mama pozri: tu mám 3 jednotky, 2 desiatky, 6 stoviek a 4 tisíciky, nuž je to *štyritisíc šesťsto dvadsaťtri* — však? (ŠOLTÉSOVÁ)

Archaický ráz má zložená základná číslovka rozložená na dve časti, a to tak, že druhá časť sa priraďuje k prvej zlučovacou spojkou *a* alebo *i*: Bolo ich *sto i sedemdesiat*. (KUKUČÍN)

V letopočte sa používa zvyčajne základná číslovka; zriedkavejšie tu býva radová číslovka.

Vám dozaista stačí zistenie, že týmto dňom, 29. augusta 1944 (*tisíc deväťsto štyridsaťštyri*), bolo vyhlásené ozbrojené povstanie. (JILEMNICKÝ) — Potom prišli kurucké vojny, tiež v podstate sedliacke, cholerové povstanie na východnom Slovensku, rok 1880 a 1881 (*tisíc osemsto tridsať* a *tisíc osemsto tridsaťjeden*). (HEČKO) — Otvorili ich, keď začal vravieť o prvej svetovej vojne, o roku 1918 (*tisíc deväťsto osemnásť* alebo *tisíc deväťsto osemnásť*), hoci vtedy sám ešte nebol na svete. (HEČKO) — Narodil som sa 14. mája *tisícdeväťstosedemnásť* (v roku *tisícdeväťstosedemnásť*, alebo *tisícdeväťsto sedemnásť*, roku *tisícdeväťsto sedemnásť* alebo zastaraný variant *tisíc deväťstosedemnásť* roku). (ÚZUS)

Číslovky *stošesť* a *stopäť* sú súčasťou príslovky miery *ostošesť/ostopäť* (= veľmi rýchlo, veľmi usilovne, zo všetkých síl), ktorá má expresívnu platnosť.

Uháňam *ostopäť*, a sám neviem, ktorým smerom. (FIGULI) — Temer všetci sme písali *ostošesť*, najmä tým, na ktorých sme v minulých dňoch zabúdali. (BEDNÁR)

Zlomkové číslovky

Pol a štvrt.

Číslovka *pol* je nesklonná. Číslovka *štvrt* má v singulári nesklonný tvar *štvrt* a v pluráli nesklonný tvar *štvrte*. Ak ide o väzbu s D., L. a I., meno meraného (deleného) predmetu je v tom páde, ktorý si vyžaduje väzba, inde je meno predmetu v G. sg. alebo v G. pl. Číslovka *štvrt* a *tri štvrte* môžu stáť aj samostatne (ide o elipsu).

Ešte nevieš, či do rána dožiješ, a už sa staráš na *pol* roka napredok, čo budeme robiť. (TAJOVSKÝ) — Národ vyše *pol* tisíca liet trpí. (HURBAN) — Okolo stola asi *pol* tueta dievčat. (KUKUČÍN) — Oheň, ktorý bláľ v peci, hádzal svoje trasúce sa svetlo na jej sukňu a *pol* tváre. (JESENSKÝ) — Obráň asi osem riadkov: čo koreň, to za *pol* vedra hrozna. (HEČKO) — Vedeli, že predseda Bartoš neprehovorí nadarmo ani *pol* slova. (HORÁK) — Ale minula sa jeseň, je o *pol* zime, už niet ničoho. (TAJOVSKÝ) — Viani už skoro v *pol* novembri mohli sme sa sem presťahovať. (ŠOLTÉSOVÁ)

Dufek o *štvrt* hodiny pribehol spotený a mokrý. (JESENSKÝ) — Za byt našim zaplatiť *tri zlatovky* na *štvrt* roka. (TAJOVSKÝ) — Prvá izba je prázdna, ani noha do nej nevkrčila.

vari tri štvrté roka. (LAZAROVÁ) — Ide o pozemok vo výmere tri štvrté jutra na hornom úpätí Baranej hlavy. (HEČKO)

V osamostatnenom substantívnom význame má zlomková číslovka *štvrt* všetky tvary, skloňuje sa podľa vzoru *dlaň*; napr. *prvá, druhá, tretia, štvrtá štvrt mesiaca*.

Zriedka nachádzame slovo *štvrt* skloňované aj pri časových údajoch, a to vtedy, keď sa vynecháva hodina, na ktorú sa zlomková miera vzťahuje.

Ako udrela jedenásta, začal strom pučať; udrela štvrt, puky sa začali v krásny kvet rozvíjať; udreli dve štvrté, premenili sa kvety na malé kyslé bobulky a bobulky navidomoči sa rozdeľovali a rástli, až o troch štvrtiach krásne zlaté jablká všade po strome sa zaligotali. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Zlomková číslovka *štvrt* pri určovaní času v spojení *štvrt na, tri štvrté na* sa viaže so základnou číslovkou; zriedkavejšie aj s číslovkou radovou.

A teraz je štvrt na desať. (HEČKO) — Videl, že je na hodinách už štvrt na dvanásť. (JESENSKÝ)

Naproti tomu pri zlomkovej číslovke *pol* príslušná hodina sa vyjadruje radovou číslovkou v G., napr. *pol druhej, pol šiestej, pol jedenástej* atď.

O pol deviatej sa prišla opýtať Malvinka, či rozkážeme praženicu. (JESENSKÝ) — Predstavenie sa malo začať o pol ôsmej. (TAJOVSKÝ)

Zlomkové číslovky okrem *pol* a *štvrt* majú takúto podobu: *polovica/polovina, tretina, štvrtina, pätina, šestina, sedmina, osmina, devätina, desatina, jedenástina ... dvadsatina, päťdesiatina, tisícina; jedenadvadsatina* atď. Tvorja sa začínajúc zlomkovou číslovkou *pätina* od základnej číslovky príponou *-ina*; číslovky *tretina, štvrtina* sa tvoria od kmeňa radovej číslovky; tak sa tvorí aj *milióntina, miliardtina, stotina* (rozšírený kmeň). Zlomková číslovka k číslovke *dva* — *polovica/polovina/pola* tvorí sa od koreňa *pol-*. Varianty *polovica* a *pola* sú častejšie v beletrii a v hovorovom štýle, variant *polovina* prevláda v odbornom štýle. Variant *polovica* má obmenu (tvarovú dubletu) *polovička*, používanú najmä v hovorovom štýle a v krásnej literatúre. Dva varianty má i zlomková číslovka *štvrt/štvrtina*. Prvý variant je lexikálne viazaný. Používa sa vo výrazoch miery: *štvrt metra, litra, kila; (štvrt na osem, tri štvrté na štyri)* a pri označovaní štvrtí mesiaca; v spojení *štvrt mesta* má už pomknutý význam „časť mesta“. Variant *štvrtina* má širšiu platnosť. Používa sa aj v matematike.

V hovorovej reči sa popri *štvrtina* a *osmina* používajú i varianty *štvrtka* a *osminka*, napr. *štvrtka masla, osminka masla (= štvrt kila; osmina kila), štvrtka husi, štvrtka kresliarskeho papiera*.

Meno vecí, ktorej kvantita sa určuje zlomkovými výrazmi *polovica/polovička/polovina, tretina, štvrtina* atď., stojí v G. sg. alebo pl. Zlomkový výraz je v tom páde, ktorý si žiada väzba a súvislosť. V tomto sa substantíva vyjadrujúce časť celku zhodujú s podstatnými menami, ktoré vyjadrujú isté kvan-

titatívne ohraničenie predmetu alebo látky (*vrece, kôš, hrniec, pohár, náprstok* atď.), a so substantívami vyjadrujúcimi presný počet kusov: *tucet, kopa*. V tom sa odlišujú od zmeravených zlomkových výrazov *pol* a *štvrt*. Častá býva aj väzba s predložkovým genitívom (*polovica z jablák*).

Polovicu starosti zložil žene na plecía. (KUKUČÍN) — Vec podľa Ivanovej vôľičky riešila sa tak, že polovicu z jahôd zjeme my dvaja a druhú polovicu necháme Elenke a otcovi. (ŠOLTÉSOVÁ) — Stiahne [matka] knôt, ktorý sa v lampe rozhorel do polovice cylindra. (HEČKO) — Taká chyža, toľký grunt, a ešte ak tak spravia, že cudzí nezvedia, a bude prepísaná i Jankova polovička. (TAJOVSKÝ) — Cestu, ktorá im ráno trvala aspoň dve hodiny, prebehol teraz sotva za polovičku toho času. (PLÁVKA) — Väčšia časť Dolnokočanov nepozná šestnástky, ani osmíny — ráta svoje zeme len na štvrtky. (HEČKO)

Zlomkové podstatné mená *polovica/polovička* v bežnej reči veľa ráz neoznačujú dve matematicky rovnaké časti, lež jednoducho dve časti. V takýchto prípadoch sa nerovnosť častí vyjadruje spojeniami *väčšia polovica (polovička), dobrá polovica (polovička), lepšia polovička, menšia polovica (polovička), slabšia polovička*.

K nej prichádza dobrá polovica jediný. (MINÁČ) — Tak sa im podarilo opranovať, väčšiu polovicu rovne za Hlbokým potokom. (HEČKO)

Príklady na používanie ostatných zlomkových čísloviek s morfológickou povahou substantíva:

Teda viac ako tretina robotníkov zarobila týždenne menej ako 10 korún. (GOSIOROVSKÝ) — Sadni si potom ku stolu, nikomu nič nepovedz, ale odjedz tak asi tretinu z tej polievky, odpi asi tretinu z toho vína. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Odmena bola už z mesiac rozdelená — polovicu zhrabol bývalý inžinier, štvrtinu vedúci na lesnej správe a po osmíne kvaplo jemu s hlavným skladníkom. (HEČKO) — Viani obrobili ani nie štvrtinu veľkostatku. (MINÁČ) — Nemcov mohla ostať nejaká pätina. (ŠKULTÉTY) — Bol spokojný ako na začiatku vyučovania, ako pri svojich deťoch v tých dobrých dňoch, keď nechýbala z nich ani desatina. (MINÁČ)

Namiesto zlomkových čísloviek v textoch zo staršieho obdobia spisovnej slovenčiny — a podnes v ľudovej reči stojí výraz skladajúci sa z podstatného mena *časťka/časť* a z príslušnej s ním kongruentnej radovej číslovky, napr. *tretia, siedma, ôsma ... tisícica časťka*:

Ale nech by mu druhý len tisícica časťka toho na hlavu, žalúdku, zdraví, hoci nevinne, ublížil, dá ho na kriminál. (TAJOVSKÝ) — Je to kúsok Vlčindola, ani nie jeho desiatá časť. (HEČKO)

Neurčité základné číslovky

Neurčité základné číslovky vyjadrujú neurčitý, nepresný počet (množstvo) vecí, a to na základe odhadu a subjektívneho hodnotenia. Nemožno ich prepísať číslicami. Sú to jednak primárne neurčité číslovky *veľa/mnogo, moc, málo/máličko, niekoľko* — jednak sekundárne neurčité číslovky, a to *pár/zopár; hodne, dost/nadostať, trochu/trocha, trošku, troška, troštičku, troštička*; k nim sa

priradujú i číslovkové a neurčité zámená *koľko, tolko; niečo/dačo, voľačo, čosi*, keď sekundárne majú kvantitatívnu a číselnú platnosť.

Neurčitý veľký počet sa vyjadruje aj kvantitatívnym podstatným menom *množstvo* a spojeniami typu *nesčíselný počet/nesčíselné množstvo*.

Z gramatickej stránky majú neurčité základné číslovky zväčša povahu prísloviak; len číslovky *mnoho, viac, niekoľko, koľko a tolko* majú aj adjektívnu (kongruentnú) podobu *mnohý, -á, -é, mnohí, -é; niekoľkí, -é, kolki, -é, tolki, -é* (pozri ďalej *viacerí*).

Meno početne alebo kvantitatívne určenej veci je pri neohybných neurčitých základných číslovkách v G., a to v G. pl., ak ide o jednotliviny, a v G. sg., ak ide o látky a abstraktá.

Vela sedliackych domov pokleslo pre hlúposť muža a vela sa ich pozdvihlo pre rozumnosť ženy. (KUKUČÍN) — Mnoho farieb mali oblaky, čo blúdili i ponad náš kraj. (FIGULI) — Mnohý žiak len kvôli tomu vytrval celých šesť rokov v škole. (KUKUČÍN) — Videl vela chorých, všetko takito boli. (TLAČ) — Máľčko máte poľa, dva-tri pásiky. (ONDREJOV) — Jerguš ich obchádzal tíško, bojazlivo, premýšľal o mnohých tajomných veciach. (ONDREJOV) — O niekoľko dní po tomto rozhovore Ondrej paholok zapriahol pejky. (ČAJAK) — Za dobré uznal dať mu i pár ponaučení. (KUKUČÍN) — „Na nedeľu vezmeš z truhly zopár grošov.“ (FIGULI) — Veru ťažko bolo starému Čermianskemu voliť medzi toľkými mládenkami. (BRANECKÝ) — Málo je takých zaujímavých železničných staníc ako je subotická. (ČAJAK) — Na rovni sa rozkladá dosť rozsiahla lagúna, na ktorej je i čosi vodného vtáctva. (KUKUČÍN) — Z oboch strán okolo prameňa bol močiar s nesčíselným množstvom volských stupaj. (FIGULI)

Pri neurčitých základných číslovkách *málo, veľa/mnoho*, ktoré majú zhodný koreň s antonymickou dvojicou prídavných mien *malý — veľký*, uplatňuje sa kategória stupňovania. Číslovky *veľa a mnoho* sa stupňujú rovnako — *viac/viacej, najviac/najviacej*; číslovka *málo* má komparatív *menej* a superlatív *najmenej*. Druhé stupne oboch čísloviek mávajú aj samostatnú (nestupňovaciú) platnosť, napr. *viac ľudí* (= niekoľko ľudí), *menej stromov* (= nie veľa stromov).

Stupňovanie významu sa pri neurčitých základných číslovkách *veľa/mnoho — málo* vyjadruje aj predponou *pri-* ako pri prídavných menách.

Týchto zbojníckych bánd muselo byť okolo Trenčína *viac*. (BRANECKÝ) — Bol práve z trhu *viacej* koní dohnan. (TLAČ) — Bolo denne *primnoho* starostí, *primnoho* vyčerpania. (FIGULI)

Pre neurčité základné číslovky je charakteristické, že sa okrem typu *niekoľko a pár* používajú na určenie počtu jednotlivín (kusov) i na určenie množstva látok, napr.: *mnoho žiakov — mnoho múky; hodne robotníkov — hodne vody; málo študentov — málo radosti; trocha ľudí — trocha maku; dosť priateľov — dosť tabaku*.

Namiesto *niekoľko/dakoľko/voľakoľko/koľkosi* sa pri látkových podstatných menách používajú prehodnotené neurčité zámená *niečo/dačo/voľačo/čosi*, napr.:

niečo masti (múky, soli, radosti, hudby). Tieto kvantitatívne výrazy, homonymné s neurčitými zámenami, sa sekundárne používajú aj na určenie počtu jednotlivín (kusov), napr.: *niečo ľudí, niečo robotníkov, voľačo detí, čosi žiakov, čosi cestujúcich*. Majú ľudový a hovorový ráz.

K zlomkovým číslovkám nejestvujú paralelné neurčité číslovky. Neurčitá časť celku a počtu sa vyjadruje opisom *istá časť (čiasťka), malá časť (čiasťka), väčšia, menšia, hodná časť (čiasťka)*. V matematike sa všeobecná zlomková hodnota označuje výrazom *entína*.

Skupinové číslovky

Skupinové číslovky sa vo funkcii základných čísloviek používajú pri množných podstatných menách a pri podstatných menách označujúcich veci (osoby) jestvujúce v dvojiciach (pároch), i vo viazaných množstvách, ako *jedny šaty, troje nôh, štvoro zápaličiek*. V takejto funkcii sú tvarovou obmenou základných čísloviek, ktoré zastupujú. V ostatných prípadoch (pri iných podstatných menách) sú synonymné so základnými číslovkami, pričom k významu počtu pristupuje zreteľ na súhrn (kolektív) vecí. Skupinové číslovky sa používajú aj vtedy, keď sa má podať číselný súhrn radu skutočností rozličného rodu a druhu. V takých prípadoch ich nemožno nahradiť základnými číslovkami.

Všeobecným zámenným korelátom skupinových čísloviek je zámeno *koľko* ako pri základných číslovkách. (Aj to je dôkaz ich úzkeho zväzku so základnými číslovkami.) Skupinové číslovky sa tvoria od základných čísloviek príponou *-oje: dvoje, obidvoje/oboje, troje*, a príponou *-oro: štvoro, päťoro, šestero, sedmoro, osmoro, deväťoro, desäťoro, storo, tisícoro* atď. Skupinovou číslovkou k základnej číslovke *jeden* je jej množný tvar *jedni — jedny*.

K základnej číslovke *obidva/oba* — *obidva/oba* — *obidve/obe* je paralelná skupinová číslovka *obidvoje/oboje*. Používa sa aj predmetne vo význame „jedno i druhé“, „toto i ono“.

Ako vďačne dá, tak i vďačne prijíma, oboje v úprimnosti srdca. (ŠOLTĚSOVÁ) — Oddala som mu i „centimeter“, i „citron“, on si oboje uložil vedľa seba pod paplón. (ŠOLTĚSOVÁ)

Číslovky *dvoje, troje, štvoro* atď. sa v staršej odbornej literatúre označovali ako hromadné (Fraňo Mráz), „rozmanitosť v jednote vyslovujúce“ (L. Štúr) a v novej odbornej literatúre ako rozčleňovacie. Výskum ukázal, že konštatovanie, akoby tieto číslovky vyjadrovali zároveň počet i druhovú rozmanitosť — neobstojí; termín *rozčleňovacie číslovky*, motivovaný prípadmi, keď sa číslovkami *dvoje, troje* atď. a ich predložkovými výrazmi *vo dvoje, vo troje, na dvoje, na troje* atď. vyjadruje rozčlenenie celku i počtu (*Palicu rozlomil vo troje; Rozdelte sa vo dvoje!*), je úzky. Za najadekvátnejší pokladáme termín *skupinové číslovky (kolektíva)*, ktorý má oporu i v staršej odbornej literatúre.

Skupinová číslovka *jedni — jedny* sa vždy skloňuje spolu s určovaným podstatným menom, ktoré je vždy v príslušnom páde. Naproti tomu *dvoje, troje* sa alebo skloňujú (podľa vzoru *päť*), alebo ostávajú bez zmeny, nesklonujú sa. Číslovka *štvoro* a vyššie skupinové číslovky sa nesklonujú.

Keď spojenie ako celok má syntakticky postavenie N., G. a A., meno číselne určeného podstatného mena stojí pri nesklonovaných skupinových číslovkách *dvoje, troje, štvoro* v G., inakedy v príslušnom páde. Ale pri číslovkách *dvoje* a *troje* v N. a A. môže stáť určené podstatné meno zriedka aj v N. pl., napr. *dvoje dvier* aj *dvoje dvere, troje nožnic* aj *troje nožnice*. Varianty *dvoje dvere, troje nožnice* majú ľudový ráz.

Prípady ako „päťorí“ vojaci, „päťoria“ chlapei vznikli kontamináciou základných a skupinových čísloviek. Vyskytujú sa zriedka v staršej beletrii a v ľudových rozprávkach.

Jeden-dvaja by sme mali okolo čoho robiť, ale nie *šestoria-osmoría*. (TAJOVSKÝ) — Išli tie deti slúžiť, po roku po jednej krave išli vyslúžiť *dvanaštoría*. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY).

Používanie skupinových čísloviek

Skupinové číslovky sa používajú:

1. pri pomnožných podstatných menách v platnosti základných čísloviek:

Potom buchli ešte *jedny dvere* a hlasy trochu utíchli. (MÍNÁČ) — Ō sa pamätám, ani *jedny voľby* sa neobišli bez pijatiky. (HEČKO) — Roboty málo, a od pol druhu roka nadobudla som si *dvoje šiat*. (KUKUČÍN) — Manšestrových *šiat* prišlo do ROH na pľu *päťoro*; *dvoje* do Brodna, *jedny* na Lehôtku a *dvoje* do Stodolišta. (HEČKO) — Nevidieť nikoho, a *dvere* *troje*. (TAJOVSKÝ) — Mali *troje sánok*. (KUKUČÍN) — Videl pred sebou *šestoro dvier*. (JESENSKÝ) — Pán notár v Kočkovciach má *desatoro šiat* v kasni. (TATARKA) — Chvalabohu, máš z *jedno dvanaštoro šiat*. (JESENSKÝ) — Nadarmo oblečieš si *desať rúch*, nadarmo zavrieš *dvanaštoro dvere*. (SMREK)

2. pri podstatných menách označujúcich veci, ktoré jestvujú v pároch:

Vidím, že všetci *rodičia* chceli by mať bezchybné deti, i *krešú* ich podľa toho pravým i nepravým spôsobom — vždy v dobrej snahe — ale do bezchybnosti neokrešú ich nikdy, ani *jedni*. (ŠOLTÉSOVÁ) — Opona sa odchyľila, spoza nej *dvoje* *bystrých očí* pozeralo do siene. (KUKUČÍN) — Z troch *párov bagančí dvoje* hneď zašmari do rieky, lebo sú nanič. (HEČKO) — Otec ešte ráno vyčistil *troje topánok*. (TAJOVSKÝ)

3. pri podstatných menách označujúcich veci vo viazaných množstvách:

Od včera si minul *dvoje zápaliek*. (ÚZUS) — Kúpil som si *šestoro sardíniak*. (ÚZUS)

4. na vyjadrenie súhrnného počtu predovšetkým pri podstatných menách stredného rodu; najmä pri takých, ktoré označujú mláďatá:

Potom si Barica zaznačil ešte do poznámky, z koľkých rodín má v škole *viac* ako *dvoje detí* a z koľkých *viac* ako *troje*. (F. KRÁD) — Plačúc *cupká bosá* dolu cestou so *štvoro deťmi*. (HEČKO) — Opatrovala vraj vnúdenca, *štvoro* *pozbieraných drobných detí* bez rodičov. (TATARKA) — Veď tak, hľa: už majú *šestoro* *prasiec*, a deti niet stíhu obriaďiť. (TAJOVSKÝ) — Skorej vychová *jedna* *mať sedmoro detí*, ako *sedmoro detí* *jednu* *matku*. (PRÍSL.) — Havrany mali *dvoje mladé* a nemohli ich vychovať. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — *Troje* *ženských áno*, doložených úsmevom, uhlíkmi v očiach a vypnutím pŕs, je reč najzreteľnejšia. (HEČKO)

5. na označenie súhrnného počtu najmä osôb v rodine, v kolektívach, ktoré vystupujú ako uzavretá skupina; zriedkavejšie aj na vyjadrenie číselného súhrnu vecí vôbec:

Pozri lepšie do veci: *vás* je v dome aj tak len *troje*. (GABAJ) — *Štvoro ľudí* stálo chvíľu pri stole s očami síce vlhkými, ale žiaľu v nich nemali. (HEČKO) — No mala pliahu Jaseňová, ktorá vyvracala i bohaté domy a chudobu trýznila bez prestania: *štvoro krčiem*. (KRŮMÉRY) — Radšej by som bol zdržal *päťoro záúch*. (CHROBÁK) — Podošvy na [korbe] železné, boky politúra - *osmoro* do nej vojde. (KUKUČÍN) — Po celé mesiace skrýval sa a utekal cez hory, doly a *deväťoro riek*. (JILEMNICKÝ) — Viani sa jej *dvanaštoro vajec* zastudilo; samý záväzok! (KUKUČÍN) — Počul som len za sebou dunivý pád a *dvoje* či *troje zachrčani*. (CHROBÁK) — Prietrž mračna vyhrýzla dieru do sveta: hlbokú ako studňa, širokú ako *päťoro psích zabrechani*. (HEČKO)

6. pri rozčlenení (rozštiepení) celku alebo kolektívu na istý počet menších celkov:

Tento dvor rozdelím na *dvoje*. (KUKUČÍN) — Musím pracovať, keď budeme na *dvoje* žiť. (TAJOVSKÝ) — Spadlo z klína oje, zlomilo sa v *dvoje*. (POREK.) — Jeho gazdovstvo je vlastne malý majer i hospodársky rozdelený na *troje*: na dorábanie vína, na pestovanie zbožia a na dochovávanie dobytky. (HEČKO) — Z hunky v *osmoro* visí remenec, naň si zavesí baltu mládenec. (SLÁDKOVIČ)

7. v ustálených výrazoch *deväťoro remesiel, desatoro prikázani/desatoro* (subst.), *päťoro prikázani/päťoro* (subst.);

8. skupinové číslovky *štvoro* a *päťoro* sú v zastaranom frazeologickom spojení *štvoro na päťoro*, ktoré malo význam dnešného *dve na tri*:

Pomlátil *štvoro na päťoro* o svojom povýšení. (HURBAN)

Neurčité skupinové číslovky

Ako neurčitá skupinová číslovka je v spisovnej slovenčine známa len číslovka *viacero*, utvorená od neurčitej základnej číslovky *viac* príponou *-ero*. Je synonymná s neurčitou základnou číslovkou *viac/viacej*. Keď určuje osobné podstatné mená mužského rodu, zvyčajne má kongruentnú podobu. — Číslovka *viaceri* má význam neurčitej základnej číslovky.

Mnohí Trenčania sa zlostili z tohto pohanenia, *viaceri* však škodoradostne sa usmievali. (BRANECKÝ)

Násobné číslovky

Násobné číslovky označujú, koľko rás sa vyskytuje, opakuje istý dej alebo jav pomenovaný slovesom, zriedkavejšie aj podstatným menom (zväčša deverbatívnym) a koľko rás sa stupňuje vlastnosť vyjadrená prídavným menom alebo príslovkou. Podľa toho, pri ktorých z týchto slovných druhov stoja, majú násobné číslovky povahu nesklonného číslovkového výrazu: *päť rás/päťkrát žiadať, tri razy/trikrát krajši, desať rás/desiatkrát lepšie*; podobu príslovky:

dvojnásobne zaujatý, dvojmo napísať; alebo podobu prídavného mena: jedno-razová dávka, viacrázové pozvanie, trojitý oblok, štvornásobný výstrel.

Hlavnou skupinou násobných čísloviek sú číslovkové výrazy, ktoré sa skladajú zo základnej číslovky a slova *raz-razy-ráz* alebo z morfémy *-krát*. V odbornom štýle je častejší variant s morfémy *-krát*, v hovorovom a umeleckom štýle je častejší variant tvorený pomocou slova *raz*. Spojením slova *raz-razy-ráz* alebo morfémy *-krát* s určitou základnou číslovkou vznikajú určité násobné číslovky, ako *päť ráz, päťkrát*; v spojení s neurčitou základnou číslovkou vznikajú neurčité násobné číslovky, ako *mnoho ráz/mnohokrát*.

Paralelnou násobnou číslovkou k základnej číslovke *jeden* je *raz*. Obyčajne sa používa bez základnej číslovky; len na zdôraznenie sa pred ňu kladie základná číslovka *jeden*: *jeden raz*. Zdôraznenie, že dej sa neopakoval, vyjadruje sa spojením slova *raz* s variantom číslovky *jeden* — *jediný*: *jediný raz*. Rovnocenný je variant s morfémy *-krát*: *jedinýkrát*.

Ďalšie tri násobné číslovky majú takúto podobu: *dva razy, tri razy, štyri razy*. Slovo *raz* (podst. meno muž. rodu) má pri číslovkách *dva, tri, štyri* podobu N. pl. ako aj iné podstatné mená. Od *päť* vyššie má slovo *raz* podobu G. pl. *ráz*: *päť ráz, šesť ráz, deväťdesiat ráz, tisíc ráz, milión ráz; veľa ráz*. Druhý variant násobných čísloviek s časticou *-krát* sa tvorí vo všetkých prípadoch rovnako: *jedenkrát, dvakrát, trikrát, štyrikrát, päťkrát, stokrát, miliónkrát, mnohokrát; polkrát, dvaapolkrát, nulakrát*.

Násobné číslovky tvorené pomocou slova *raz/razy/ráz* sa píšú ako dve slová: *jeden raz, dva razy, sto ráz* — naproti tomu ich synonymný variant tvorený pomocou morfémy *-krát* sa píše ako jedno slovo: *dvakrát, päťkrát, tisíckrát*. — Slovo *raz* má podľa dnešnej normy pri číslovke *päť* a vyšších, ako aj pri neurčitých základných číslovkách, pri číslovke *nula* a zlomkových číslovkách *pol* a *štvrt* podobu *ráz*. Výrazy „päťrazy, mnohorazy“ („päťrazí, velarazí“ ap.) sa pokladajú za nespisovné.

Určité násobné číslovky

a) Tvorené pomocou slova *raz-razy-ráz*:

Málokto z prítomných verí, že predseda odvolá slová, ktoré už *raz* vyslovil. (HEČKO) — *Jeden raz* môžu ženy z Vrútok, Ružomberka a Žiliny aj sem chodiť po múku, nielen vždy do Trnavy a Nových Zámkov. (HEČKO)

Smec hneď za tým v húštine *dva razy* zabrechal. (PLÁVKA) — Vedela dobre, že jesienky kvitnú *dva razy* do roka. (FIGULI) — Na obločnú tabuľu niekto *tri razy* zakopal. (MORIC) — [Lekár] Čistí uško. *Raz, dva razy, tri razy*. (HEČKO) — Tej noci ešte *štyri razy* sa vrátili hore na Bukovinku. (MORIC)

Kapusta *sedem ráz* prihrievaná je najlepšia. (PRÍSL.) — Od tých je Grajciar *osem ráz* chudobnejší. (HEČKO) — Odpíše ho *desať ráz* a vždy inak drží pritom pero. (RÁZUS) — *Štyridvaďsať ráz* ťa už popreskakovali mrazy. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — A čo by vás oklamali *deväťdesiatdeväť ráz*, predáte svoje múdre hlavy za sľub aj po *stý raz*. (MINÁČ) — „Už je nie inak, ja salaš musím mať!“ šomral si v ten deň i *sto ráz*. (TIMRAVA)

Násobná číslovka *raz* má rozšírenú významovú platnosť podobne ako základná číslovka *jeden*, namiesto ktorej môže niekedy stáť (napr. pri počítaní *raz, dva, tri* atď.).

Raz, dva, raz, dva, rušajú kroky. (HORÁK)

Spojenie *ani raz* vyjadruje popretím minimálneho výskytu deja jeho nevýskyt; spojenie *ani raz* je v bežnej reči synonymom odborného výrazu *nulakrát/nula ráz*.

Čo žije, *ani raz* Danielovi nevhuplo do hlavy, že by aj jeho duša mohla mať nejakú praktickú hodnotu. (HEČKO)

Násobná číslovka *raz* v spojení s ukazovacím zámenom *taký* alebo kvantitívny ukazovacím zámenom *tolký* a ďalej s pozitívom a komparatívom prídavného mena alebo príslovky vyjadruje zdvojenosť príslušnej kvantítity. Pritom celý výraz môže byť zdôraznený časticou *ešte*. Je to hovorový prostriedok na vyjadrenie dvojnásobnej kvantítity. Hovorové spojenia (*ešte*) *raz taký, raz toľký, raz toľko, ešte raz dlhší* sú synonymné s výrazmi *dva razy taký, dva razy toľký, dva razy toľko, dva razy taký dlhý*.

Kúra [liečebná] by bola bývala *raz taká* ťažká. (JESENSKÝ) — Úroda bude hádam *raz toľká*. (HEČKO) — V druhý rok pýtal Miško mesačne *raz toľko* ako v prvý. (TAJOVSKÝ) — *A raz toľko* lekáru navar! (HEČKO) — Štyridsať rokov je od jeho smrti, viac, i *dva razy* toľko od vydania niektorých jeho diel. (A. MATUŠKA) — Nuž tu hneď celá záhrada bola *ešte raz* krajšia ako skorej. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Spojenie *raz-dva* má význam „ihneď“, „za veľmi krátky čas“.

Tály žita v dlhej horúčave *raz-dva* ožltli ako zlato. (PLÁVKA) — Keď prejdú Priekopy, *raz-dva* sú v Slanej doline. (MORIC)

b) Tvorené morfémy *-krát*:

Potiahol si *dvakrát* z fajky. (TOMAŠČIK) — Pódorys je *dvakrát toľký*, ako mala stará škola. (MINÁČ) — *Trikrát* sa obrátia a *trikrát* si zakývajú rukami. (HEČKO) — Touto rýchlosťou by bolo možno obehnúť našu Zem dookola po rovníku približne *sedemapolkrát* za sekundu. (HAJKO)

Základné číslovky *stotisíc, dvestotisíc* a pod. niekedy mávajú i zdôrazňovaciu podobu typu *jedenkrát stotisíc/jedenkrátstotisíc, jeduostokrátstisíc*.

Spolu dostali skoro *jedenkrát stotisíc* amerických révových podložiek. — Po parádnom obede na fare vzal svoj socialistický bič a za dva týždne vyšľahal ním v Západnom meste *jedenkrátstotisíc* korún. — Vyslovil nádejné očakávanie, že druhých *jednostokrátstisíc* zloží do kostolnej pokladnice Zelená Misa sama. — Čo ostane — rátajúc v miernych počtoch *dvestokrátstisíc* — z toho polovicu káže odovzdať Veronika. (HEČKO)

c) Násobné číslovky s povahou adjektíva typu *jednorazový, päťrázový, dvojnásobný* vyjadrujú opakovanosť alebo znásobenú kvantitu príslušnej veci (javu). Číselne určujú deverbatívne alebo deadjektívne substantívum.

Ide popri statkoch s dvojnásobnou vážnosťou. (HEČKO) — Keď po dvojnásobnom vyhubovaní v dedine nik sa nedostavil na prácu do tehelne, vysoký oficer zablýskal

ocelovo-šedivými očami. (MORIC) — Budú mať štvornásobnú úrodu. (MINÁČ) — Tam bola [sekera] dva týždne a potom na štvornásobné chodenie chceli vrátiť starú, rozheganú, pokrivenú, hrdzavú, s poriskom vykývaným a do polovičky zhnitým. (JESENSKÝ) — Odvďačia sa predsedovi súdu dvadsaťštyrinásobným stisnutím jeho — mľandravej ruky. (HEČKO)

d) Násobné číslovky *dvojitý, trojitý*, ktoré ako zhodné prívlastky určujú podstatné meno, vyjadrujú rozčlenenosť príslušného predmetu, napr. *dvojité dvere, dvojitý oblok* (ako *dvojdielne dvere, dvojdielny oblok*). V protiklade k nečlenenému predmetu vyjadrujú jeho násobenosť. Zriedka sa používa ešte podoba *štvoritý*; pre ďalšie vyššie číslovky tento druh čísloviek nie je známy. S týmito číslovkami sú významovo príbuzné číslovky typu *podvojný (podvojná väzba)*; vyskytujú sa len v odbornom štýle.

Starý, opadaný zemiansky kaštieľ poschodný so zvláštnym dvojitým krovom a pri vrchu okrúhlymi oknami. (TAJOVSKÝ) — Lud stavia sa do uličky, tvorí špalier, dvojitý špalier od dvier až po panské koče (HEČKO) — Lomoziace trojité valce-triá ... všetko dohromady stálo ochromené a čušalo. (TATARKA)

V starších textoch sa vyskytuje aj nárečový typ *dvojačistý*.

Lev dvojačistým zašvihol ohoniskom. (SLÁDKOVIČ) — Stál na dvojačistom rebríku (Z NOVOHR. NÁREČIA).

e) Násobné číslovky s povahou adverbia typu *dvojnásobne* vyjadrujú mieru deja (mieru účinku deja), stavu alebo príznaku. Určujú číselne sloveso, adjektívum alebo adverbium.

Ale nebojte sa, ak dosiahnete to, čo ste si vytýčili, bude nás to dvojnásobne tešiť. (HORÁK) — Tvoja spravodlivosť vyváža desaťnásobne tvoju mäkkosť. (HEČKO) — Maxim Gorkij ho situoval trojnásobne: v súvislostiach európskych, ruských a v pomere k Puškinovi. (A. MATUŠKA) — Tvoja škoda sa ti trojnásobne vynahradí. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

f) Význam adverbialných čísloviek typu *dvojnásobne* majú aj číslovky typu *dvojmo*, ktorými sa zvyčajne vyjadruje, v kolkých „vrstvách“ je istá látka, kolkonásobný je dej uskutočňovaný súčasne niekoľkými agensami, kolkonásobný je účinok deja a kolkonásobne treba niečo vyhotoviť (najmä o písomnostiach).

Ked prišiel chlapec, Nikita zložil papier dvojmo a vstrčil ho do bočného vrecka kabáta. (MORIC) — Dvojmo založený popruh na zadnej nohe sa jedným koncom založí chomúto-vite. (NOVORKA) — Z roztratených humienok sa ozývali dvojmo alebo trojmo cepy. (MORIC) — Pri jeho mohutnej figúre dvojmo žiaľna bola jeho tvár. (VAJANSKÝ) — Žiadosti sa podávajú dvojmo na predpísanom tlačive. (TLAČ) — Rozdelovači vyhotovia o tom štvormo súhrnné zoznamy. (TLAČ)

Z príkladov je zreteľná významová súvislosť čísloviek typu *dvojmo* s násobnými číslovkami typu *dvojitý — dvojiťe/-o* a *dvojnásobný — dvojnásobne*. V prvom a druhom prípade číslovka *dvojmo* by sa mohla nahradiť synonymnou skupinovou číslovkou s predložkou *v, vo*: *zložil papier vo dvoje, vo dvoje založený popruh*.

Neurčité násobné číslovky

Neurčité násobné číslovky sa skladajú alebo z neurčitej základnej číslovky a tvaru *ráz*, ktorý sa píše osobitne, alebo z morfémy *-krát*, ktorá sa píše spolu s ňou ako jedno slovo. Neurčité číslovky sa teda spájajú s G. pl. slova *raz* ako číslovka *päť* a vyššie. Neurčité násobné číslovky majú takúto podobu: *málo ráz, veľa ráz/mnoho ráz, viac ráz, niekoľko ráz, pár ráz, zopár ráz, dosť ráz, neraz-nehva, nie raz, nejeden raz, koľko ráz, toľko ráz; málokrát, veľakrát/mnohokrát, viackrát, niekoľkokrát, koľkokrát, toľkokrát, nejedenkrát*.

Vo význame neurčitých násobných čísloviek sa teda používajú aj číslovkové zámená (*koľko ráz, toľko ráz, koľkokrát, toľkokrát*); sú rovnoznačné s číslovkou *veľa ráz* alebo *niekoľko ráz*.

Niekedy treba i obete prinášať, tým viac, že je to len málo ráz do roka. (KUKUČÍN) — Veľa ráz sme si už hovorili, že v našej republike niet nijakých pánov. (HORÁK) — A stará mať mu mnoho ráz dohovárala. (TAJOVSKÝ) — Úmysel náš vyslovili sme viac ráz. (ŠTÚR) — Jediné, čo si dovolil, bolo, že niekoľko ráz otrepal panušku o dlážku. (ŠOLTÉSOVÁ) — Podslúžny už i pár ráz zívól. (VAJANSKÝ) — Hej — neraz pozrie do neba, či slnce ešte vysoko. (KUKUČÍN) — V tie časy i malej všeobecnej Lune dostala sa nejeden raz príučka od jarabej cipky. (ŠOLTÉSOVÁ) — Ba neraz-nehva som ťa úprimne i upomnula. (HVIEZDOSLAV) — Hrdlo ešte i teraz mám dobré, dosť ráz prekričím i pána rektora v kostole. (TIMRAVA) — Museli sme ho koľko ráz na ruky brať a varovať, aby ho nedočiahla. (ŠOLTÉSOVÁ)

Určité násobné číslovky typu *dvojnásobný, dvojnásobne* majú medzi neurčitými paralelu v type *niekoľkonásobný — niekoľkonásobne, mnohonásobný — mnohonásobne, veľanásobný — veľanásobne* a *viacnásobný — viacnásobne*. Adjektívne bližšie určujú substantíva a adverbialne bližšie určujú slovesá, adjektíva a adverbia.

Strielali z pušiek a niekoľkonásobná ozvena ich výstrelov zaplnila celú dolinu. (JILEMNICKÝ) — Niekoľkonásobný reprezentant Vlastimil Ružička dal si cenné záväzky. (TLAČ) — Pritom otcovi ani na um neprišlo chcieť mu za mnohonásobné ustávanie zaplatiť. (JÉGÉ) — Máme viacnásobné poučenie. (ŠKULTÉTY) — Súčiny viacnásobné prevedieme na niektorý z prípadov predchádzajúcich. (ILKOVIČ) — Niekoľkonásobne sa zvýšil počet pracovníkov. (TLAČ) — Oznamuje sa poddaným, že dnes ráno pána grófa napadlo akési chlapisko a že ho viacnásobne poranilo. (JÉGÉ) — Nech sa vám toho všetkého urodí mnohonásobne! (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Prenášanie tepla prúdením je niekoľkonásobne väčšie ako vedením. (HENZEL) — Robia to páni majúci mnohonásobne väčší dôchodok ako ja. (JÉGÉ)

Určité násobné číslovky typu *dvojitý, dvojiťe, dvojmo* nemajú medzi neurčitými zodpovedajúce paralely.

Radové číslovky

Radové číslovky vyjadrujú číselné postavenie (poradie) veci alebo deja — Ich zámenné koreláty sú *koľký, koľký raz*. Gramaticky sa správajú ako prí-

davné mená (*prvý, tretí, posledný, niekoľký*) alebo príslovky (*prvý raz, posledný raz, niekoľký raz; prvýkrát, poslednýkrát, niekoľkýkrát*). Vo vete môžu stať vo funkcii atribútu a príslovkového určenia.

Radové číslovky k základným číslovkám *jeden, dva, tri, štyri* majú nepravidelnú podobu *prvý, druhý, tretí, štvrtý*. Začínajúc číslovkou *piaty* sa radové číslovky tvoria od základu základnej číslovky príponou *-ý, -á, -é/-y, -a, -e* (pri číslovke *tisíci* príponou *-i, -a, -e*); pritom sa krátka samohláska základu predlžuje: *piaty, šiesty, siedmy, ôsmy, deviaty, desiaty, dvadsiaty, tridsiaty, štyridsiaty*, a dlhá samohláska a dvojhláska sa zachováva: *jedenásty ... deväťnásty; päťdesiaty ... deväťdesiaty; tisíci*. Takisto bez zmeny ostáva spoluhláskový základ pri odvodzovaní radovej číslovky *stý*. Číslovky *multý, milióny, miliardý* majú rozšírenú príponu *-tý/-ty*.

Radové číslovky, ktoré označujú číselné poradie deja, skladajú sa z príslušnej radovej číslovky a slova *raz*: *prvý raz, druhý raz, tretí raz, dvadsiaty raz*, alebo z radovej číslovky a spolu s ňou písanej morfémy *-krát*: *prvýkrát, dvadsiatykrát*.

Prídavné mená *prvší, najprvší* — prítvorené k radovej číslovke *prvý* ako jej komparatív a superlatív — majú v spisovnej slovenčine pomknutý význam. *Prvší* má význam „ten, ktorý prv stojí v rade“ („skorší, prv prichádzajúci na rad“) a *najprvší* len zdôrazňuje superlatívny význam radovej číslovky *prvý*. — Keď má *prvší* význam „dôležitejší“ a *najprvší* význam „najdôležitejší“, zaraďujú sa medzi sekundárne vlastnostné prídavné mená.

V ľudovej reči *prvší* vystupuje v postavení radovej číslovky, ktorá je synonymná so spisovnou číslovkou *prvý*.

Ešte sa potom dvaja vybrali, ale aj tí tak obišli ako prvší kamarát. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)

Radové číslovky s gramatickou povahou adjektíva okrem *tretí* a *tisíci* sa skloňujú podľa vzoru *pekný*; *tretí* a *tisíci* sa skloňujú podľa vzoru *cudzí*.

Určité radové číslovky

Určité radové číslovky možno vyjadriť číselnými znakmi.

Keď sa určité radové číslovky zapisujú číslicami, za poslednou číslicou sa píše bodka: *1. — prvý, 8. — ôsmy, 90. — deväťdesiaty, 1000. — tisíci*; *7. mája — siedmeho mája, 19. kapitola — devätnásta kapitola*. Ak radová číslovka (zaznamenaná číslicami) stojí za určeným podstatným menom alebo označuje letopočet, bodku za ňou nepíšeme: *kapitola 20, strana 127, na strane 76, zväzok 8, roku 1960*. Ale tieto čísla sa rovnako často čítajú ako základné číslovky, ba pri letopočtoch základná číslovka je oveľa zvyčajnejšia. — Letopočty s radovou číslovkou (*roku tisíc deväťsto štyridsiateho ôsmeho*) majú ráz vyššieho štýlu.

Radové číslovky od 21. do 99. majú alebo v oboch častiach tvar prídavných mien a píše sa ako dve slová: *dvadsiaty prvý, tridsiaty deviaty, deväťdesiaty*

ôsmy, alebo majú rovnako správnu, ale zriedkavejšiu podobu, pri ktorej jednotky stoja na prvom mieste; tieto varianty sa píše ako jedno slovo: *jedenadvadsiaty, deväťtridsiaty, osemadväťdesiaty*.

Radová číslovka prvý

Peter odvrátil zrak a po prvom otrase vybúšil v ňom vzdor. (PLÁVKA) — Vezmime si pomery pred prvou svetovou vojnou. (HEČKO) — Nebola to láska na prvý pohľad, to nie! (MINÁČ) — Prvé mi bolo Zuzke a Marke naložiť, aby si v nastalej hneď trme-vmre najprv svoje veci dali na bezpečné miesto. (ŠOLTĚSOVÁ)

Radové číslovky typu *prvý* i *prvý raz* môžu mať aj tvar plurálu; vtedy vyjadrujú, že na príslušnom mieste v rade je niekoľko jednotlivcov (kolektív), alebo že číslovka zhrňa niekoľkých jednotlivcov stojacich na tom istom číselnom mieste v rozličných radoch. Číslovky *prví* a *poslední* okrem toho môžu vyjadrovať, že ide o niekoľkých na začiatku alebo na konci príslušného radu.

V prvé dni do izieb nám tieklo ako cez riečicu a náradie pošpatilo. (ŠOLTĚSOVÁ) — Bol som medzi prvými, čo druhý deň ráno prišli do korrála. (KUKUČÍN) — Počúvalo ich i niekoľko mladších gazdov z novej školy, prví žiaci Tichého. (TAJOVSKÝ) — Boli vtedy už pri prvých domoch v Klanceoch. (MINÁČ) — Aj oni čakali na prvé lastovičky. (MINÁČ) — Takisto sa takmer žiadna pozornosť nevenovala prvým robotníckym časopisom na Slovensku. (GOSIOROVSKÝ) — Nebojte sa tak za nás — veď azda nejdeme prví do sveta a o tri roky nás máte tu. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Prvé výročné úty to síce neukazujú, druhé troška, no tretie už oplývajú chválou. (HEČKO)

Radová číslovka *prvý* môže byť bližšie určená zámenom *samý*, ktoré stojí pred ňou, alebo číslovkami *jediný, posledný/ostatný*, pripojenými k nej spojkou *a*: *samý prvý, prvý a jediný, prvý a posledný/ostatný*. Zámeno *samý* pri radovej číslovke *prvý* len zdôrazňuje jej význam, naproti tomu určenia *jediný* a *posledný* v spojeniach *prvý a jediný, prvý a posledný/ostatný* pridávajú k významu radovej číslovky okolnosť, že rad vecí vlastne nevznikol, lebo šlo len o jednu jednotlivinu. Výrazy *prvý a jediný* a *prvý a posledný/ostatný* sú rovnoznačné a možno ich substituovať zámenom *sám/samotný*.

Prvý sa dostal dnu Kapustík, veď tu bol *samý prvý*. (LAZAROVÁ) — Bol veľmi hrdý na to, že on *prvý a jediný* ho predsa zbadal, čo aj od chrbta a zďiaľky. (TATARKA)

Výrazy *prvý a jediný, prvý a posledný/ostatný* vznikli na základe predpokladu, že mohol alebo mal v danej situácii vzniknúť rad vecí.

Len v spojeniach, ako sú *druhý a posledný, tretí a posledný ...*, sa vyjadri aj celkové množstvo jednotlivín v rade; ináč radová číslovka vyjadruje len to, koľko jednotlivín stojí pred príslušnou určenou jednotlivinou. Napr. radová číslovka *šiesty* vyjadruje, že príslušný predmet predchádzalo v rade päť zástupcov (*prvý až piaty*).

Radová číslovka *prvý* vyjadruje, že ňou určený zástupca príslušných jednotlivín stojí na začiatku radu, že ho teda nepredchádza nijaký iný; radová

číslovka *posledný* vyjadruje, že určený zástupca jednotlivín stojí na konci radu, že ho teda predchádzali všetky jednotliviny príslušného radu. Ale práve preto, že číslovka *posledný* nevyjadruje presne číselné postavenie v rade (neudáva, koľko jednotlivín predchádzalo), patrí medzi neurčité číslovky.

Číselné poradie deja udávajú radové číslovky s gramatickou povahou príslovky typu *prvý raz/prvýkrát*.

Právo na sebaurčenie bolo prvý raz proklamované a uskutočňované Októbrovou revolúciou. (GOSIOROVSKÝ)

Keď radová číslovka *prvý raz* vyjadruje časovú okolnosť, vystupuje ako substantivizovaná a skloňujú sa v nej obidva členy. Spojenie *na prvom raze* má taký význam ako príslovka „ihneď“ a „razom“. V ľudovej reči sa radová číslovka *prvý raz* skloňuje aj pri uvádzaní radu, teda i vo svojom pôvodnom význame.

A hľa! Na prvom raze dieťa utichuje, na druhom už pekne čuší, a na treťom raze usmeje sa mu, akoby na strieborných strunách zahral, ručičkami tlapká. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Podobne sú bežné výrazy *od prvého razu*, *po druhom raze*, *pri treťom raze*, ktoré dokazujú substantívnu povahu slova *raz*.

Radová číslovka druhý

Radová číslovka *druhý* má jednak číselný význam a jednak (ako aj číslovka *jeden*) zámenný význam. Je synonymná so zámenom *iný*. Dvojica *jeden — druhý* má význam *tento — iný* alebo *tento — tamten*. Zámennému významu sa číslovka *druhý* približuje v tých prípadoch, keď príslušný celok ako kolektív sa delí na dve časti; prvá sa označí základnou číslovkou *jeden — jedna — jedno* a druhá radovou číslovkou *druhý — druhá — druhé*. Veľa ráz tu býva protiklad *tento — druhý, títo — druhí*.

Po pol roku prišiel druhý pytač. (JESENSKÝ) — Oči, moje oči, nespali tej noci, na druhú nebudú, ako hľadieť budú. (HEČKO) — Už som chodil druhý rok z dediny do mesta do školy, a hodínek nič. (TAJOVSKÝ) — Jedným okom dnu, druhým von. (POREK.) — V noci na druhý vianočný sviatok udrél mráz. (LAZAROVÁ) — Tu sa Sýkora zahniezdil, akoby mu bolo tesno, a hodil čiapku na druhé ucho. (KUKUČÍN) — Do druhej trvá výsluch svedkov. (HEČKO)

Podobne aj radová číslovka *druhý raz* a číslovkový výraz *po druhý raz* mávajú okrem svojho základného číselného významu aj význam príslovky „inokedy“.

Len keď bičisko druhý, tretí raz zahvíždalo na jeho tele, uvedomil si, že ho gazda obšívá. (HORÁK) — Marka začínala čítať list druhý raz. (HEČKO) — Po druhý raz nalial Ivanovi z oboch fliaš. (ŠOLTÉSOVÁ) — Príďte aj na druhý raz! (ÚZUS)

Radová číslovka *druhý* sa používa vo frazeologických spojeniach *odísť na druhý svet*, *poslať niekoho na druhý svet* a *byť v druhom stave*.

Radová číslovka tretí

Tretí list je od Petrovho brata. (MINÁČ) — Pasie už tretie leto kravy. (TAJOVSKÝ) — Do toho klepeca dostal sa i Ondriš v treťom roku svojho prísazníctva. (TAJOVSKÝ) — To si malý Zachar z tretieho ročníka vylieval zlosť, že ho nepripustili medzi seba. (HORÁK) — „Tam do tých tretích dvier,“ — odpovedal človek spod viazanice. (TAJOVSKÝ)

Pri označovaní hodín radová číslovka *tretia* ako iné radové číslovky sa používa samostatne: substantivizuje sa.

O tretej ráno už vstal a budil starú mater. (TAJOVSKÝ) — A tak sa stalo, že Mišo Lašút okolo tretej popoludní trepol do bubna. (HEČKO)

Číslovka *tretí* podobne ako *jedni* a *druhí* môže mať aj platnosť zámena.

Jedni sedia, fajčia, pijú a besedujú, iní o kolky hrajú, tretí tancujú. (TAJOVSKÝ)

Číselné poradie dejov označuje zložená radová číslovka *tretí raz* a zdôraznene číslovkový výraz *po tretí raz*.

Keď sa tretí raz videli, už boli sobášení. (TAJOVSKÝ) — Nepošastilo sa lakomému kupčiskovi už tretí raz v ten deň. (FIGULI) — Rafiková už po tretí raz prekutala izby. (JESENSKÝ)

Zložená radová číslovka *tretí raz* sa v ľudovej reči a podľa nej dosť často aj v beletrii skloňuje ako spojenie číslovky s podstatným menom.

Všetko sa do tretieho razu robí. (ŠTÚR) — Na treťom raze sa ešte lepšie pousiloval a ľahol si ku kráľovnej. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Pri treťom raze obehli už celý svet. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Podobne sa používajú aj radové číslovky *štvrtý*, *piaty*, *šiesty*, *siedmy*, *ôsmy*, *deviaty*, *desiaty*, *jedenásť* . . . *dvadsiaty*. Aj pri nich sú paralelné adverbializované radové číslovky typu *štvrtý raz*.

Potlesk je taký, že neostáva inšie, len hru od šiesteho výstupu opakovať. (HEČKO) — Dnes večer doplnila naša Elenka ôsmy rok svojho života. (ŠOLTÉSOVÁ) — Určila sama miesto a čas: pri včelíne v záhrade o deviatej večer. (FIGULI) — Pamätajte, ten chlapec nedožije sa svojho desiateho roku. (KUKUČÍN) — . . . berie do ruky šlabikár a ide im, hádam už po desiaty raz, prečítať zaujímavú históriu o „Bielke a Marienke“. (ŠOLTÉSOVÁ)

Radové číslovky — priam tak ako základné — sa používajú aj na označenie príslušnej číselne určovanej veci čiže predmetne. Ide zväčša o lexikalizovanú elipsu pri časových údajoch (o hodinách, mesiacoch, rokoch).

Stolárska dielňa zahúkala na šiestu. (JESENSKÝ) — Na námestí už pred ôsmou mrví sa hŕba sveta. (KUKUČÍN) — Kým neodtrúbil hlásnik desiatu, ani sa nevrátila. (FIGULI) — Tej noci okolo jedenástej nočné ticho pretal hukot leteckých motorov. (MORIC) — „Jedenásteho má byť svadba,“ doložila doktorka. (JESENSKÝ)

Radové číslovky dvadsiaty — deväťdesiaty

A koľko máš rokov? Na dvadsiaty. (TAJOVSKÝ) — Bolo to krátko po dvadsiatom auguste, keď mi už stolička priamo horela pod zadkom. (JILEMNICKÝ) — Zapamätaj si stranu

štyridsiatu. (HEČKO) — Na Štedrý deň pribudol päťdesiaty obyvateľ, Ondro Chlistoň. (HEČKO)

Tieto radové číslovky sa používajú aj v množnom čísle v spojeniach typu *tridsiate roky* (= tridsiaty rok, tridsiaty prvý, tridsiaty druhý ... tridsiaty deviaty). Takto sa radové číslovky používajú na súhrnné určenie poradia desaťročí, a to najmä v histórii a v literárnej histórii.

Je to obraz protikladov spoločenského života, ako sa rozvíjal v tridsiatych rokoch, a autor doň vložil v usústavnej podobe všetko, čo sa v ňom nazhromažďilo od prevratu. (A. MATUŠKA) — Vo mlyne na hrade boli i vyše dvostoročné náboženské a svetské knihy a celá slovenská literatúra zo štyridsiatych a päťdesiatych rokov. (TAJOVSKÝ)

Radové číslovky typu *dvadsiaty prvý*, ... *dvadsiaty deviaty*; *tridsiaty prvý*, ... *tridsiaty deviaty* atď. (tzv. medzidesiatkové radové číslovky) majú dve paralelné podoby — *dvadsiaty prvý a jedenadvadsiaty*, *štyridsiaty piaty a päťastyridsiaty* atď., podobne ako základné číslovky.

Veru na dvadsiate šieste výročie republiky mnoho dobrých chlapcov plakalo od zlosti. (TATARKA) — V júni v päťštyridsiatom sa vrátili poslední dvaja a jeden z nich bol Grečo. (LAZAROVÁ)

V ľudovej slovesnosti majú radové číslovky *sedemdesiaty*, *sedemdesiaty siedmy*, *deväťdesiaty* v spojeniach typu *sedemdesiata siedma krajina* význam neurčitého zámena: *sedemdesiata siedma krajina* — istá veľmi vzdialená krajina.

Kde bolo, tu bolo, v *sedemdesiatej siedmej krajine*, za červeným morom a za skleným vrchom, bol jeden bohatý kráľ, ktorý mal veľké krajiny. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Bolo to v *deväťdesiatej krajine*, pri sklenom mori a pri drevenej skale, žil tam jeden bohatý pán. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Tento pomenovací postup sa uplatňuje aj v beletrii:

Nestalo sa to v *sedemdesiatej siedmej krajine*, ale v našej dedine. (FIGULI)

Radová číslovka stý

Osľavy stého výročia narodenín Vajanského tu priniesli nóvvun. (A. MATUŠKA) — Chystal sa koncert na sté výročie mestského divadla. (GABAJ)

V zložených radových číslovkách od 101. stovky a vyššie číslovky majú podobu základných čísloviek; podobu radových čísloviek majú v nich len desiatky a jednotky. Píšu sa spolu, napr.: *101. — stoprvý*, *218. — dvestoosemnásť*, *528. — päťstodvadsiatyôsmý*, *3806. — tritisícosemstošiesty*; alebo sú tak členené ako zložené základné číslovky, napr. *1961. — tisíc deväťsto šesťdesiaty prvý*. Podobne je to i pri skloňovaní: *v roku tisíc deväťsto šesťdesiatom prvom*, *roku tisíc deväťsto šesťdesiateho prvého*.

Pri významných rokoch, najmä z minulého a tohto storočia, sa stretávame aj so skrátenými radovými číslovkami.

V zime roku tisíc deväťsto štyridsiateho štvrtého napadol sneh na Pustom jarku už začiatkom decembra. (PLÁVKA) — Prišlo pokojné leto roku tisíc deväťsto štyridsiateho piateho. (PLÁVKA) — Začiatkom osemašateho som bol už doma. (LAZAROVÁ) — Samuel

Biheller, 18-ročný, padol v sedemnástom. (HEČKO) — V deväťsto pätnástom (= 1915) som rukoval. (LAZAROVÁ) — Keď bol richtárom múdry Ján Šechár, už vtedy v deväťsto desiatom (= 1910) chcel komasovať. (HEČKO)

Revolučný rok 1848 sa knižne volá starodávnou radovou číslovkou *meruôsmý*. Používa sa najmä v nadnesenom rečníckom a publicistickom štýle.

Liptov naveky hrdým byť môže na *meruôsmý* marec 19. storočia. (HURBAN)

Radové číslovky ženského rodu začínajú číslovkou *druhá* sú časťou ľudovej podoby zlomkových čísloviek: *druhá čiastka (časť)*, *tretia čiastka* atď.

A ešte mu vraveli, že ich ani *tretia čiastka* nevystúpila von. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Nemcov bolo by ešte vždy *štvrtá časť*. (ŠKULTÉTY) — Čakal naňho malomestský dom, početné vinohrady, role, lúky, *piata čiastka* mlyna. (VAJANSKÝ) — Čo mi dali z našubovaného? Ani *dvadsiatu čiastku*. (TAJOVSKÝ)

Po zlomkovej číslovke *pol* máva G. sg. radových čísloviek menný tvar: *pol druhá litera*, *pol šiesta metra*, *pol desiatá kila múky*. Podstatné meno označujúce mieru je v G. sg., ak výraz má syntaktické postavenie N., G. a A.; v ostatných prípadoch má tvary príslušných pádov. Meno meranej látky je vždy v G. sg.

Vršky sa tam dvíhajú do výšky *pol druhá tisíc metrov*. (BEDNÁR) — Z litra talianskeho vína spravila *pol treťa* a z litra maďarského dva! (HEČKO) — Nakoniec sme vyšli na ten skalnatý kopec, kde stoja pozostatky dórskeho chrámu *temer pred pol treťou tisíc rok*. (BEDNÁR)

Oveľa zriedkavejšie sú tvary typu *pol druhého roka* a *pol druhej hodiny*.

Splnila sa jeho predtucha — na dúšok *pol druhého roka* musel vydržať v Bosne. (TAJOVSKÝ) — Pre niekoľkých oplanov a trubirohov, ktorí sa nachodia v *pol druhej tisícke* jednoduchých Zelenomišťanov, neoplatilo sa spôsobovať potopu a podpaľovať stohy. (HEČKO)

Neurčité radové číslovky

Neurčité radové číslovky sú len: *niekoľký*, *niekoľký raz*, *niekoľkýkrát/dakoľký*, *dakoľký raz*/*voľakoľký*, *voľakoľký raz*, *koľkísi raz* a *posledný (ostatný)*, *pokonný raz*.

Slová *koľký*, *tolký*, *koľký raz*, *tolký raz* sú číslovkové zámená, ktoré sa používajú ako opytovacie a odkazovacie, no sekundárne mávajú (na základe svojho všeobecnejšieho významu) v expresívnej reči aj význam neurčitej radovej číslovky.

Neurčitá radová číslovka posledný

Radová číslovka, ktorou sa udáva číselné určenie člena uzatvárajúceho príslušný rad, môže mať tieto podoby: *posledný*, *ostatný* a archaickú podobu *pokonný*; *posledný raz*, *ostatný raz*, *pokonný raz*.

Starý Jakub Gríla zažiaril vtedy posledný raz v živote. (MINÁČ) — Nuž veď ostatný raz mlátiš ako gazda. (HEČKO) — Ale ako už chceš odísť: tu zazrie pred sebou svojho otca, starého, bledého, suchého, ako ho pokonný raz na smrteľnej posteli videl. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Posledné slová vyslovuje Habdža-otec jedovate. (HEČKO)

Niekedy sa uvedie aj celkové číselné poradie ostatnej jednotliviny; vtedy neurčitá radová číslovka *posledný/ostatný (raz)* pridáva príslušnej radovej číslovke dopĺňujúcu okolnosť, že sa ňou završuje číselný rad.

Dvanásť a ostatnú obeť objaví HKS dokonca na bedárskej mrzáčke u Pava od Múčiny. (HEČKO) — „Ešte raz a posledný raz sa pýtam, kto obral čerešne!“ (LAZAROVÁ)

Číslovka *poslední* a jej synonymum *ostatní* vyjadruje súhrnne niekoľkých, ktorí boli na konci radu; adverbializovaná radová číslovka *posledné/ostatné razy* zhrňa niekoľko dejov, ktorými sa završuje ich rad.

Za posledných šesť dní si vytrpel svoje. (JAŠÍK) — Dala som im s Elenkou, keď ona odchádzala do školy, ostatné dve jabĺčka zo špajze. (ŠOLTÉSOVÁ) — V ostatných týždňoch pochopila, že bohatstvo vôbec nie je totožné so šťastím. (HEČKO) — Ale ten skoro vyskočil a odtiaľ drakovi aj ostatné tri hlavy. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

V matematike sa neurčité číselné poradie vyjadruje všeobecnými radovými číslovkami *entý* — *entýkrát/entý raz*.

Druhovú číslovky

Druhovú číslovky označujú počet druhov, na ktoré sa rozdeľujú veci, deje alebo vlastnosti označené nadradeným slovom. Zámenným korelátom druhových čísloviek sú zámená *koľkoraký, koľkorako*. Tieto číslovky majú povahu prídavných mien alebo prísloviek. Prvé zastávajú funkciu zhodného prívlastku, doplnku, prísudku; druhé stoja vo funkcii príslovkového určenia.

Tvorja sa zo základu skupinových čísloviek pridaním morfémy *-aký, -á, -é* a morfémy *-ako*: *jednaký, dvojaký, obojaký/obidvojaký, trojaký, štvoraký, päťoraký, dvadsatoraký, storaký, tisícoraký, mnohoraký*; *jednako, dvojako, obojako/obidvojako, trojako, štvorako, päťorako, dvadsatorako, tisícorako, mnohorako*.

Druhovú číslovky spravidla predpokladajú množinu určených vecí, preto sa používajú pri podstatných menách v pluráli, napr.: *jednaké školy, dvojaké zemiaky, mnohoraké jablká*. V singulári sa používajú len pri látkových a abstraktných podstatných menách napr.: *jednaká múka, dvojaké korenie, štvoraká práca*.

Určité druhovú číslovky

Jednaký, jednako

Druhovú číslovka *jednaký, jednako* vyjadruje druhovú jednotu (jednakosť) istej látky alebo príslušného súhrnu vecí, vlastností a dejov.

Zbadali sme, že naše tri kone sú všetky *jednaké*, akoby si z oka vypadli. (FIGULI) — Tak sa mi zdá, že sme mali i *jednaké* ciele. (KUKUČÍN) — Členmi svazu môžu sa stať spolky sledujúce *jednaké* alebo príbuzné ciele. (TLAČ)

Dvojaký, dvojako

Karhal som Ružomberok, čisto slovenské mesto, pre *dvojakú* zradu. (HURBAN) — Vyvolal môj otcovský hnev, a to z *dvojakéj* príčiny. (KUKUČÍN) — I vyjde z toho pre Ivana *dvojaký* zisk. (ŠOLTÉSOVÁ) — Rofa je jedna a tá istá, a kapusta na nej *dvojaká*. (HEČKO)

Obojaký, obojako

Druhovú číslovka *obojaký* vyjadruje, že v príslušnej skupine vecí sú zastúpené oba druhy, ktoré prichádzajú do úvahy (známe z kontextu), alebo že príslušná vec má akoby dve tváre. Adverbiálna druhová číslovka *obojako* vyjadruje, že dej sa uskutočňuje obidvoma spôsobmi, ktoré možno vyrozumiť zo súvislosti.

V okolí Brezna *obojaká* táto zásada utrpela porážku. (HURBAN) — Podľa toho sa vyberajú aj prednášatelia — raz prídu podkutí popularizátori, inokedy naslovovzatí špecialisti, no veľmi často *obojakí* v jednej osobe! (HEČKO) — Druh, ktorý pestujeme ako zeleninu, má bohatú latu *obojakých* kvietkov. (BUCHTOVÁ) — Veru i pitie pálenky sa už vydriapalo na najvyšší stupeň a milovníkov svojich vrhlo do najhlbšieho sitna, jedných duchovne, druhých *obojako*. (SNN)

Ostatné určité druhovú číslovky

O chvíľu voda vrela a matka do nej hodila uschnuté vetievky z *trojakých* bylín. (FIGULI) — Kto chce včeláriť, musí začať s *trojakými* včelami. (VANSOVÁ) — On [Mojzes] sám nehľadal sinekúry, nebral *dvojaký* alebo *trojaký* plat, a výdavky jeho boli nepomerne veľké. (VAJANSKÝ) — Touto *trojakou* zmiešaninou mali sme kŕmiť statok cez celú zimu. (ONDREJOV) — Nepotrebuješ inšie len tamto pod tým dubom hrabať, vyskočí ti tátoš a bude mať na sedle *trojaké* šaty. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Nuž či sa ja mám pretrhnúť v *desatorakej* robote? (KUKUČÍN)

Druhovú číslovky *desatoraký, desatorako* a vyššie, ale najmä *storaký, storako* a *tisícoraký, tisícorako* môžu mať i hyperbolickú platnosť — označuje sa nimi veľké neurčité množstvo druhov niečoho.

Neurčité druhovú číslovky

Neurčitých druhových čísloviek je pomerne málo: *mnohoraký* — *mnohorako, niekoľkoraký* — *koľkorako*. Vo význame *mnohoraký* — *mnohorako* sa hyperbolicky používajú *desatoraký* — *desatorako, dvadsatoraký* — *dvadsatorako, storaký* — *storako, tisícoraký* — *tisícorako*. V expresívnej reči sa veľké neurčité množstvo druhov vyjadruje aj zámenami *koľkoraký* — *koľkorako* a *toľkoraký* — *toľkorako*.

Prebudia sa myšlienky *storaké* a nehanebne dotieravé. (ONDREJOV) — Teraz je, pravda, na vojne v nebezpečenstve *tisícorakom*, ale ona dúfa v Boha, že jej ho privedie naspäť. (TIMBAVA) — Bol v Kanade, robil v *tisícorakých* zamestnaniach. (MINÁČ) — Stará mama nebola taká zmorená *tisícorakými* starosťami ako naša mama. (FIGULI)

Číslovkové spojenia vyjadrujúce približné číslo

Približný počet a vôbec približný číselný údaj môže sa vyjadriť spojením príslušnej určitej číslovky s vytykávkami a príslovkami *asi, zo/z, do, aspoň, jedno, okolo, približne, azda, vari, hádam, vyše* atď., alebo tesným číslovkovým spojením typu *dva-tri*. Podľa toho sa rozlišujú dve skupiny spojení vyjadrujúcich číselnú približnosť: 1. spojenia s časticami a 2. tesné spojenia.

Spojenia s časticami a príslovkami

Spojenia určitých čísloviek s vytykávkami a príslovkami (ktoré možno bližšie určiť ako častice odhadu) a niektorými príslovkami vyjadrujú, že číselný údaj je len približný a nemusí sa zhodovať s objektívnym číselným príznakom vecí, alebo že hovoriaci o číselnom údaji váha. Sú to najmä spojenia so základnými, skupinovými, násobnými a radovými číslovkami.

My sme *asi* na sto metrov vo vzdušnej čiare od ľadovej kôry. (KUKUČÍN) — Práve mi tetka Helena podávala tanier s polievkou, keď na zákrute pred krémou zaznelo zo päť výstrelov. (FIGULI) — Martin opakoval svoju schôdzu ešte zo dva rázy. (KUBÁNT) — Pri jednej doline, zo päť minút cesty, bol jeden domček. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Po štvrt-hodine zistí, že z desiatí poslucháči majú ústa — otvorené. (HEČKO) — Bolo nás jedno osem, s nami celá svorka ovčiarskych psov. (KUKUČÍN) — On jej povedal, že ju prosí, žeby prišla okolo desiatej k nemu. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Bolo okolo šiestej, keď sa črieda zjavila na hrebeni briežku. (KUKUČÍN) — Letelo vtedy husí ponadeň, ponad dub, vari pätnásť husí. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Podobných, ako je on, mrví sa už vo veľkej miestnosti do tridsať. (HEČKO)

Tesné spojenia

Tieto spojenia, zvyčajne dvojčlenné, vyjadrujú, že číselný údaj sa vymedzuje rozpätím medzi významami obidvoch čísloviek.

Výlety osamote, radšej však v spoločnosti jedného-dvoch dobrých priateľov, do hôr, to bývali jeho zábavy. (HURBAN) — Dva-tri roky prešli a Miško zanechal starootcovský dom. (KUKUČÍN) — Anke znesú kalerábu a dve-tri položnité plánky. (RÁZUS) — A keď som ho bodol ešte dvoma-troma slovami, rozčertil sa tak, že hodil oba poháriky o zem. (FIGULI) — Traja-štyria prisvedčili. (TATARKA) — O štyri-päť dní začne tehelňa pracovať. (MORIC) — Okrem toho klepania čuť i mocné syčanie, staby si brúsil dvadsať-tridsať kôš alebo kosákov. (KUKUČÍN) — Hodil dva-tri rázy nervózne hlavou z boka na bok. (KUKUČÍN)

Namiesto číslovky *jeden* sa často používa meno číselne určovanej veci v príslušnom páde. Meno určovanej veci sa neraz vyjadruje elipticky len raz.

Ale dali grajciar-dva navyše a musel som byť i tým rád. (TAJOVSKÝ) — Deň-dva robili, na tretí večer vraví tovaríš Mudroch majstrovi, že by mu dal mech. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)

Ako tesné číselné spojenia sa používajú napríklad tieto: *jedno-dve, dva-tri, traja-štyria, desať-dvanásť, dvadsať-tridsať, sto-stopäťdesiat; jedny-dvoje, desatoro-dvanásť; dva-tri rázy, päť ráz-osem ráz, šesťkrát-osemkrát; o ôsmej-deviatej; dvojaký-trojaký, tretina-štvrtina*.

K tesným dvojčlenným číslovkovým spojeniam sa svojím významom primkávajú rektifikujúce a rozlučovacie výrazy typu *päť a či šesť, desať alebo dvanásť*.

Tri a či už štyri roky počúvam o tebe len chvály. (HEČKO) — Vybralo sa mnoho ľudí, desať a či dvanásť chlapov. (KUKUČÍN)

Číslovkové spojenia vyjadrujúce približný číselný údaj sa podľa svojho významu (číselný odhad, približnosť) zblížujú s neurčitými číslovkami. Spojenia typu *zo päť, dva-tri* majú už veľa ráz význam neurčitej číslovky *niekoľko*.

Číslovkové výrazy

Podielové číslovkové výrazy

Podielové číslovkové výrazy sú spojenia distributívnej predložky *po* s L. alebo s N. pl. základnej číslovky, resp. spojenia predložky *po* so skupinovú alebo násobnou číslovkou napr.: *po jednom, po jednej; po dvoaja; po dva, po dve/po dvoch, po päť; po sedem ráz*. Distributívna predložka *po* má zreteľnú významovú korešpondenciu s distributívnou predponou *po-* (*porozdávať, porozhádzovať*).

Podielové číslovkové výrazy vyjadrujú, v akých číselných skupinách jestvujú (vystupujú) príslušné jednotliviny alebo javy, do akých číselných skupín sa rozdeľuje celé ich kvantum a aký číselný údaj sa na každú jednotlivinu istej skupiny vzťahuje.

Slovce *po* v distributívnych číselných výrazoch obyčajne naznačuje opakovanosť príslušného číselného údaju. Napríklad poznámka na knihe „po 20, — Kčs“ vyjadruje, že za každú z kníh príslušného druhu sa požaduje suma 20 Kčs. Je v tom zreteľný významový rozdiel medzi distributívnou predložkou *po* a predložkou *za*. Predložka *za* sa vzťahuje len na jednu jednotlivinu, zreteľ na celý počet jednotlivín tu nie je.

Podielové spojenia s číslovkou jeden

K základnej číslovke *jeden* a skupinovej *jedni* — *jedny* paralelné podielové číslovkové spojenie je *po jednom, po jednej; po jedných*. Pri ňom stojí meno príslušného číselne určeného podstatného mena v L., ale často sa toto podstatné meno rozumie len zo súvislosti.

Podľa toho sú možné trojaké spojenia, a to: 1. *po* + L. číslovky *jeden* (*jednom, jednej; jedných*); 2. *po* + L. príslušného podstatného mena a 3. *po* + L. číslovky *jeden* a určeného podstatného mena.

1. V distributívnom spojení *po jednom, po jednej, po jedných* sa meno veci rozumie zo súvislosti a situácie.

Chlapi ležiaci na mäkkom sene začali sa prebúdať *po jednom*. (TIMBAVA) — Pristupovali *po jednom* k stolu, každý so svojou debničkou a všetkými cedilkami. (TOMAŠČÍK) — Šťastie leďva *po jednom* ide, nešťastie sa sype. (FRÍSL.) — Pavo od Múčiny podáva predsedovi prípravného výboru prihlášky *po jednej*. (HEČKO) — Dal nám *po jedných* [zápalkách] potom. (TLAČ)

2. V distributívnom výraze *po + L. sg. príslušného podstatného mena*, napr. *po hruške, po strúčiku, po orechu*, číslovka *jeden* sa vynecháva, pretože je implikovaná singulárom.

Brala zo synovej pláce na každé sviatky *pe zlatom, po dva*. (TAJOVSKÝ) — Ako prišla Elenka, zasa obaja dostali *po hruške*. (ŠOLTÉSOVÁ) — Ved *po korunke, po dve* splatím statočne. (TAJOVSKÝ) — To je *po päťdesiatke* tri tisícky. (HEČKO)

Sem sa zaraďujú aj spojenia so substantívami označujúcimi rozličné kvantá, objemy vecí alebo látok, napr.: *po polovičke, po kúsku, po troške, po zrnku, po plachtici, po hrsti*.

Odvzdali ešte *po vrecku* zemiakov, ešte *po mierke* jačmeňa alebo ovsu a ešte *po nejakej* tej hlávke kapusty. (HEČKO) — Deti minštrovali okolo Zuzky, ktorá na table miesila cesto a obom [deťom] udelila z neho *po kúsku*. (ŠOLTÉSOVÁ) — Gazdina vovábila ho do izby, posýpajúc mu jačmeň *po zrnku, po dve*. (KUKUČÍN) — Eudia im ináč, ako už v takom nešťastí, dajú krmu — *po plachtici* z každého lepšieho domu. (RÁZUS) — Keď im však mamky kúpia tabuľku i šlabikár a *po pakličku* cukrskov, akosi inak hľadia na svet. (RÁZUS) — Ženy niektoré nesú *po chlpe* sena v povrieslach. (TAJOVSKÝ)

3. Distributívne spojenia typu *po jednej hruške* sa používajú vtedy, keď je dôraz na číslovke.

Do vozíkov, teraz už spoľahlivých a celých, pripriahli sme ešte *po jednom koňovi*. (KUKUČÍN) — „Slávny najjasnejší kráľ! dajte nám len *po jednom volovi!*“ (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Po roku zas prišikovali *po jednom volovi* každý. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY)

Podielové spojenia s číslovkou dva a vyššími

V podielovom číselnom výraze, ak sa používa samostatne alebo pri neosobných menách, základné číslovky od *dva* sú zvyčajne v nesklonovanom základnom tvare, napr.: *po dvaja, po dva, po dve; po traja, po tri* atď.

Nebol spokojný, že deti chodia zo školy „ako prasce z poľa“, oni že pekne *po dvaja* chodievali. (TAJOVSKÝ) — Šamotili, rozprávali sa zblízka — *po dvaja-traja* pokope, rozhadzovali rukami. (ONDREJOV) — „Po desiatí k jednému vagónu!“ (MINÁČ) — Dám ti ho [ovos] lacno, odpoly darmo — *po dva* štyridsať. (KUKUČÍN) — On ale pýtal, aby jeho zverom dali na každého *po dva* barany a jemu aby prichystali ostrú šablu. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Dali zapriahnuť *po štyri* paripy do hrdých kočov. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) Agrárci a ľudaci získali len *po dvanásť* mandátov. (GOSIOROVSKÝ) — *Po štyriadvadsať* duší bývalo tu pospolu na jednom chlebe, na jednej kuchyni. (TIMBAVA) — Riaditeľstvo vyvesilo pri vchodoch vyhlášky, že všetkým zamestnancom vyplatí zaraz preddavky *po tisíc* korún. (F. KRÁČ)

Spojenie distributívnej predložky *po* s L. základnej číslovky je zriedkavejšie.

Ostatní si prinesú *po dvoch* šesťádoch a jedlo na obed. (HEČKO) — Vrátili sme sa *po jednom, po dvoch* a nakoniec všetci. (BEDNÁR) — Pekne *po dvoch-troch* sa zoberte a ta sa peši. (TOMAŠČÍK) — Rozhodne sa vpúšťať ľudí do izby *po piatich*. (HEČKO)

Pri distributívnom vyjadrení počtu pomocou čísloviek *dva, tri, štyri* a vyšších meno určenej veci je zvyčajne v A. pl., napr. *po tri hrušky, po štyroch* vojakov; mená osôb bývajú zriedka aj v L. pl., napr. *po troch občanoch, po dvadsiatich* žiakoch. Vo výraze, ktorý má syntaktické postavenie A. (v úlohe priameho predmetu), osobné meno mužského rodu je alebo v A. (= G.), alebo v L.

Potom po dedinách mala národná vee *po dvoch-troch* rozumných gazdov. (VAJANSKÝ) — V zámožnejších domoch je všade *po jednom*, najviac *po dvoch deťoch*. (FIGULI)

Namiesto distributívneho spojenia *po + základná číslovka* sa používa aj zlučovacie spojenie typu *dvaja a dvaja, dva a dva*.

Chlapci ležú *dva a dva*. (RÁZUS) — Medzi palmami boli dookola vždy *dva a dva* vankúše. (BRANECKÝ)

Podielové spojenia s neurčitými základnými číslovkami

Rozhrnuli sme teda jahody na dve polovice a až potom vzal lyžičku a bral si na ňu, avšak i to len delikátne, *po málo*, nie *po plnej*. (ŠOLTÉSOVÁ) — Do každej doliny vchádza aspoň *po sto*, do každej dediny *po niekoľko* desiatok ľudí. (F. KRÁČ) — Lenže i Domko akosi *po menej* posielal a dáva žene písať, že nevládze viacej. (TAJOVSKÝ)

Podielové spojenia so skupinovými číslovkami

Distributívna predložka *po* tvorí podielové číslovkové spojenie aj so skupinovými číslovkami.

Dievčatá mali dostať *po dvoje* topánok. (TOMAŠČÍK) — Z tých opálených obličajov eivie na rozohneného ročníka *po dvoje* chladných očí. (F. KRÁČ) — V každom kúte vreští *po päťoro* detí. (KUKUČÍN) — Ved tá každý rok vyvedie *po dvanásťoro* húsenice. (KUKUČÍN)

Podielové spojenia s násobnými číslovkami

Podielové číslovkové spojenie má pri slovesách podobu *po + násobná číslovka*, napríklad *po (jednom) raze, po dva razy*. Toto vyjadrenie sa používa nielen vtedy, keď príslušný dej vykonalo opakovane niekoľko jednotlivcov, ale prenáša sa i do tých súvislostí, keď ide o opakovanie deja tým istým agensom. Tu predložka *po* naznačuje oddelenie opakovaní deja.

A keď obsadnú stôl na obed, čo len *po sedem* ráz začrú do misy lyžicami, už sa vyprázdni. (TIMBAVA) — Od roku 1883/4-ho Spoločnosť týždenne schádzala sa *po dva razy*. (ŠKULTÉTY) — Bývalí žiaci obchodia a hľadia pokojnými očami na ovenčený učiteľov hrob, čítajú i *po tri razy* zlaté písmená na kríži, akoby nevedeli, kto pod ním odpočívá. (TAJOVSKÝ) — Včerajší deň aj *po tri razy* našla si konanie na dolnom konci u Luptákov. (TIMBAVA) — A potom sprav zase tak, ako si už *po dva razy* spravil, povie mu Baláž. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Nabrala si *po desať* ráz do rúk vody, a tak si vybrhla celú tvár, že cele omladla. (TAJOVSKÝ)

Podielové spojenia s radovými číslovkami

Pri radových číslovkách, ktoré už vo svojom význame majú distributívnosť, jestvujú len podielové výrazy *po prvé, po druhé, po tretie; po prvý raz, po druhý raz, po tretí raz* atď. Distributívna predložka *po* sa pri radových číslovkách spája len s tvarom stredného rodu. To preto, že sa tu platnosť radovej číslovky vzťahuje na výraz, ktorý vylučuje kongruenciu, a tak sa používa v tvare s neutralizovanou kategóriou kongruencie (neutrom). Slová *prvé, druhé* atď. vo výrazoch *po prvé, po druhé* atď. sú zmeravené radové číslovky, synonymné s výrazmi *prvý raz, druhý raz* atď. Používajú sa na vypočítávanie aj bez predložky *po*; predložka *po* len zdôrazňuje oddelenosť vyratúvaných konštantovaní (oznamov, príkazov a pod.) a dejov.

Tu rozvinul *po prvé, po druhé* aj *po tretie*, aké povinnosti majú hodnostári a úradníci pri konsolidovaní maďarského štátu. (VAJANSKÝ) — Gombičku pod hrdlom už *po piate* zapína, a len sa nedá. (TAJOVSKÝ) — Ale ako otec umrel, sťahoval sa Tonko ešte viac od verejnej činnosti: *po prvé* žena, *po druhé* deti po maďarských školách, úradoch, *po tretie* jeho stará povaha. (TAJOVSKÝ) — Šimo prestáva trepať na bubon, chytí cedulu a číta. — *Po prvé*, že sa bude zbierať železo a iné kovy na kanóny. *Po druhé*, že urodzená šľachta z našej i zo susedných dedín pre neschodné cesty nemôže sa voziť do župného mesta. Všetci občania sú povinní hneď po bubnovaní dať hradskú do poriadku. (FIGULI)

Menej primerane sa pri vyratúvaní radu konštatovaní (predpisov, oznámení a pod.) používa pri radovej číslovke predložka *za*: *za prvé, za druhé* atď. V ľudovej reči je známejší výraz *za jedno*, pričom ďalej sa už používa predložka *po* (*po druhé, po tretie* atď.)

Kvalifikujúce spojenia s predložkou o

Spojenia typu *o dvoch kolesách* vystupujú v postavení nezhodného prívlastku a sú paralelou zložených adjektív typu *dvojkoľesý, štvordielny* alebo výrazov s predložkou *s* (*s dvoma kolesami*). Majú archaický ráz; dnes sa používajú len v odbornom štýle.

Do každej taligy o dvoch ohromných kolesách zapriahli sme po koni. (KUKUČÍN) — Jeden šarkan je o piatich hlavách, druhý o desiatich a tretí o pätnástich. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — Napriek tomu je to zvláštny pocit držať v ruke malý zošitok o dákyh sto stránčkách. (A. MATUŠKA)

Vzťah čísloviek k ostatným slovným druhom

Vzťah k podstatným menám

Číselné podstatné mená

Číselné podstatné mená odvodené od čísloviek označujú číslice, klasifikačné stupne, skupiny príslušného počtu jednotlivcov (jednotlivín, jednotiek), veci označené a charakterizované príslušným číslom, peňažné jednotky a pod.,

napr.: *jednotka, dvojka, trojka, trojica, štvorka, päťorka, šestorka (šestka), sedmička, osmička, deviatka, dvadsaťosmička, desiatka, desiatok a deviatok* (ako hist. termíny), *dvadsiatka, tridsiatka, tridsiatok* (len ako hist. termín a v idiomatičnom spojení *vyjsť na psí tridsiatok*), *štyridsiatka* atď., *stovka, tristopäťdesiatka, päťstovka, tisícka*.

Číselné podstatné mená majú významovú a formálnu súvislosť s číslovkami, ale číslovkami už nie sú.

Na vysvedčení Jožo nemal horšej známky od *jednotky* a *dvojky*. (MORIC) — Trojku vopché do obálky pred komisiou a ostatné tri kartičky hodí na zem. (HEČKO) — Keď už bol hodný kus od *trojice*, obrátil sa a zakričal. (MORIC) — Bolo im smiešne, že inžinier zo *sedmičky* vrátil sa v prístroji domáceho rozhlasového zariadenia. (TATARKA) — Teda dvadsiateho ôsmeho, vidíte Katka, *dvadsaťosmička* je moje šťastné číslo. (PLÁVKA) — Žilinský má už svoje roky — tiahne do *tridsiatky*. (HEČKO) — Nevysmievaj sa, chlapče, — zakročí Štefan Duval, — ani tebe by neuškodilo pomodliť sa zavše aspoň *desiatok*. (HEČKO) — Ak by ste však pri svojom záslužnom podujatí nevyšli na *psí tridsiatok*, aby ste do kroniky predsa mohli koľko-toľko napísať, vynasnažím sa rozpomenúť na všetko. (JILEMNICKÝ) — Škodoval som *desiatku*, hnevu som užil za *stovku*. (KUKUČÍN) — Hodí tisícku, aby si mu vydal. (TAJOVSKÝ) — Jeho hrubé prsty sa zaborili do tohto bohatstva a v triaške prehŕňali sa v zlatých retiazkach, presteňoch a suchotali *tisícovkami*. (PLÁVKA)

Podstatné mená vyjadrujúce kvantum

Podstatné mená, ktoré označujú kvantum vecí a látok, veľmi úzko súvisia so základnými číslovkami a majú podobný význam ako neurčité číslovky. Ich všeobecným, zámenným korelátom je *koľko*.

Podľa významu sa rozdeľujú na podstatné mená označujúce:

1. miery a váhy, napr. *lakeť, pár* (= dva kusy), *tucet, kopa* (= 60 kusov), *palec, prst, šúch* (= stopa), *siaha, piad, meter, krok, míľa, týždeň, rok, hodina, deň, mesiac, minúta, kilo, metrák, cent, funt, lot, liter, rumpel, korec, mierka, merica, štvrtáčka/štvrták, koruna, groš, turák, zlatovka, šesták*;

Lot rozumu viacej zaváži ako cent zlata. (PRÍSL.) — Ale dost o tých ľuďoch, čo ani na *piad* od nosa nevidia. (HURBAN) — Mám tisíce, a nemám za *groš* pokoja. (TAJOVSKÝ) — Na *strelenie* od brehu je rozsiahly dom, prízemný, nevysoký, s verandou. (KUKUČÍN) — Tak on si osedlal jedného koňa, i nabral si *korec* dukátov i dva *funty* sena a *liter* ovsu a *krhlu* vody, jeden *súdok* vína i jeden *chlieb* i štvornásobnú *klobásu*, sadol na toho koňa a šiel ďalej. (CZAMBEL, ROZPRÁVKY) — „Jonas, *rumpel* pálenky!“ zakričal územčistý sedliak. (VAJANSKÝ) — Keď *hladu* za *turák* vpustíš, *grošom* ho nevyženieš. (PRÍSL.)

2. nádoby, obaly a predmety, do ktorých sa dávajú veci a látky, napr.: *holba, hrniec, tanier, kalištek, lyžica, náprstok, batoh, zástera* (za *zásteru*), *obrus, plachtica, misa, opálka, hrotok, pohár, šálka, krhla, koryto, mech, vrece, pec* (*chleba*), *maštal* (*koní*), *uzol, hrst, glg, náručie, kôš, žmeň, škatula, prichrstie, fúra, voz, vagón, fajka* (*dohánu*), *črpák, džber, puha, vedro, studňa* (za *studňu*), *more* atď.;

Zuza odnesie na stôl misu polievky. (HEČKO) — Potom mu dala za obrus dukátov so sebou. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Huba, ryba, dyňa, sviňa potrebuje pohár vína. (PRÍSL.) — „No, keď ty máš takú múdru dievku,“ vraví na to pán, „na, zanes jej túto žmeň Janu.“ (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Raz jeden — raz druhý sype hrsť gombičiek do vrečka. (RÁZUS) — Ilčík dostal od ujca Kotúčovie za hodnú škatuľu pušného prachu. (RÁZUS) — I nasypal mu z mechúra plné priehrštie. (KUKUČÍN) — Každý hodí mu na rakev hrsť zeme. (KUKUČÍN) — A za chovu stiahnem vám mieru žita z výžinku. (TAJOVSKÝ) — Dám vám medicíny za lyžičku. (TAJOVSKÝ) — Ale vagón vajec denne vraj musia odoslať do sveta. (GABAJ) — Išla som očistom nazbierať za košík kresancov. (ŠOLTÉSOVÁ) — Na jar za voz dažďa, za hrsť blata. (PRÍSL.) — Stará neskoro sa vrátila, ale doniesla dobré úaručie dreva. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — Za maštal koní mám, to všetko popredám, a vám jesti, piti dám. (KOLLÁR, SPIEVANKY)

Keď sa vyjadruje, že istá vec alebo látka je v množstve, ktoré vymedzuje príslušná nádoba, obal a pod., ako rovnocenné sa používajú spojenia typu 1. *pohár vody* a 2. *za pohár vody* — teda 1. pomenovanie príslušnej nádoby (v širokom zmysle) v príslušnom páde + G. pomenovania veci (látky) alebo 2. predložka za s A. pomenovania nádoby + G. pomenovania veci.

3. najrozličnejšie kvantá látok. — Obyčajne sú to pomenovania útvarov, v ktorých sa príslušná látka vyskytuje, alebo na ktoré sa drobí (kúskuje). Napríklad: *krajec, okrušok, smidka (chleba), bok/pólt (slaniny), kvapka (krvi, ohľadu, hrdosti, logiky), kropaj (potu), slza (vody, nápoja), škvarka (poľa), akomak/zamak (korenia), mačný mak (papriky), chl p (vlny, slamy, mäsa), bylka (súcití), omrvinka, omelinka (chleba), štipka (solí, tabaku), slamka (o slamku viac), pod necht, kus, kúsok, kúšтик, hruda (syra), snop (žita, svetla), viazanica (petržľenu), zväzok (zeleniny), kocka (cukru), peceň (chleba), paklík (cukríkov), škatuľka (zápaliek), hlávka (kapusty), vechet (slamy), struk (cesnaku), stoh (slamy, dosák), štós (dosák, spisov), kópka (šušiek);*

Tá nosila jej každý deň za tanier jedla a okrušok chleba. (ŠOLTÉSOVÁ) — Vám som chcel väčšiu smidku chleba vybojovať. (TAJOVSKÝ) — Slúžka priniesla štyri šálky čiernej kávy a rovnaký počet krajcov chleba. (TOMAŠŤEK) — Ani toho roku, ako každý rok, nepaďlo celé leto kvapky dažďa. (KUKUČÍN) — Dobrému chlapovi zbaví chl mäsa a liter vína. (POREK.)

K tejto skupine sa prikláňa aj neurčitá číslovka *trocha/trochu*, zlomkové číslovky *polovica/polovina/poľa, štvrt, štvrtina* atď. a slovo *raz*.

Neurčitá číslovka *trocha* je vlastne zmeravené podstatné meno. Ako číslovky nad štyri a všeobecne neurčité číslovky spája sa s G. určeného podstatného mena — *trocha maku, trocha ľudí*. V základnom tvare je dubleta *trocha/trochu*. Prvá podoba je nominatív bývalého podstatného mena a druhá podoba akuzatív. Neurčitá číslovka *trocha/trochu* sa správa celkom tak ako kvantita-

tívne podstatné mená; keď sa skloňuje, určované podst. meno je v G. (ako pri kvantit. podst. menách), a keď sa nesklonuje, správa sa ako číslovka *päť* a vyššie. Keď má slovo *trocha* ráz kvantitatívneho podstatného mena, má celé sklonovanie. Jeho základný (východiskový) substantívny ráz je ešte zreteľný;

Ráno je ešte tma, keď s Ludkou teperíme kôš so šuškami, troškou triesok a motaničkou raždia. (FIGULI) — Nosí Cardenas všetkého po troche, sebe i svojim ľuďom. (KUKUČÍN)

4. skupiny osôb, zvierat a vecí, napr.: *krdel (deti, žien; holubov, vrabcov, havranov, hydiny, sviň, oviec), črieda (kráv, volov, koní), stádo (volov, kráv, dobytky), roj (vočiel, detí, tancujúcich), huf (vojska), karavána (vozov), séria (článkov), hŕba (chlapov, sveta, peňazi, spisov, brván, dreva, kameňov, rák, kníh), hŕbka (chlapov, detí, kamienkov), kopa (ľudu, detí, listín, dukátov, roľ, slamy, šiat, sena, novin, tlačeneého slova), kópka (chlapcov, prihlášok, peňazi, kníh), rákoš (deti) atď.;*

Celý krdel [vtáctva] sa ich hodilo do vody, tohoročné mladé, čo ešte neletia. (KUKUČÍN) — Spoza kopca sa ukázala odrazu hŕba chlapov na koňoch. (KUKUČÍN)

5. skupiny ako časti príslušného kolektívu osôb, časti kvanta vecí alebo látky, napr.: *väčšina, menšina, časť, čiastka, väčšia čiastka, ostatok, diel, grupa, skupina* atď.;

6. veľké množstvá vecí, látky a javu — často hyperbolicky (expresívne), napr.: *dážď, záplava, sila, hora, les, búrka, čierňava, vrch, more, hráza* atď. v takýchto spojeniach: *les drákov, krupobitie úlomkov, dážď skál, sila švárných mladých pánov (z rozprávok), sila bohatstva, náramná sila vojska, mrákava chlapov, hráza myši, vrch ľadu, búrka otázok, mračno prachu, čierňava ľudí, fúra otázok*.

Záplava búbik, kočíkov, vozíkov, tanierikov, hrnčičkov, zvieratiek tísia sa mi do očí. (FIGULI)

Ák sa poprie výskyt istého (obyčajne minimálneho) množstva látky, to značí, že množstvo príslušnej veci je nulové, že príslušnej veci (látky), javu niet.

Napríklad: *ani omrvinky, ani pod necht, ani za mak, ani štipky, ani chl p (trávy), ani haliera (nezostalo), ani práška (múky), ani nohy (nikto)*.

Vyčerpanie celého množstva veci, látky (javu) sa vyjadruje spojením predložky *do* s príslušným podstatným menom označujúcim množstvo, napríklad *do kvapky, do haliera, do grajiara, do nohy*.

Substantívne zlomkové číslovky

Štvrt je číslovka so znakmi meravejúceho substantíva. Ostatné zlomkové číslovky, ako *polovica/polovica/polovička/poľa, tretina, štvrtina, päťina* atď., majú povahu kvantitatívnych podstatných mien. Môžu vyjadrovať zlomok a sekundárne počet i kvantum: 1. polovica jablka, 2. polovica (počtu) jablák, 3. polovica (množstva) soli.

Podstatné meno raz v násobných číslovkách

Násobné a adverbálne číslovky tvorené pomocou slova *raz*: *jeden raz, prvý raz, dva razy, druhý raz, päť ráz, piaty raz* majú ešte podnes charakter slovného spojenia (základná číslovka + podstatné meno, radová číslovka + podstatné meno). Pomocné podstatné meno *raz* má celú paradigmu (*od prvého razu, k prvému razu, po prvom raze, pred druhým razom, v prvé razy* atď.), i keď jeho funkcia je viazaná na okruh násobných a adverbálnych radových čísloviek.

Vzťah k zámenám

Ako všetky ostatné negramatické slová majú aj číslovky všeobecné, zámenné (zástupkové) koreláty, paralelné s ich jednotlivými druhmi: *koľko — koľkí; koľký raz/koľkýkrát; koľkoraký — koľkorako*. Všetky môžu mať aj funkciu neurčitých čísloviek príslušného druhu.

Zo zámena *koľko* vznikla neurčitá základná číslovka *niekoľko/dakoľko/volakoľko*. Môže určovať len počet, nie kvantum, napr. *niekoľko detí, niekoľko stromov*.

Neurčitá číslovka *koľkosi* naproti tomu môže určovať počet aj kvantum, napr. *koľkosi občanov, koľkosi múky*.

Neurčité zámená *čosi, niečo/dačo, volačo* môžu mať funkciu neurčitých čísloviek a ako väčšina z nich potom určujú kvantum aj počet (neurčité číslo), napr. *čosi vlny, čosi chlapcov; niečo tabaku, niečo robotníkov*.

Vzťah k príslovkám

Väčšina neurčitých čísloviek má formu prísloviak. Kategória stupňovania sa uplatňuje len v dvojici *veľa/mnoho — málo* a súvisí s významom odvodzovacieho základu *veľ-kyj, mal-ý*. Kategóriu stupňovania chápeme tu ako prenesenú z paralelných príbuzných prídavných mien.

Vzťah k časticiam

Častica *neúrekom* má aj funkciu neurčitej číslovky, ale môže vystupovať iba v predikáte. Používa sa vtedy, keď sa má emfaticky vyjadriť veľký počet (veľké množstvo) niečoho.

Vzťah k citoslovciam

Vecný obsah čísloviek vyhovuje expresívnemu a apelatívne rázu citosloviac, preto zo spojení s nimi vznikli rozličné výrazy vyjadrujúce počudova-

nie, hrozbu, zastrášovanie typu *tristo pántov okovaných, tisíc hrmených, sto striel ti do duše!*

Ráz signálu majú pokriky pri kolektívnych fyzických výkonoch: *Raz/jeden—dva — tri!* (Porov. s výzvoým citoslovcem *hórup*.) Podobne sa tento číslovkový výraz používa aj pri rozličných telovýchovných úkonoch (najmä na pretekoch). Apelové spojenie *raz/jeden — dva — tri* má taký význam ako výzvy *Pripravil sa! — Pozor! — Už!*

Význam výzvového citoslovca môže mať i spojenie *raz-dva*. Vyzýva sa ním ihneď vykonať požadovaný výkon.

Slovesá

Verbá

Definícia a klasifikácia slovíes

Slovesá čiže verbá sú ohybné slová, ktorými sa pomenúvajú dynamické príznaky vecí a ktoré majú lexikálnogramatické kategórie intencie a vidu, ako aj gramatické kategórie času, spôsobu, slovesného rodu a kongruencie (zhody). Syntakticky sa uplatňujú jednak ako prísudok dvojjenných viet alebo vetný základ jednojenných viet, jednak ako ostatné vetné členy (podmet, predmet, prívlastok, prístavok, príslovkové určenie alebo doplnok).

Príznakom vecí sú javy chápané ako nesamostatné a existujúce na niečom. V tom sa slovesá zhodujú s prídavnými menami. Ale dynamické príznaky sú deje, čiže činnosti a stavy, ktoré sa chápu ako proces, ako rozprestierajúce sa v priestore a plynúce v čase, čo sa odráža v kategóriách intencie a vidu, času, spôsobu a slovesného rodu. V tom sa slovesá odlišujú od prídavných mien, ktoré vyjadrujú statické príznaky vecí. Preto slovesá možno vymedziť ako triedu pomenovaní pre nesamostatne existujúce a v čase prebiehajúce príznaky javov[skutočnosti].

Slovesá ako slovný druh predpokladajú nadradenú vec pomenovanú podstatným menom alebo zámenom. K tomuto nadradenému slovu viaže sa sloveso kongruenciou: zhoduje sa s ním v osobe, čísle, mennom rode a páde. Napr.: *ty* (= 2. os. sg.) *spievaš* (= 2. os. sg.), *ona* (= 3. os. sg. žen.) *spievala* (= 3. os. sg. žen.), *dievča* (= 3. os. sg. str.) *spievalo* (= 3. os. sg. str.), *spievaná* (= A. sg. žen.) *úlohu* (= A. sg. žen.) ... Pri nedostatku nadradeného slova sloveso nemá kongruenciu v osobe, čísle, mennom rode, a preto má iba tvary, ktorými sa vyjadrujú len ostatné kategórie slovesa. To je prípad neosobných slovíes-impersonálií, ako aj neosobných tvarov osobných slovíes.

Slovesami vyjadrujeme deje v rámci istých lexikálnogramatických a gramatických kategórií. Deje sa členia na činnosti a stavy. Pri činnosti je činiteľ

čiže agens (= logický subjekt) východiskovým bodom deja a zasiahnutá vec čiže paciens (= logický objekt) cieľovým bodom deja. Činnosť má tranzitnú povahu: vychádza z logického subjektu a prechádza na logický objekt. Pri stave nieto činiteľa a niet ani zasiahnutej veci: so slovesom zviazaná vec je nositeľom stavu. Agens deja, paciens deja a nositeľ deja sú účastníkmi deja. Činnosti sa vyjadrujú činnosťnými čiže akčnými slovesami a stavy stavovými slovesami. Rozdiel medzi činnosťnými a stavovými slovesami sa týka len ich lexikálneho významu. Tento významový rozdiel však nie je zakotvený v sústave slovesných tvarov. Preto iba rozborom významu možno ustáliť, či to-ktoré sloveso je činnosťné alebo stavové. Nepomáhajú pritom ani lexikálno-gramatické ani gramatické kategórie, lebo tie sa týkajú alebo slovíes ako celého slovného druhu, alebo ináč vyčlenených skupín slovíes.

Medzi istými skupinami činnosťných a stavových slovíes sú pevné vzťahy. Napríklad pri stavových slovesách typu *mladnúť* a typu *žialiť* máme činnosťné slovesá typu *omladíť*, *omladzovať* a typu *rozžialiť*, *rozžialovať*. Tieto činnosťné slovesá sú faktitíva k stavovým slovesám; no tento významový rozdiel sa v slovenčine neustanovil ako gramatická kategória. Podobný rozdiel je medzi istými základnými činnosťnými slovesami a ich kauzatívami, napr.: *stáť* — *postaviť*, *ležať* — *položiť*, *piť* — *napojiť*, *napájať*. Faktitíva a kauzatíva sú teda sémantické triedy slovíes.

Obidve základné významové skupiny slovíes sú početné a patria do nich slovesá s rozličnou slovtvornou stavbou.

Príklady na činnosťné slovesá: *pracovať*, *pisat*, *čítat*, *kosit*, *rezať*, *pomáhať*, *hlásiť*, *hľobiť*, *hľušiť*, *hnieť*, *hojiť*, *holiť sa*, *hostiť*, *hrabať*, *hrať sa*, *hrčať*, *hrkotat*, *húst*, *hútať*, *húžvať*, *hvizdať*, *hyzdiť* ...

Príklady na stavové slovesá: *byť*, *žiť*, *bdiť*, *spať*, *bolieť*, *smútiť*, *blednúť*, *starnúť*, *košatiť*, *nervózniť*, *belieť sa*, *hnednúť sa*, *oľlahnúť*, *pritažieť*, *smädiť*, *mrznúť*, *oteplievať sa*, *chorieť*, *chorľavieť*, *uzdraviť sa*, *čistiť sa* ...

Okrem uvedených základných významových skupín činnosťných a stavových slovíes sú aj slovesá vyjadrujúce vzťahy, ako *mať*, *patriť*, *prináležať*, *skladať sa*, *pozostávať*. Ďalej máme tzv. pomocné slovesá, ktoré nemožno zaradiť ani do činnosťných, ani do stavových slovíes. Okrem toho existujú aj slovesá, ktoré kolidujú medzi činnosťnými a stavovými slovesami. Sú to napríklad slovesá zmyslového vnímania (verba *perciendi*), ktoré značia raz schopnosť vnímať, raz samotné vnímanie niečoho: *vidieť* — *vidieť niečo*, *počuť* — *počuť niečo*, *čítiť* — *čítiť niečo*, *vnímať* — *vnímať niečo* ...

Rozdiel medzi činnosťnými a stavovými slovesami sa čiastočne prejavuje aj gramaticky, a to tak, že iba v rámci činnosťných slovíes sa uplatňuje protiklad v slovesnom rode: iba činnosťné slovesá majú pasívum. No nie každé činnosťné sloveso má pasívum, a preto ani výskyt pasíva nie je jednoznačným kritériom na rozlíšenie činnosťných slovíes od stavových. Pasívum ako gramatická

kategória sa totiž viaže len na prechodné činnostné slovesá, netýka sa neprechodných činnostných sloviess.

Slovesá ako slovný druh sú dané nielen významom, ale aj súhrnom lexikálno-gramatických a gramatických kategórií. A práve tieto kategórie sú dôležité pre slovnodruhovú povahu každého slovesa. Dejovosť niektorých sloviess je totiž celkom oslabená, ba je až nulová, a preda sa na základe uplatňovania gramatických kategórií pokladáme aj takéto slová jednoznačne za slovesá. To je prípad všetkých pomocných sloviess, teda sponových, limitných, modálnych i fázových sloviess.

Iba slová *tentovať, ondiat, onačiť* a ich odvodeniny, ako *potentovať, natentovať, potentovať sa, zaondiat, vyondiat sa, poonačiť, zaonačiť* a pod., pokladáme na základe ich významu za zámená majúce verbálne kategórie. Sú to slovesné zámená (verbálne pronomína), resp. zámenné slovesá.

Bohatstvo a rozmanitosť slovesných lexikálno-gramatických a gramatických kategórií je základom pre bohatý a vnútorne členený systém slovesných tvarov: iné slovné druhy nemajú takú zložitú morfológickú stavbu ako slovesá. Systém určitých slovesných tvarov sa zakladá na gramatických kategóriách času, spôsobu, slovesného rodu a slovesnej zhody. Systém neurčitých slovesných tvarov sa zakladá na lexikálno-gramatických kategóriách intencie a vidu a na gramatickej kategórii mennej zhody; lebo infinitív je pomenovací slovesný tvar, pri ktorom sa uvedomuje vzťah deja k agensovi alebo nositeľovi (i keď nie je vyjadrený); prídastia sú hybridné tvary, ktoré majú verbálne aj adjektívne kategórie; prechodník je hybridný tvar s verbálnymi a adverbialnými kategóriami; slovesné podstatné meno je takisto hybridný tvar s verbálnymi a substantívnymi kategóriami, stojí však celkom na okraji sústavy slovesných tvarov, lebo sa pri ňom do istej miery neutralizujú aj lexikálno-gramatické kategórie slovesa a naopak sa uplatňujú v plnej miere gramatické kategórie substantíva.

Sústava slovesných tvarov sa teda skladá z niekoľkých rovín, na ktorých sa slovesá stretávajú s inými slovnými druhmi. Iba tak môžu slovesá mať pomocou svojich diferencovaných tvarov zástož všetkých autosémantických slovných druhov — sloviess, podstatných mien, prídavných mien a prísloviess.

Pomocné slovesá

Pomocné slovesá majú všetky gramatické náležitosti plnovýznamových sloviess — okrem dejového vecného významu. Pomocnými slovesami sa totiž nemôže samostatne vyjadriť príznak veci, ale sa nimi bližšie určuje, resp. explicitne vyjadruje niektorá významová zložka pripojeného pomenovania, s ktorým sa recipročne doplňajú. Pomocné slovesá svojimi tvarmi pomáhajú pripojenému výrazu vstupovať do rozličných syntaktických vzťahov. Po-

mocné sloveso zostáva pritom voľným členom syntagmy a pripojené pomenovanie je viazaným členom syntagmy.

Z významu pomocných sloviess vyplýva, že spravidla nie sú schopné byť samostatným prísudkom dvojčlennej vety alebo samostatným vetným základom jednočlennej vety. Spravidla stojí pri nich plnovýznamové pomenovanie, napr. sloveso v infinitíve, ktorým sa vyslovuje vecný obsah gramatického prísudku alebo vetného základu: *môžeme písať ceruzkou, ide ho zadusiť od hnevu, začína sa otepľovať, stal sa veliteľom, už je chladno . . .*

Pomocné slovesá korešpondujú v istom zmysle s gramatickými kategóriami, a preto sa isté pomocné slovesá komplementárne doplňajú a vylučujú s istými gramatickými kategóriami. Napríklad fázové pomocné slovesá obmedzujú vidovú platnosť pripojeného plnovýznamového slovesa a súčasne explicitne vyjadrujú jeho vidový stupeň.

Pomocné slovesá rozdeľujeme na fázové, limitné, modálne a sponové. Tieto štyri skupiny sa vyčleňujú nielen na základe významu, ale aj na základe gramatických vlastností. Každá z týchto skupín má svoju osobitnú problematiku.

Pomocné slovesá vznikli z plnovýznamových sloviess, a to zväčša oslabením lexikálneho významu. Lexikálne patria obidve skupiny k sebe, ale gramaticky treba ich pokladať za osobitné jednotky. Napríklad pomocné sloveso *byť* ako spona a plnovýznamové sloveso existencie *byť* sú prvkami tej istej lexémy, ale tvoria dvojicu gramatických homonym.

Všetky pomocné slovesá majú istú samostatnosť, a preto sa dajú aj v spojení s plnovýznamovým pomenovaním osobitne bližšie určiť. Napríklad v spojení *začínam rozumieť* možno osobitne určiť aj pomocné, aj plnovýznamové sloveso: *pomalý začínam dobre rozumieť všetko*. Podobne v spojení *chcem ísť* takto možno rozviť obidve jednotky: *naozaj chcem ísť pešo*. Takisto pri spojení *bol dobrý* máme spojenia typu *včera bol naozaj dobrý*.

Spojenie pomocného slovesa s plnovýznamovým pomenovaním je osobitným typom determinatívnej syntagmy, lebo v ňom jeden i druhý člen je súčasne určeným aj určujúcim členom. Ide tu teda o recipročne determinatívnu syntagmu.

Vymedzenie pomocných sloviess (a iných pomocných slov) má základný význam pre teóriu vetných členov. Spojenia pomocných sloviess s plnovýznamovými pomenovaniami hodnotíme ako zložené vetné členy, napr. zložený prísudok, zložený vetný základ, zložený podmet, zložený predmet, zložený doplnok. S rozličnou vetnočlenskou platnosťou súvisí tvar pomocného slovesa, ktoré môže byť v určitom aj neurčitom tvare: *začína pršať, začnete postupovať, začínajúce pomáhate, začínate odporovať . . .*

Fázové slovesá

Fázové pomocné slovesá čiže vidové slovesá majú úzky vzťah ku kategórii vidu. Vyjadrujú sa nimi jednotlivé fázy v priebehu deja pomenovaného pripo-

jeným slovesom v neurčitku. Plnovýznamové sloveso je pritom vždy nedokonavého vidu, ale fázové sloveso je alebo dokonavé, alebo nedokonavé.

Pri fázových pomocných slovesách môžu stáť okrem plnovýznamových slovík aj spojenia spony so substantívami, adjektívami alebo vetnými adverbiami: *začína byť dobrý, prestal byť správcom, neprestáva byť dusno* . . . Aj tieto spojenia hodnotíme na základe vidovej platnosti spony *býť* ako nedokonavé.

V priebehu slovesného deja sa rozlišujú tri fázy: začiatková čiže inchoatívna, stredná čiže kontinuatívna a koncová čiže terminatívna fáza. Pomocou fázových slovík možno explicitne vyjadriť všetky tri fázy. Začiatková fáza sa najčastejšie vyjadruje fázovými slovesami *začať, začínať*; stredná fáza slovesami *ostať, ostávať* (resp. *neprestať, neprestávať*), a konečná fáza slovesami *prestať, prestávať*. To sú základné fázové pomocné slovesá, no popri nich jesto ešte veľa iných fázových pomocných slovík.

Začiatková fáza sa okrem základných fázových slovík *začínať, začať* vyjadruje aj slovesami *počínať, počať; púšťať sa, pustiť sa; priberať sa, pribrať sa; chytáť sa, chytiť sa, schytiť sa, prichytiť sa, vychytiť sa; dať sa*. Väčšina z nich však dodáva spojeniu aj isté významové odtienky, ako citové alebo vôľové zaujatie činiteľa na konaní vyslovenej činnosti.

Výby a rakyty začínajú pučať pri potokoch. (TIMBAVA) — Po chvíli začal deklamovať. (JESENSKÝ) — A bohvie čo to prišlo na mňa. Len sa to počalo vo mne búriť a potom i siliť. (ČAJAK) — Hľadel som na matku, ktorá sa priberala očistom poháre umývať. (ŠVANTNER) — No to sa vy pekne chytáte gazdovať! (TAJOVSKÝ) — Jerguš dal sa utekať; nebolo kde, lebo chodba medzi kadamí nemala východu. (ONDREJOV) — „Poď dnu,“ volala matka syna, „začína byť chladno.“ (MORIC)

Sem patria aj spojenia výrazov *poď, poďme, vyhaj* s infinitívom; takto sa vyjadruje prudké začatie deja alebo výzva na bezprostredné začatie deja.

Položila na zem košík a poď ho oblapovať. (TAJOVSKÝ) — Ale nestojme, poďme odpierať košele. (HEČKO)

Uvedené výrazy nie sú plnovýznamové, lebo sa nimi nevyjadruje pohyb z miesta na miesto.

Stredná fáza sa explicitne vyjadruje a zdôrazňuje pomocnými slovesami *postávať, ostať; zostávať, zostať; neprestávať, neprestať, neustávať, neustať*. Týmito slovesami sa vyslovuje neprerušené trvanie deja.

Pomocné slovesá *ostať, zostať, ostávať, zostávať* sa používajú najmä pri slovesách s významom deja konaného na mieste, ako *sedieť, ležať, stáť, visieť, trčať* . . .

„Eh, veď mu mať povie svoje!“ pomyslela som si a ostala som sedieť na prahu. (JANČOVÁ) — Ondrej zostáva ležať; oči má červené a opuchnuté. (CHROBÁK) — Zostala stáť vzpriamená a tak čakala. (FIGULI)

Spojenie týchto pomocných slovík so slovesom *stáť* má často význam *zastaviť sa, zastavovať sa*.

Ľudia ustúpili a zostali zarazene stáť. (URBAN) — Lámem si hlavu a už mi nad tým rozum ostáva stáť. (TATARKA)

Veľmi často sa používajú fázové slovesá *neprestať, neprestávať*, ale už iba jednotlivo ich synonymá *neustáť, neustávať*.

Aj oči privierali, aby aspoň tak zbadali starý stav, za ktorým neprestávajú banať. (HEČKO) — Ak neprestanú šarapatíť, nastúpime znovu do zbrane! (F. KRÁL) — Tu, keď sa usiluješ skončiť, dajú robotu inú — a neustanú dávať a vymýšľať práce nové, čo by bol deň na sto hodín. (TIMBAVA)

Konečnú fázu deja vyjadrujú pomocné slovesá *prestať, prestať*. Veľmi zriedkavo sa používajú aj slovesá *ustávať, ustať*.

I rieka pod dodinou hrozivo stúpa a kolembajúce sa ľadovce prestávajú tiecť. (HEČKO) — Mať mi prestala kupovať šaty a čepce. (KUKUČIN) — Driňa sa uskŕňal a prestali ho pobolievať aj nohy. (JAŠÍK) — Ako prestalo byť teplejšie tamvon, kdesi i novooživnuté naše nádeje. (VANŠOVÁ) — Zvon už ustal blačať ako dochránané tela . . . (URBAN)

Základné fázové slovesá majú pri sebe aj plnovýznamové pendanty. Tie sú často aj predmetovými slovesami a majú gramatický predmet v akuzatívne alebo v instrumentáli s predložkou *s*. Najčastejšie sa v predmete používa dejové substantívum: *začínať prácu, začať predstavenie, začať s behom, prestať s plávaním, neprestať so zábavami* . . .

Slovesá *ostať, ostávať, zostať, zostávať* v spojení s neurčítkom činnostných slovík sú plnovýznamové a vyjadrujú nedostatok pohybu, zotrvanie na jednom mieste. Pripojené sloveso v infinitíve je cieľom slovesnej činnosti, a preto sa dá nahradiť aj vedľajšou vetou so spojkami *aby, že*:

Len aspoň tie geletky keby som vám mohol ostať vyplakovať! (STODOLA) — Adam zostal vo dvore pohovoriť si so známymi. (JÁGÉ)

Aj bezpredmetové pendanty fázových slovík sú plnovýznamové: *vichor prestáva, dážď ustáva, bárka neprestáva*.

Limitné slovesá

Limitné pomocné slovesá sú slovesá *ísť, mať*. V spojení s plnovýznamovým slovesom vyjadrujú konečný prípravný stav pred uskutočnením deja. Majú istý vzťah ku gramatickej kategórii času. Spojenia týchto pomocných slovík s neurčítkom dokonavých slovík vyjadrujú, že vyslovený dej sa už-už má uskutočniť, alebo len-len že sa neuskutočnil. Uskutočnenie deja sa však prieči skúsenosti. Pomocné slovesá *ísť* a *mať* sa v tomto význame používajú v prítomnom a minulom čase oznamovacieho aj podmieňovacieho spôsobu.

Srdce jej ide pknúť od žiaľu. (HEČKO) — Boky sa mu šli rozdrapíť. (ŠVANTNER) — Od srdca ho išlo rozhodíť, ale bol bezmocný. (MORIC) — Škovránky a drozdy mali si v slnečnom jase hrdielka vyspievať. (F. KRÁL) — Bojko začal stenať, ako keby mal umrieť. (TAJOVSKÝ) — Mater mi má zadusiť. (TAJOVSKÝ)

Najčastejšie sa s týmito pomocnými slovesami spájajú osobné i neosobné slovesá vyjadrujúce psychofyzické stavy.

Ak sa pri limitnom pomocnom slovese použije nedokonavé plnovýznamové sloveso, spojením sa vyslovuje uskutočnenie deja v tesnej následnosti za momentom prehovoru (zvyčajne v tesnej budúcnosti).

Idem už domov. Nejdem sa s ním zapodievať. (ONDREJOV) — Teraz ide hovoriť veliteľ. (MINÁČ) — Ty predsa vieš, že ide byť zle. (KARVAŠ) — Mala stále rovnaký stav, či už malo svitať alebo mrkať. (ŠVANTNER)

V tomto význame je pomocné sloveso *mať* i pomocné sloveso *ísť* zriedkavé. Celé spojenie sa pociťuje ako hovorové.

Modálne slovesá

Modálne pomocné slovesá nevyjadrujú samostatné deje, ale iba v slovesnej forme podávajú vôľové, citové alebo príčinné tendencie a predpoklady zamierené na uskutočnenie samostatného deja vyjadreného pripojeným slovesom. Ako také majú úzky vzťah k slovesnej kategórii spôsobu. Modálnym slovesom sa explicitne vyjadruje reálnosť deja, teda tá zložka významu, ktorá sa gramaticky vyjadruje v kategórii spôsobu a času.

Počet modálnych pomocných sloves je pomerne veľký. Možno medzi nimi vyčleniť dve skupiny: základné a ostatné modálne slovesá. Základných modálnych sloves je pomerne málo. Dajú sa vyčleniť tak, že spravidla nestoja samostatne a že vždy majú infinitívnu väzbu; s pádom substantíva alebo s vedľajšou vetou sa spájajú len výnimočne; napr.: *chcem ešte kúsok; vy tiež chcete, aby ste boli šťastní ...* Základné modálne slovesá nemajú imperatív a netvorí vidové dvojice. Podľa týchto kritérií pokladáme za základné modálne slovesá tieto: *môcť, mať, musieť, chcieť, dať, dať sa, smieť, vedieť*.

Možnosť použiť pri slovese nielen infinitívnu väzbu, ale aj väzbu s pádom alebo s vedľajšou vetou zvyčajne je znakom plnovýznamovosti slovesa: *potrebujem odísť* popri *potrebujem knihu ...*

Popri základných modálnych slovesách je celý rad synonym, ktoré nevykazujú všetky vlastnosti základných modálnych sloves, a tak tvoria prechod medzi sférou pomocných a plnovýznamových sloves. Za modálne slovesá ich však pokladáme preto, lebo zvyčajne nestoja samostatne, lež v spojení s infinitívom iného slovesa, ako aj preto, lebo majú podobný význam ako základné modálne slovesá.

Všetky modálne pomocné slovesá rozdeľujeme podľa významu do niekoľkých skupín: 1. slovesá vyjadrujúce vôľu činiteľa konať dej, 2. slovesá vyjadrujúce povinnosť konať dej, 3. slovesá vyjadrujúce možnosť konať dej a 4. slovesá vyjadrujúce schopnosť konať dej.

Pomocné slovesá vyjadrujúce vôľu alebo nedostatok vôle činiteľa konať dej sú v porovnaní s ostatnými skupinami početnejšie. V dvojčlenných vetách sa používajú najmä tieto: *chcieť, hodlať, mieniť, chlapiť sa; báť sa, obávať sa, hanbiť*

sa, okúňhať sa, ošívaj sa, zdráhať sa, zvonovať; túžiť, dychtieť, brániť sa, chrániť sa, odmietať, vzpierať sa, vystrihať sa. S týmito pomocnými slovesami sa spájajú plnovýznamové slovesá bez ohľadu na svoju vidovú platnosť.

Aj on si chce odnieť niečo na pamiatku. (HEČKO) — Lyžica sa kĺzala, knedľa vrtela a *hodlala* z taniera vyskočiť do susednej izby. (JESENSKÝ) — Troma rezkými krokmi obsiahol miesto, na ktorom *mieniť* tancovať. (CHROBÁK) — Vlastnú biednosť *chlapíť sa* cudzou odplátiť! (GABAJ) — Ale teraz vás inakšie rada — už *sa nebojím* povedať. (KUKUČÍN) — Jeho tučné a krátke prsty sa naozaj *nešťitli* prijať hocijaké peniaze. (PLÁVKA) — „To detom.“ povedal materi, žmoliacej zásteru a *vzpierajúcej sa* prijať dar — až teraz chápem — zo všetkých najkrajší. (JANČOVÁ) — Ale ona *sa vystrihala* myslieť naň dlhšie. (CHROBÁK)

Pri týchto modálnych slovesách agens deja je aj nositeľom obsahu modálneho slovesa. Ak sa agens vyjadruje v podmete, ale nie je totožný s agensom deja vyjadreného infinitívom, nejde o modálne pomocné sloveso, i keď je to pomenovanie prejavu vôle. Tak napr. sloveso *dať* vo vete *Na jeseň si dám ušiť teplejšie šaty* nie je modálne pomocné sloveso: je to plnovýznamové sloveso, ktoré má predmet v infinitíve.

V jednočlenných vetách sa najčastejšie používajú isté modálne slovesá v neosobnom bezpodmetovom zvrätanom tvare: *chce sa, zachce sa, znechce sa, odnechce sa; vidí sa, nevidí sa, lení sa, nelení sa, sladí sa, ťaží sa, krivdí sa, páči sa*. Činiteľ deja sa vyslovuje v datíve: *chce sa mi odísť ...*

„Nie, ale žiť *sa mi chce*, pán veľkomožný,“ odvetil mu raz Čvíkota. (KRENO) — *Zachcelo sa mi* tiež takto vznášať sa ponad hory. (FIGULI) — Mal dosť starostí so sebou, nuž *lenilo sa mu* brať aj otcove. (ŠVANTNER) — *Anule sa nelení* obracať sa za ním s ťažkým batohom. (LAZAROVÁ) — Jedine pri tebe *sladí sa mi* žiť. (GABAJ) — *Páči sa mi* doma robiť, ale pristal by som aj tá istá. (F. KRÁD)

Osobitne stoja modálne slovesá *dať* a *nechať*, ktorými sa vyslovuje nedostatok vôle zabrániť realizácii pripojeného deja (= *dovoliť, nezabrániť*). V podmete vety je pomenovanie osoby, ktorá je nositeľom vôľového prejavu a súčasne je zasiahnutá dejom. Plnovýznamové sloveso je alebo v základnom, alebo v pasívnom zvrätanom tvare.

Palo Masiarik dal sa strhnúť hnevom na seba. (TATARKA) — Predo mnou musel mlynár *naberať múku do vreca, nedala som sa mu* ošudiť. (FIGULI) — *Nechajte ho odísť!* (ÚZUS) — *Milan sa nechal* odtisnúť oveľa slabším človečikom. (TALLO)

K týmto modálnym slovesám vyjadrujúcim vôľu činiteľa konať dej voľne sa pripájajú pomocné slovesá, ktorými vyjadrujeme zdvorilú výzvu konať dej: *ráčiť, páčiť sa, uráčiť sa*.

„Pán obžaloba, ráčte sa mierniť,“ zakročí Púplava, a keď vidí, že zapisovateľ všetko píše, zhučí na neho ... (HEČKO) — Ak by *sa vám páčilo* počkať ... (KUKUČÍN) — Celú večnosť treba na nich čakať, kým *sa niektorému uráči* prísť. (HEČKO)

Modálne pomocné slovesá, ktorými sa vyjadruje povinnosť, nevyhnutnosť alebo potreba konať istý dej, sú tieto: *mať, musieť, potrebovať, nezdržať sa*.

Tu mi na štvorec polien kriedou vyznačoval, koľko dreva mám popíliť do polnoci. (LETZ) — Všet som ti povedal, že z našich detí dať byť musí. (KALINČIAK) — Ale sú už obdivujú zjavne nesvoji, v očakávaní niečoho nepríjemného, čo nevyhnutne musí prísť. (MINÁČ) — „Škandál!“ nezdržal sa vykriknúť. (JESENSKÝ) — Belajovi je povedomý, len potrebuje počuť ešte raz jeho hlas. (GABAJ)

Význam nevyhnutnosti má aj záporné sloveso *nemôcť* v spojení so záporným plnovýznamovým slovesom: *nemôžem nepovedať* = musím povedať.

Súhlasili, nemohli v tej tvrdzi nesúhlasiť — a Polanova sýpka i pivnice roztvorili sa dokorán. (F. KRÁJ)

Podobne aj v jednočlennej vete spojenie *nedá nepovedať* má význam nevyhnutnosti (= musí povedať).

Belajovi nedá nespomenúť pritom svoju mať! (GABAJ)

Aj v jednočlenných vetách sa používajú modálne slovesá s významom povinnosti, potreby a nevyhnutnosti. Sú to najmä slovesá *prichodiť, prísť, prináležať, patriť, pridať, svedčiť, stačiť*. Popri nich sa používajú aj neosobné, bezpodmetové zvrätne tvary *má sa, musí sa, svedčí sa, patrí sa, žiada sa*.

A tu prichodí zdôrazniť fakt, že Timrava žije mimo slovenského kultúrneho centra, Martina. (A. MATUŠKA) — Príde gúlať sneh na snehuliaka alebo stavať z neho hrad — on gúla, až sa mu kečka parí. (RÁZUS) — „Syn môj,“ povedal kaplán Kroner, „či nám prináleží súdiť tieto veci?“ (KARVAŠ) — Stažilo podívať sa na také nebo, aby ti prešli všetky veselé myšlienky. (CHROBÁK) — Odpoľudnia malo sa ísť s kandidátom do trochštyroch dedín, i do Tonkovi pridelených Mocnín. (TAJOVSKÝ) — A ešte žiada sa raz povedať, že Štúr je vo väčšej miere nástupcom Palkovičovým, než sa obyčajne myslí. (KRČMÉRY) — Patrilo by sa i tak urobiť im návštevu, keď je už tu v Bratislave. (JESENSKÝ) — Nám, starcom, sa nesvedčilo už súdiť a odsudzovať. (MINÁČ)

K tejto skupine modálnych sloves patrí aj sloveso *smieť*, ktorým sa vyjadruje dovoľenie alebo právo konať istý dej.

Smiem vojsť na chviločku? (JÉGÉ) — „Nesmieš si to tak k srdcu brať,“ potešoval ho Matúš Dodek. (TATARKA)

Sem patria aj slovesá, ktorými vyjadrujeme náhodnosť, keďže náhoda je protikladom nevyhnutnosti. Sú to slovesá *pridať sa, uliezať sa, pritrafiť sa, pošťastil sa*.

Ešte nikdy sa mu nepritrafilo tak rozmýšľať, veď či je sedliak na to? (MINÁČ) — Starý musí zomrieť, a mladému sa pridá. (PRÍSLOVIE)

V jednočlenných vetách sa používa aj sloveso *byť* ako modálne pomocné sloveso s významom potreby alebo nevyhnutnosti konať dej.

Aj mu je odísť, aj sa mu žiada počuť. (HEČKO) — „Bude sa nám či tak, či tak pratať,“ opakovala Jóbikova žena stále svoje, nedajúc sa zastaviť. (JÉGÉ) — Dievkam bolo sa

obliekať, ale mať ich pripriahla ešte k dvoru. (ŽÁRY) — Bolo by povedať, čo bolí, bolo by sa rozhovoriť o tom, čo dušu orie. (URBAN) — Bolo by ozaj dôkladne prezvedieť sa o jeho chocháčkoch! (TAJOVSKÝ)

Modálne sloveso *byť* a konštrukcie s ním sú prostriedky hovorového štýlu. Pomocné slovesá vyjadrujúce možnosť alebo nemožnosť konať dej sú menej početné. Sú to najmä slovesá *môcť a mať*, ako aj zriedkavejšie používané slovesá *trafiť a veriť*.

Môže ňa tu slúžiť i do súdneho dňa. (TIMRAVA) — „Máme času, môžeme si odfúknuť,“ povedal Paľo konča záhrady. (ONDREJOV) — Ako mám potom vedieť, či sú s vecou uzročením tvoji rodičia? (HEČKO) — Príjemné by bolo ísť na pohárik piva, ale trafiť prísť klient. (JESENSKÝ)

V jednočlenných vetách sa používajú modálne slovesá *dať, ísť, byť*, ako aj neosobný bezpodmetový zvrätne tvar *dá sa*.

Nebodaj, nedalo mu umrieť, kým nedokosí. (CHROBÁK) — Ale keď mi tak skapal z očí, ako z husi voda, nedalo mi už vrátiť sa k pluku. (ONDREJOV) — Ale to nejde len tak z rukáva vysypať. (KUKUČÍN) — Jej živé oči sa usmievali na Miša a bolo v nich čítať i trochu súcitu. (KUKUČÍN) — Nazdával som sa, že by sa mu dalo nejakú pomôcť. (ŠVANTNER) — Uvidím, čo sa dá urobiť. (VAJANSKÝ)

Slovesá *mať a byť* v osobitných konštrukciách, ktorými sa vyslovuje možnosť konať dej vyslovený infinitívom, sú plnovýznamové. Sú to konštrukcie skladajúce sa z tvaru slovesa *mať* alebo *byť*, ďalej z opytovacieho zámena a napokon z infinitívu plnovýznamového slovesa, pričom zámeno je v tvare, ktorý súhlasí s intenciou plnovýznamového slovesa. Konštrukcia so slovesom *mať* obsahuje infinitívny predmet, kým konštrukcia so slovesom *byť* obsahuje infinitívny podmet.

O poriadok sa nemá kto starať. (ŠVANTNER) — Deti už má na koho zveriť. (RÁZUS) — Napehal sena za rebrinu, aby sa kone mali čím cez noc zabávať. (ONDREJOV) — Len jar aby skorej prišla, budeme mať kam vyjsť. (TAJOVSKÝ) — Nemal sa kde podieť, nádvorie bolo nabité. (TATARKA) — „Ešte čo!“ zahundral starý Mikuš, hoci nemal prečo hundrať, lebo bol to správny návrh. (TALLO) — Pobratí boli totiž preto všetci, aby bolo z čoho prepúšťať. (F. KRÁJ) — Aj v druhej izbe jesto čo obzerať. (MORIC) — Služby je málo, lebo niet čo strážiť. (ONDREJOV) — Odtiaľ nebolo kde ísť. (ÚZUS) — Bude o čom rozmýšľať. (ÚZUS) — Mne tá je kedykoľvek vydatá. (TAJOVSKÝ)

Tie isté konštrukcie majú aj intenzitný význam nevyhnutnosti: *mám čo robiť* = musím veľa robiť, je čo robiť = treba veľa robiť.

Bolo toho málo, lebo každý má sa čo oháňať, aby svoje ratoval. (TAJOVSKÝ)

Pomocné slovesá vyjadrujúce schopnosť činiteľa konať istý dej sú početné a frekventované. Sú to najmä tieto slovesá: *vedieť, znať, vládnuť, dovládať, dolieť, zdolieť, stačiť, dostačiť, vystačiť, postačiť, vydržať, stihnúť, uspieť, neveriť*.

Všetko, čo stará mať o starom otcovi rozprávala, vedelo si dievčatko veľmi živo predstaviť. (JANČOVÁ) — Vkus má, zná rozoznať pekné od mrzkého — no o svojej osobe predpajato súdi. (KUKUČÍN) — Robiť už aj tak nevládzem, ako kým som bola mladšia — tak vrátim sa ku svojim. (ĎAJAK) — Ledva zdolie utajiť plač. (KUKUČÍN) — Veru, ženy potrebujú výdatnú stravu, aby doleli ťažko robiť. (F. KRÁJ) — Na poludnie v pondelok, do trhu v Bystrici, sotva stačil dobehnúť strýčik z Hladla na hlavnú stanicu. (TAJOVSKÝ) —

A toľké noci vydrží nespáť študent od Šechnára. (HEČKO) — Tak-tak stihneme trochu sa vyspať do svítania. (CHROBÁK) — Niektorí už *uspeli* po mastných raňajkách zájsť do krčmy a vypiť si. (JESENSKÝ) — Stará mať mu často spieva. Má taký pekny hlas, že sa ono neverí napočúvať, keď starej materi príde vôľa na spev. (JANČOVÁ)

Pomocným slovesom *musieť* sa vyslovuje aj pravdepodobnosť deja vysloveného pripojeným plnovýznamovým výrazom: ranený *musel* umrieť na otravu krvi (= *asi* umrel); ten človek *nemusel* byť triezvy (= *asi* nebol triezvy) . . .

Pomocným slovesom *mať* sa zas vyslovuje cudzia mienka: to *má* byť riaditeľ (= *vraj* je); tento žreb *mal* vyhrať prvú cenu (= *vraj* vyhral) . . .

Musí byť čosi vo veci. (KUKUČÍN) — Obedňajším vlakom má prísť do Viesky červený komisár. (TATARKA)

Tie isté obsahy, ktoré vyjadrujeme modálnymi pomocnými slovesami, dajú sa vyjadriť aj modálnymi vetnými príslovkami, ako *treba*, *načim*, *možno*, *slobodno* . . . Aj tieto sa spájajú s infinitívom plnovýznamových slovíčok a tak vystupujú najčastejšie v úlohe vetného základu jednočlenných viet. Keďže modálne slovesá sú zväčša osobné, počet neosobných modálnych slovíčok sa doplnia uvedenými modálnymi vetnými príslovkami.

Sponové slovesá

Sponové čiže kopulatívne pomocné slovesá majú úzky vzťah k predikatívnym kategóriám plnovýznamových slovíčok, ku kategóriám osoby, času a spôsobu. Tým sa však ich podstata nevyčerpáva, lebo sa používajú aj v neurčitých tvaroch, najmä v neurčitku a výnimočne aj v prechodníku.

Sponové slovesá nemajú plný význam, i keď vznikli oslabením významu z plnovýznamových slovíčok existencie. Sama základná spona (kopula) *byť* vyjadruje najvšeobecnejší slovesný význam, ktorý je v podstate každého slovesa, a teda aj slovíčok ako slovného druhu: je to existencia dynamického príznaku na niečom. Preto sponové slovesá vo všeobecnosti dodávajú pripojenému neslovesnému výrazu význam slovesnosti a z neho vyplývajúce funkcie slovesných tvarov.

Sponové slovesá sa samostatne nepoužívajú, iba ak v eliptických vetách v dialógu. Používajú sa spravidla v spojení s neslovesným výrazom. Tento prisponový výraz je najčastejšie meno, t. j. substantívum, adjektívum, numerále alebo adverbium. Iba v osobitných prípadoch sa isté sponové slovesá používajú aj s neurčitými tvarmi istých slovíčok. Všetky tieto spojenia spony s prisponovým výrazom tvoria osobitný jednotný vetný člen, ktorý sa skladá z pomocného sponového slovesa a prisponového plnovýznamového výrazu.

Podľa významu rozlišujeme štyri skupiny sponových slovíčok: 1. sponové slovesá s významom existencie v zhode s objektívnou realitou; 2. sponové slovesá s významom existencie v predpoklade osoby-nie gramatického subjektu vety; 3. sponové slovesá s významom existencie v pocite osoby-grama-

tického subjektu vety; 4. sponové slovesá s významom existencie v predstieraní osoby-gramatického subjektu vety.

Sponové slovesá s významom existencie v zhode s realitou sú základnou skupinou sponových slovíčok. Patrí sem jednak spona čiže kopula v užšom zmysle — *byť*, *bývať*, *bývať*; jednak rad slovíčok *stať sa*, *stávať sa*, *ostať*, *ostávať*, *zostať*, *zostávať*, *prísť*. Rozdiel medzi sponou *byť* a sponovými slovesami typu *stať sa* je v tom, že sponou *byť* vyjadrujeme existenciu bez ohľadu na začiatok, trvanie a koniec, kým sponovými slovesami typu *stať sa* vymedzujeme existenciu s ohľadom na začiatok alebo trvanie. Sponové slovesá typu *stať sa* majú teda v svojom význame aj prvok fázočnosti.

Spona *byť* (zriedkavejšie aj spona *bývať*, *bývať*) sa spája v určitých tvaroch, ako aj v infinitíve so substantívami, adjektívami, numeráliami a adverbiami. To znamená, že sponu máme nielen v prísudku dvojčlenných viet s menným prísudkom, ale aj vo vetnom základe jednočlenných viet.

Slovensko je etnologickým uzlom v Slovanstve. (KRČMÉRY) — Osud je čudná príadka, ved' zavše pradiť z pien. (HOROV) — Nie som akosi *prí silu*. (KUKUČÍN) — „Poď, syn môj,“ volala teta, „ved' si aj ty *náš!*“ (ONDREJOV) — Oba tieto ukazovatele sú často v *súlade*, môžu však byť aj v *rozpore*. (FIŠERA) — Ale je ten svet len *namič*. (JÉGÉ) — Pôsobenie Kuzmányho v tie časy bolo *mnohostranné*. (VLČEK)

Keď je zle, každý vie, kde *bývam*. (JAŠÍK) — Starému človeku je *najlepšie*, nič ho nehryzie. (TALLO) — Nuž *smutno* je Jankovi za strojmi. (F. KRÁL) — Mne je skutočne nie *do žartu*. (KALINČIAK) — **Bolo** pred Jánom, nuž je pravý pôžitok stráviť tichú teplú noc na lúkach. (PODJAVORINSKÁ) — Dolu v hladko otesaných stenách bolo *záveterno*, ba *útulno* ako v dielni, hoci nekrytej. (TATARKA) — Keď Viera odhodila od Hany, bolo už *pološero*. (TIMRAVA)

Spona *byť* sa spája s trpným prídastím dokonavých slovíčok, ktoré má výsledkový stavový význam, resp. až adjektívny statický význam.

Pole bolo *oddelené* od cesty kamenným plotom. (VAJANSKÝ) — Boli to pre nás časy *smutné*, v ktorých sme boli *odhodení* od sveta, i od seba samých. (L. ŠTÚR) — Je *colá vycivená* od dlhoročnej ťažkej práce. (F. KRÁL) — Jej postoj k dedinským veciam **bol**, pravda, *odstupňovaný*. (KRČMÉRY) — Múdra Juliana *odetá* bola zlatej do suknice. (SMERK) — Brána je *otvorená* pohostinne, vošli sme cez ňu do parku. (KUKUČÍN) — Nadpodnikové skutočnosti určujúce štruktúru výroby sú *stelesnené* v štátnom pláne rozvoja národného hospodárstva. (FIŠERA)

V uvedených dvojčlenných vetách sa podmet chápe ako nositeľ prísudkového stavu. Ak sa však dejom zasiahnutá vec vyjadruje ako predmet, používa sa posesívna spona *mať*, ktorá je komplementárna so sponou *byť*. Trpné prídastie významového slovesa je potom vo vete doplnkom k predmetu; s ním sa zhoduje v rode, čísle a páde.

Zdá sa, že drieme, hlavu *má oviesnutú*. (CHROBÁK) — Ale učiteľ už stojí tam a čelo *má zachmúrené*. (MARTÁKOVÁ) — Rúčky *má zatahnuté* kdesi pod pazuchami, stáby mu zima bola. (URBAN) — Už vtedy si *mal* päť kníh *prečítaných*, a ešte nie je dost? (ÚZUS)

Tu sa používa aj synonymná konštrukcia s posesívnym datívom osobného zámena: *máš = je ti . . .*

Fajočku má *zakvačenú* na rúžporku košele a mechúr s doháňom *zastrčený* mu je za pásom. (ČAJAK) — Veď ani čižiem nemáš; iba krpce. I tie sú ti *vyšmaľané*. (PODJAVERINSKÁ)

Spona *byť* sa používa v jednočlenných vetách v spojení s trpným prídavným prídavným slovesom alebo bezpredmetových osobných sloves, resp. predmetových sloves použitých bez predmetu. Aj tu ide o výsledkový stav dosiahnutý vykonaním slovesného deja.

Ako vidieť, na raňajky je *prestreté*. (ČEPČEKOVÁ) — Na obed by malo byť *prestreté* v jedálni. (ÚZUS)

Ak sa nositeľ stavu má vo vete vysloviť, no nemôže sa použiť spomenutá konštrukcia s posesívnym datívom osobného zámena, použije sa posesívna spona *mať*. Takto sa najčastejšie v spisovnom jazyku vyjadruje existencia stavu vo vzťahu k niekomu (k podmetu vety).

Jedni vraveli, že Jožko mal *vypité*. (BEDNÁR) — Moja mama vraj sa narodila, keď jej mama mala *zamišnené* na chlieb . . . (TAJOVSKÝ) — Ako keby mal *pobosorované*. (TLAČ) — Dnes ešte máme *zamračené*, ale zajtra už budeme mať *jasnejšie*, lebo je severný vietor. (ÚZUS)

Ak trpné prídavné zachováva svoj dynamický význam — a to býva najmä pri nedokonavých činnostných prechodných slovesách —, nejde o tvary sponového slovesa, ale o homonymnú samostatnú gramatickú morfému zloženého pasíva.

Každý, kto by to videl, vyzýva sa, aby ho chytil, alebo sa vynasnažil, aby bol *chytaný*. (JÁKŔ) — Hlas prehádza dubinami nad hrnanom a je pritom rozlične *modifikovaný*. (PAULINY) — Všetky cesty na štátnom majetku v Želiezovciach sú takto príkladne *udržiavané*. (TLAČ) — V Ožďanoch založil na gymnáziu Slovenský čítací spolok, ktorý bol profesormi dosť *prenasledovaný*. (KOMPIŠ) — Táto ekonomická voľnosť družstva je však často *obmedzovaná* nadpodnikovými spoločenskými záujmami. (FIŠERA)

Spona *byť* sa spája — najmä v písomných prejavoch — aj s činným prídavným prídavným, a tak utvára pomerne zriedkavý typ slovesného prídavného dvojčlennej vety. Činné prídavné tu nadobúda povahu adjektíva: stráca svoj dynamický ráz.

Také to bolo neobyčajné, také *zarážajúce*, že cudzí človek, čo okolo prechádzal, musel sa spýtať: „Kto tam býva?“ (JAŠÍK) — Zabudlo sa na všetko, čo bolo *rozbuľujúce*, nepokné, nedobré, a zostali len milé spomienky. (TLAČ) — Ale nevidel nič, bolesť v hlave bola *omračujúca*. (MINÁČ) — Z uvedených dôvodov bude pri posudzovaní rentability odvetvia *rozhodujúca* štátna výkupná cena. (FIŠERA)

Spona *byť* sa používa aj v spojení s infinitívom sloves zmyslového vnímania (verba percipiendi): *badat, zbadat, vidieť, vidieť, vidieť, dovidieť, čuť, počuť, chyrovať, cítiť, poznať, rozoznať, rozpoznať, tušiť, rozumieť*. Spona sa používa pri

indikatívne prezenta iba pod dôrazom. Ináč je bežná v indikatívne préterita a v kondicionáloch. Používa sa aj indikatív futúra.

V jeho hlase bolo *badat* únavu. (ŠVANTNER) — Iného človeka ako zemana ani *vidieť* nebolo. (KALINČIAK) — Vtedy bolo už *cítiť* chlad jesene. (JESĚNSKÝ) — Telkiza čosi zašeptala, ale nebolo ju *rozumieť*. (FIGULI) — Takto by tá *nebolo počuť* ani v trefom rade. (ÚZUS) — Po vypraní v teplej vode škvrnu ani *nebuďe poznať*. (ÚZUS)

K týmto slovesám sa pridružuje aj sloveso *dostať* vo význame „kúpiť, zadovažiť si za peniaze“.

A keby bola aj mala, neboli by jej pomohli, lebo nádeňníka v tie časy ťažko bolo *dostať*. (URBAN)

K tejto konštrukcii patrí aj spojenie spony *byť* s vetnou príslovkou *vidno*, ktorá je synonymná so slovesom *vidieť*.

Hanusa ani *nebolo vidno* medzi nimi. (HORÁK)

Tieto spojenia spony *byť* s infinitívom plnovýznamových sloves (verba percipiendi) majú modálny význam možnosti, ktorý sa niekedy vyslovuje aj explicitne, modálnou príslovkou *možno*. Z porovnania s týmito explicitnými konštrukciami vysvitá, prečo pri vyjadrovaní indikatívu prezenta chýba spona, resp. používa sa iba v dôrazovom postavení. Tak máme paralelu *možno: je možno = vidieť: je vidieť*. Spojenia spony s infinitívom sloves zmyslového vnímania možno chápať ako spojenia s elidovanou modálnou príslovkou. Dnes sa však eliptickosť týchto spojení už spravidla nepocituje a v dôsledku toho je oslabený aj možnosťný modálny význam celého spojenia.

Tvary slovesa *byť* sú teda iba sponou, a samy nemajú modálny význam, ako je to v prípadoch typu *bolo sa pohnúť*, v ktorých modálne sloveso *byť* vzniklo absorbovaním významu elidovanej modálnej príslovky typu *treba*. Tak možno vysvetliť aj rozdiel pri vyjadrovaní indikatívu prezenta: *cítiť*, resp. dôrazové *je cítiť* (= *možno cítiť*, *je možno cítiť*), ale len *je sa pohnúť* (= *treba sa pohnúť*). Sponové sloveso sa realizuje nulovým tvarom s významom indikatívu prezenta len pri modálnych vetných príslovkách: *bolo treba, bude treba, treba* (= indikatív prezenta). Iba pod dôrazom sa používa tvar spony *je: je treba, je cítiť*.

„Nuž čo im urobíme?“ pýta sa richtár.

„Íst k nim, kačky im odobrať a spratť všetko, to je *treba*, to!“ vysvetľuje Áron. (KUKUČÍN)

Spona *byť* sa používa aj v infinitíve, najmä v spojení s modálnymi slovesami, alebo s fázovými slovesami.

Môže byť i chladno človeku zaránky. (FIGULI) — „Brat môj,“ povedal po malej prestávke, „medzi nami *má byť jasno* . . .“ (VAJANSKÝ) — *Začalo mi byť smutno*. (ALEXY) — Dobré bolo v Tichej doline. Dobré tam *začalo byť*. (BEDNÁR) — Hore háj, dolu háj, hore hájom chodník; môj otec bol dobrý, ja *musím byť zbojník*. (LUD. PŘESEŇ) — Metodika postupu *musí byť* odrazom týchto zásad. (FIŠERA)

Spona *byť* sa používa veľmi často. Oveľa zriedkavejšie sa používajú spony *bývať* a *bývať*.

Doma predsa *bývalo* jej pusto a neraz sa vyplakala. (TAJOVSKÝ) — *Bolo by jej bývalo* ešte dobre, keby jej susedy boli dali pokoj. (KUKUČÍN) — *Bolo živo* na dedine, ako *bývava*

pred večerom. (TIMRAVA) — Pravdaže, najväčšiemu nebezpečenstvu bývajú vystavené ženy pri pôrode, najmä keď nedostanú zavčasu ošetroenie. (ŠVANTNER)

Sponové slovesá s významom existencie zhodujúcej sa s realitou a s odtienkom fázovosti sú početné. Používajú sa v dvojčlenných aj jednočlenných vetách. Sú to najmä slovesá *stat sa, stávať sa, ostať, ostávať, zostať, zostávať, prísť, prichodiť*.

Sponové slovesá *stat sa, stávať sa* vyjadrujú začiatočnú fázu existencie príznaku, zväčša adjektívneho a substantívneho. Používajú sa len v dvojčlenných vetách.

Stávaš sa akýmsi *bezočivým*, chlapče! (úzus) — Osemnásť najplnších a najúrodnejších rokov venoval dieľu, ktoré sa stalo nielen jeho *pýchou*, ale i *pýchou* celého mesta. (ZÚBEK)

Sponové slovesá *ostať, ostávať* majú dva významy: vyjadruje sa nimi alebo trvanie stavu bez zmeny, alebo náhla zmena stavu.

Iba kontext pomáha rozlíšiť tieto dva významy. Podobne je to aj s ich dubletami *zostať, zostávať*.

a) Aký bol cez celý život, taký *zostal* až do smrti. (KUKUČÍN) — Eva už nemohla vážnou *zostať*. Darmo je — ona nemôže sa pretvarovať. (KUKUČÍN)

b) Teraz mu *ostalo* trochu teplejšie okolo srdca. (HORÁK) — *Ostalo* mu odrazu zima. (JAŠÍK) — Ešte som nezačal ani chodiť, keď som *zostal* sirotou. (KUKUČÍN) — *Ostal* omráčený, ale hneď sa zase prebral. (FIGULI)

Pomocné slovesá *prísť, prichodiť* vyjadrujú zmenu stavu, začiatočnú fázu stavu. Používajú sa v jednočlenných vetách v spojení s vetnými príslovkami.

To tak niekedy človeku *príde* zle a celkom od ničoho. (BEDNÁR) — Boriši *prišlo* ľúto. (TIMRAVA) — Keko *zastal*, uprúc ako žúžof oči, od ktorých zle *príhodilo*, na Paľa, a pozerá za ním, ako odchodí. (TIMRAVA) — Ani sme nespali, čo nám ho *príhodilo* ľúto. (JANČOVÁ)

Sem patria aj spojenia *ide mi do plaču (do smiechu, do samopaše a pod.)*, v ktorých je pomocné sloveso *ísť*.

A pani majstrovej hlas sa *zatriasol*; šlo jej *do plaču*. (KUKUČÍN)

Sponové slovesá, ktorými sa vyjadruje existencia v predpoklade osoby-nie gramatického subjektu vety, sú početné a používajú sa v dvojčlenných vetách. Sú to slovesá *zdať sa, zazdať sa, pozdávať sa, javiť sa, vyzerať, pripadať, prichodiť, vidieť sa, predchodiť*.

Ponurá *farárova* pracovňa *zdala sa* im zrazu celkom príjemná. (HEČKO) — Solan *zažal* v izbe svetlo a v tom svetle *sa mu zazdalo* všetko otupnejšie ako prv. (BEDNÁR) — Dve hviezdy *sliepňajú* dosiaľ ospalivo proti blížiacemu sa úsvitu. *Vyzerajú* náramne opustené na prázdnom obzore. (CHROBÁK) — Rýchle *sa vžil* do nového okolia, ktoré *sa mu javí* zaujímavé a krásne. (ALEXY) — Čím väčšiu *priepasť* otvára čas medzi mnou a neblahými udalosťami, tým *sa mi vidí* môj pomer k majstrovi nejasnejší a majster sám zložitejší a záhadnejší. (ZÚBEK) — Ale mne, ktorý *sa nerozumiem*, mne *príhodí* viac mŕtvoty než živý. (KUKUČÍN) — Nemám rád slovo *zurčať*: vždy *sa mi videlo* prázdne vznešené, romantizujúce a literárne. (MINÁČ)

Zriedkavo *sa pomocné slovesá zdať sa, zazdať sa* spájajú aj s neurčitkom slovesa. Význam majú nepozmenený.

A v tom úsmešku tvojom *zdá sa* mi zúbok satiry *hýbať* ústami. (SLÁDKOVČ) — Ludvík Levický *zdať sa* dosiaľ ani *nevediel*, že jestvuje Jola. (TIMRAVA)

Dnes *sa* však namiesto prispovového slovesa častejšie používa vedľajšia veta so spojku *že*.

Ale hoci s veľkou námahou, *predsa* zišiel ešte o tri schody nižšie, lebo *sa mu zdalo*, že hlasy v pivnici *zosilneli*. (HEČKO) — *Zdalo sa mu*, že vidí malú rúčku vynoriť sa z vody. (ONDREJOV)

Tým, že *sa pomocné sloveso zdať sa* môže spájať aj so slovesom v neurčitku, možno si vysvetliť, že pri prispovovom adjektíve alebo aj adverbiumi niekedy býva ešte spona *byť*.

Chlapec *sa zdá byť rozumný*. (úzus) — Idúcemu ulicami zrazu *zdalo sa byť* tak *otupno*, tak hlúpo medzi cudzími ľuďmi. (JÉGÉ)

Sponové slovesá vyjadrujúce existenciu v pocite osoby-gramatického subjektu vety sú málo početné, ale používajú sa často. Sú to slovesá *cítiť sa, cítiť sa, pripadať si, čuť sa* (zriedkavé). Pri nich stoja podstatné mená, prídavné mená alebo vetné príslovky.

A teraz *sa cíti zase cudzincou*. (ŠVANTNER) — Požehnaný deň, keď *sa človek aspoň jednou žilkou cíti človekom!* (GABAJ) — A panička *necítila sa* tým *urazená*, lež strúhala mu tiež poklony s ľúbezným smiechom a vášnymi posunkami. (ZÁBORSKÝ) — Po obede *netreba spať*, lebo tu hore nie je dusno a človek *sa necíti ustáť*. (ŽÁRY) — Ale *zdravý sa čujem!* (TAJOVSKÝ) — U vás *sa vždy cítime dobre*, ako doma. (ÚZUS)

Sponové slovesá vyjadrujúce predstieranie existencie u osoby-gramatického subjektu vety sú početné a frekventované. Sú to slovesá *tváriť sa, tváriť sa, zatvoril sa, robil sa, robieval sa, urobiť sa, spraviť sa, ukázať sa, ukazovať sa, predstavil sa, predstavovať sa, stavať sa*. Pri nich stojí zvyčajne adjektívum.

V svete *sa naučil*, ako treba *hýbať rozumom*, kedy treba pri jednačkách *zvrátiť čelo* a *tváriť sa veľmi pohruženým*. (ŠVANTNER) — Keď ho už *domrzelo všetko*, *urobil sa hluchým a slepým* . . . (ČAJAK) — Čerti *sa spravia hluchými*. (HEČKO) — K ľuďom *ukázala sa ľúbezná*, čo prv *nevedela spraviť*. (TIMRAVA) — *Predstavil sa jej* v svojom *hrove krutým a strašným*. (ČAJAK) — „Ved je ono pravda,“ *stavia sa žena nevedomou*. (KUKUČÍN)

Všetky uvedené skupiny sponových slovies nie sú na rovnakej úrovni. Povahu pomocných slov majú jednoznačne len spony typu *byť* a typu *stať sa*. Preto sa za spony (kopuly) v užšom zmysle slova zvyčajne pokladajú len slovesá *byť, bývať, stať sa, stávať sa*, ako aj *ostať, zostať, prísť* vo význame *stať sa*. Ostatné slovesá majú len niektoré čerty pomocných slov, a preto sa pokladajú za polosponové slovesá. Ide o typy *zdať sa, cítiť sa, tváriť sa*.

Všetky sponové pomocné slovesá majú pri sebe plnovýznamové pendanty, ktoré sa vyznačujú najmä tým, že môžu stať samostatne v prísudku dvojčlenej vety alebo vo vetnom základe jednočlenej vety. Okrem toho tieto

plnovýznamové slovesá možno voľne rozvíjať ako iné slovesá. Niektoré z nich majú aj iné morfológické osobitosti.

Plnovýznamové *byť* sa vyznačuje napríklad tvarom 3. os. sg. indikatívu prézenta *jest, jesto*, záporne *niet, nieto*, popri *je, nie je* (resp. aj *sú, nie sú*). Ak v prísudku vety je záporný tvar *niet, nieto*, substantívny podmet je v genitíve: *niet dreva, niet peňazi* . . .

Plnovýznamové slovesá *ostať, ostávať, zostať, zostávať, prísť, prichodiť* mávajú pri sebe účelový infinitív: *ostal som doma kosiť, prišiel som ti povedať novinku* . . .

Aj slovesá typu *zdať sa* sú plnovýznamové: *to sa ti len zdá* . . . Slovesá typu *vyzerať*, sú plnovýznamové, ak sa bližšie určujú adverbium: *vyzeráš ustato* . . .

Takisto aj slovesá typu *tváriť sa* sú plnovýznamové, ak sú rozvítené adverbium: *tvári sa vznešene* . . .

V istých prípadoch môžu byť pochybnosti, či ide o plnovýznamové sloveso a či o pomocné (sponové) sloveso. To však je len dôkazom, že medzi oboma pólmi sú stupňovité prechody: tie práve ukazujú, že aj všetky sponové slovesá vznikli z plnovýznamových (podobne ako aj ostatné pomocné slovesá) oslabovaním lexikálneho významu.

Zvratné a nezvratné slovesá

Reflexívne slovesá

Zvratnosť je formálny príznak sloves, ktoré majú v svojich tvaroch samostatnú súčasť *sa* alebo *si*. Táto formálna zložka má niekoľko funkcií. Zásadne treba rozlišovať tri prípady. Raz je zložka *sa* alebo *si* súčasťou formy slovesa ako pomenovacej jednotky, a preto má hodnotu lexikálnej morfémy: *smiať sa, všimáť si*. V takýchto prípadoch hovoríme na rovine priameho pomenovania o zvratných slovesách. Inokedy sa formálna zložka *sa* alebo *si* pociťuje ako tvar zvratného zámena, ktoré so slovesom tvorí syntagmu: *holiť sa, veriť si*. V takýchto prípadoch hovoríme na rovine deiktického pomenovania o zvratnej podobe nezvratného slovesa. Často sa formálna zložka *sa* pociťuje ako gramatický formant, lebo sa ním vyznačuje platnosť slovesného tvaru v konštrukcii: *hovorí sa, robilo sa*. V takýchto prípadoch hovoríme na rovine gramatického významu o zvratných tvaroch nezvratných sloves.

Platnosť formantu sa zisťuje tak, že sa pri jeho vynechaní skúma význam slovesa. Do úvahy sa berú všetky tvary slovesa. Ak sa vynechaním komponentu *sa* alebo *si* mení lexikálny význam slovesa (alebo sa sloveso stáva nezreteľným, deformovaným), ide o zvratné sloveso. Ak sa vynechaním komponentu *sa* alebo *si* lexikálny význam slovesa nemení a ak sa súčasne dá tento komponent nahradiť plnými tvarmi zámena *seba, sebe*, ide o zvratnú podobu nezvratného slovesa. Napokon ak sa vynechaním komponentu *sa* lexikálny význam slovesa

nemení a ak sa tento komponent nemôže použiť v samostatnom infinitíve a ani v ostatných neurčitých tvaroch daného slovesa, ide o zvratný gramatický tvar nezvratného slovesa.

Napríklad slovesá *daríť sa, prebudiť sa, porátať sa, predstaviť sa, smiať sa, všimáť si* sú zvratné, lebo bez zvratného komponentu majú iný význam (takže máme rozličné zvratné a nezvratné sloveso *prebudiť sa — prebudiť, porátať sa — porátať, predstavil si — predstavil*), alebo sa pociťuje neúplnosť, deformácia ich formy (ako je to v prípadoch *daríť, smiať, všimáť*).

Ale v slovesách *holiť sa, zachrániť sa, preobliecť sa, okrikať sa, objednať si, písať si* možno komponent *sa, si* nahradiť plným tvarom zámena alebo lexikálne ho ináč vyjadriť: *holiť sám seba, zachrániť aj seba, okrikať jeden druhého, objednať len seba, písať jeden druhému*, resp. *písať si vzájomne* . . . V týchto prípadoch ide o nezvratné slovesá *holiť, zachrániť, preobliecť, okrikať, objednať, písať*, ktoré majú zvratnú podobu s významom reflexívnym (= sám seba) alebo recipročným (= jeden druhého, vzájomne). Preto máme zvratnú podobu takmer vo všetkých tvaroch určitých aj neurčitých. Existujú teda pri sebe dve paradigmy toho istého slovesa.

Pravda, tvary *išlo sa, hovorí sa, bude sa kosiť, polieva sa* patria k nezvratným slovesám *ísť, hovoriť, kosiť, polievať*, lebo niet zvratných neurčitých tvarov, ako *ist sa, idúc sa, idúci sa* . . . Uvedené zvratné tvary sú gramatickými tvarmi nezvratných sloves, lebo sa nimi vyjadruje platnosť slovesa vo vetnej konštrukcii. Ukáže sa to použitím toho istého slovesa v inej vetnej konštrukcii s rovnakým zmyslom. Tak ide o to isté sloveso *hovoriť* vo vetách: 1. *U nás sa ešte hovorí o tomto nešťastí.* — 2. *U nás ešte hovoria o tomto nešťastí.* Podobne je to aj so slovesom *polievať* vo vetách: 1. *Kvety sa polievajú vodou.* — 2. *Kvety polievame vodou.*

V silne citových vetách sa niekedy používa sám formant *sa* miesto zvratného slovesa. Najčastejšie ide o elíziu slovesa pohybu alebo o slovesá ako *dať sa, poslať sa, pustiť sa*, zriedkavejšie o sloveso *nazdať sa*. Význam slovesa je zrejmý z kontextu.

„Sem sa, sem!“ zavolali veselo. (TIMRAVA) — Nože sa, nože! Kedyže si nanosíte?! (TAJOVSKÝ) — *Tak, stará režisérka krv, do toho sa, niet iného východiska.* (STODOLA) — *No, chlapeci, do roboty sa ďalej!* (TIMRAVA) — *To-to-to, he-he-he, ja som sa, že to bez oldomáša bude.* (STODOLA)

Inokedy sa vynecháva sloveso aj z tabuových príčin.

Ja sa na tvoje mozole, vieš čo. (STODOLA) — *I ja som bol zaľúbený, a predsa som nevykrikoval jej meno, ani sa z lásky k nej . . .* (TAJOVSKÝ)

Zvratné slovesá

(Rovina priameho pomenovania)

Zvratné slovesá čiže reflexíva sú také slovesá, ktoré majú v celej paradigme (pravda, okrem trpného prídavia a spravidla aj okrem slovesného podstatného

mena) formálnu súčasť *sa* alebo *si*, napr.: *smiať sa*, *rozplakať sa* . . . , *všimáť si*, *pospať si* . . . Bez tejto súčasťi *sa* cíti nesprávnosť alebo neúplnosť slovesa, napr.: *smiať, *všimáť . . . , alebo *sa* uvedomuje posun slovesného významu, napr.: *vyvíjať sa* — *vyvíjať*, *plúžiť sa* — *plúžiť* . . .

Formálna súčasť pôvodom zvratných slovíes *sa* iba súčasťi kryla so zvratným zámenom (*sa* je A. sg. a *si* D. sg.), ale dnes ju ani v týchto prípadoch nemožno hodnotiť ako tvar osobitného slova, hoci *sa* z hľadiska zvukovej stavby jazyka správa vždy ako samostatné slovo. Táto súčasť zvratných slovíes má povahu samostatnej lexikálnej morfémy, i keď v niektorých prípadoch nemá už nijaký priamy vzťah k lexikálnemu významu slovesa. Od plnej morfémy *sa* v type *narodiť sa* treba odlišovať prázdnu morfému *sa* v type *čudovať sa*.

Každé slovenské sloveso je alebo zvratné, alebo nezvratné. No existujú aj prechodné prípady, vykazujúce variabilitu. Ak morféma *sa* nemá nijaký priamy vzťah k lexikálnemu významu toho-ktorého slovesa, čiže ak má hodnotu prázdnej morfémy, môže *sa* vo vývine stratiť. Prípravným stupňom k zániku prázdnej slovo tvornej morfémy *sa* je možnosť vynechať ju. Vtedy sú v jazyku varianty s touto morférou a bez nej.

V novšom spisovnom úze *sa* používajú napríklad tieto dublety: *besnieť* — *besnieť sa*, *blaznieť* — *blaznieť sa*, *jagať* — *jagať sa*, *jasat* — *jasat sa*, *hrnúť* — *hrnúť sa*, *kartovať* — *kartovať sa*, *horčulovať* — *horčulovať sa*, *hotiť* — *hotiť sa* (o zvieracích samičkách), *krúžiť* — *krúžiť sa*, *kukať* — *kukať sa*, *kvásiť* — *kvásiť sa*, *liať* — *liať sa*, *lopotiť* — *lopotiť sa*, *lyžovať* — *lyžovať sa*, *meškať* — *meškať sa*, *obstáť* — *obstáť sa*, *odstúpiť* — *odstúpiť sa*, *ostariet* — *ostariet sa*, *pachtiť* — *pachtiť sa*, *pakovať* — *pakovať sa*, *poďakovať* — *poďakovať sa*, *pomínúť* — *pomínúť sa*, *ponáhľať* (nár.) — *ponáhľať sa*, *postiť* — *postiť sa*, *pozdraviť* — *pozdraviť sa*, *pozerať* — *pozerať sa*, *prameniť* — *prameniť sa*, *pretekať* — *pretekať sa*, *puknúť* — *puknúť sa*, *rinúť* — *rinúť sa*, *rosiť* — *rosiť sa*, *rušať* — *rušať sa*, *slušať* — *slušať sa*, *smokliť* — *smokliť sa*, *smútiť* — *smútiť sa*, *strmieť* — *strmieť sa*, *stroskotat* — *stroskotat sa*, *svedčať* — *svedčať sa*, *svietiť* — *svietiť sa*, *špihať* — *špihať sa*, *úfať* — *úfať sa*, *vdačiť* — *vdačiť sa*, *žartovať* — *žartovať sa*, *žalieť* — *žalieť sa*.

Intenčná hodnota variantov uvedených slovíes je rovnaká, lebo prítomnosťou morfémy *sa* nie je zasiahnutá intencia slovesa. Preto rozdiel medzi týmito variantmi nie je lexikálny, i keď vo väčšine prípadov ide o rozdiely, ktoré odrážajú historickú, geografickú, štýlovú alebo expresívnu variáciu. Napr.: *stroskotat* — *stroskovať sa* (arch.), *prúdiť* — *prúdiť sa* (nár.), *hrnúť* (expr.) — *hrnúť sa*. V iných prípadoch niet nijakého rozdielu, napr. *pozerať* — *pozerať sa*, *puknúť* — *puknúť sa*.

V rámci zvratných slovíes *sa* rozlišujú dve základné skupiny. V prvej skupine sú zvratné slovesá bez nezvratných pendantov, napr.: *smiať sa*, *všimáť si*, v druhej skupine sú zvratné slovesá s nezvratnými pendantmi, napr.: *volať sa* — *volať*, *nanosiť sa* — *nanosiť*, *pospať si* — *spať*.

Reflexíva tantum

Zvratné slovesá bez nezvratných pendantov *sa* volajú reflexíva tantum. Táto skupina nie je veľmi početná a nie je ani sémanticky členená.

Príklady na reflexíva tantum s morférou *sa*:

báť sa, *blýskať sa*, *blysnúť sa*, *blyšťať sa*, *božiť sa*, *bratať sa*, *bratrickovať sa*, *brieždiť sa*, *časť sa*, *čmúdiť sa*, *čudovať sa*, *čupiť sa*, *darť sa*, *diat sa*, *dívať sa*, *diviť sa*, *dníť sa*, *domnievať sa*, *dopustiť sa*, *dotýkať sa*, *dovedať sa*, *dovtipiť sa*, *dozvedieť sa*, *durdiť sa*, *dušiť sa*, *hadť sa*, *hemžiť sa*, *hmlieť sa*, *hmýriť sa*, *hodiť sa* (= byť vhodný), *honosiť sa*, *chichotať sa*, *chichúňať sa*, *chlapiť sa*, *chúliť sa*, *chumeliť sa*, *chvastať sa*, *držať sa* (dobře), *chovať sa* (= správať sa), *jariť sa*, *javíť sa*, *kajať sa*, *kašať sa* (= strojiť sa), *kluť sa*, *kočať sa*, *kudliť sa*, *kúdoľiť sa*, *lakomiť sa*, *lesknúť sa*, *lieniť sa*, *ligotať sa*, *lisnúť sa*, *líškať sa*, *máľiť sa*, *mariť sa*, *mať sa* (dobře), *mechriť sa*, *míhať sa*, *mocovať sa*, *modliť sa*, *mosíriť sa*, *mračiť sa*, *mrkať sa*, *nádejať sa*, *narodiť sa*, *naskytnúť sa*, *natapiť sa*, *nazdať sa*, *obahniť sa*, *obávať sa*, *obšmietat sa*, *ocitnúť sa*, *oddať sa* (= hodno), *odhodlať sa*, *odstať sa*, *odvážiť sa*, *okotiť sa*, *okúňať sa*, *oblačiť sa*, *oboriť sa*, *oneskoriť sa*, *opičiť sa*, *opovážiť sa*, *opozdiť sa*, *osopiť sa*, *ostýchať sa*, *osvedčiť sa*, *ošipovať sa*, *ošívat sa*, *oteliť sa*, *ozvať sa*, *ožrebiť sa*, *páčiť sa*, *panošť sa*, *páperiť sa*, *patriť sa*, *pátiť sa*, *pechoriť sa*, *perliť sa*, *plahočiť sa*, *plantať sa*, *plaziť sa*, *počudovať sa*, *poddať sa*, *podívať sa*, *podobat sa*, *podoberat sa*, *podujat sa*, *podvoliť sa*, *pokúsiť sa*, *ponevierat sa*, *pomesiť sa*, *ponášať sa*, *ponosovať sa*, *poskoriť sa*, *posporiť sa*, *potemnievať sa*, *potknúť sa*, *potulovať sa*, *potúžiť sa*, *povalovať sa*, *pozdať sa*, *prasť sa*, *prúškať sa*, *preblesknúť sa*, *premávať sa*, *pridať sa*, *prihodiť sa*, *pritrafiť sa*, *prizerat sa*, *prtiť sa*, *pýriť sa*, *pýšiť sa*, *radovať sa*, *redikať sa*, *regrutovať sa*, *rehniť sa*, *rehotat sa*, *revanšovať sa*, *rojť sa*, *rovnať sa*, *rozhostiť sa*, *rozpomenúť sa*, *rúhať sa*, *sánkovať sa*, *scvrknúť sa*, *schvátiť sa*, *skvieť sa*, *sladiť sa*, *smiať sa*, *snažiť sa*, *spamätať sa*, *správať sa*, *spierať sa*, *spoľahnúť sa*, *spriečiť sa*, *spýtať sa*, *starat sa*, *stať sa*, *stažovať sa*, *stráchať sa*, *strachovať sa*, *strániť sa*, *stýkať sa*, *škeriť sa*, *šklabiť sa*, *štitiť sa*, *štverat sa*, *tackať sa*, *tárať sa*, *tarbať sa*, *tmieť sa*, *tmoliť sa*, *trafiť sa*, *trblietať sa*, *trhovať sa*, *trudiť sa*, *túlať sa*, *tváriť sa*, *týkať sa*, *účastniť sa*, *učlovečiť sa*, *udať sa*, *udiat sa*, *uchádzať sa*, *ujat sa*, *ujst sa*, *ukláňať sa*, *uľahčiť sa* (komu), *uľútiť sa*, *uráčiť sa*, *urobiť sa* (mu zle), *usiľovať sa*, *ustávať sa*, *uškrnúť sa*, *vadiť sa*, *večeriť sa*, *verať sa*, *vichriť sa*, *vyčasiť sa*, *vydariť sa*, *vychvíliť sa*, *vykluť sa*, *vysomáriť sa*, *zaliečať sa*, *zapodievať sa*, *zastrájať sa*, *zdať sa*, *zdráhať sa*, *zhrknúť sa*, *zimiť sa*, *zmrákať sa*, *zoriť sa*, *zotaviť sa*, *zračiť sa*, *zviechať sa*, *žrebiť sa*.

Príklady na reflexíva tantum s morférou *si*:

bláhať si, *mívať si*, *oblúbiť si*, *oddychnúť si*, *odfúknuť si*, *osobovať si*, *osvojiť si*, *dať si rady*, *poradiť si*, *potrpieť si*, *nárokovat si*, *predstaviť si*, *predsavziať si*, *myslieť si*, *rozmyslieť si*, *namyslieť si*, *sadniť si*, *stať si*, *zastať si*, *spomenúť si*, *ťažkať si*, *trúfať si*, *umieniť si*, *uvedomiť si*, *predstaviť si*, *vážiť si*, *hľadiť si*, *všimáť si*, *zachovať si*, *zakladať si*, *zadal si*, *zaslúžiť si*, *zaumieniť si*, *zmyslieť si*.

V niektorých jednotlivých prípadoch sú varianty zvratných slovíes s formantom *sa* a *si*; napr. *ťažkať sa* (nár.) — *ťažkať si*, *zvyknúť sa* (nár.) — *zvyknúť si* . . .

Vo vývine jazyka *sa* počet reflexív tantum mení. Jednak *sa* zmenšuje, a to tým, že jednotlivé reflexíva tantum strácajú morférou *sa* alebo *si*, napr.: *meškať sa* > *meškať*,

stroskotať sa > strosktať, žartovať sa > žartovať . . . Jednak sa však zväčšuje, a to tým, že charakter reflexíva tantum nadobúdajú jednotlivé zvrtné slovesá, ktoré sa významovým posunom odtrhli od svojich nezvrtných pendantov, napr. *fúkať sa* (= hnevať sa), *opustiť sa, pretvarovať sa, kasat sa . . .* Pravda, aj tým, že niektoré novoutvorené slovesá sa priamo zaradili do existujúcich typov, napr. *radovať sa* podľa *tešiť sa*.

Odvodené zvrtné slovesá

Druhá skupina zvrtných sloves je oveľa početnejšia. Sú to zvrtné slovesá, ktoré majú nezvrtné pendanty. Morféma *sa* alebo *si* má tu vždy priamy vzťah k lexikálnemu významu zvrtného slovesa. Sú to odvođené slovesá. Podľa odvodzovacieho základu sú tu zastúpené rozličné slovtvorné typy. Najčastejšie sú slovesá utvorené zo substantívneho, adjektívneho alebo verbálneho základu. Pre triedenie týchto zvrtných sloves má však základnú dôležitosť iba lexikálny rozdiel medzi dvojicami nezvrtných a zvrtných sloves. Podľa toho možno rozlíšiť niekoľko výrazných skupín odvođených zvrtných sloves.

Slovesá s formantom *sa*

a) Zreteľný významový rozdiel sa ukazuje medzi stavovými zvrtnými slovesami a ich nezvrtnými faktitívami. Zvrtné slovesá majú význam „byť v istom stave alebo dostávať sa doň“, napr. *tešiť sa, sušiť sa*, kým nezvrtné slovesá vyjadrujú činnosť „uvádzať niekoho alebo niečo do istého stavu“, napr. *tešiť, sušiť*. Niekoľko príkladov:

bláznit sa, bridieť sa, budiť sa, búriť sa, čistiť sa, členiť sa, deliť sa, desiť sa, distancovať sa, dlžiť sa, dopaľovať sa, dovŕšiť sa, drobiť sa, družiť sa, durit sa, dusiť sa, dvojiť sa, farbiť sa, hanbiť sa, hľbiť sa, hnevať sa, hojiť sa, hrbiť sa, hromaďiť sa, hroziť sa, jašiť sa, jedovať sa, ježiť sa, kadit sa, kazit sa, klenúť sa, kmotrit sa, kohútiť sa, konať sa, končiť sa, kopit sa, korit sa, kriviť sa, krotiť sa, krušiť sa, krvaviť sa, lakat sa, lámať sa, lepiť sa, lepšiť sa, liahnúť sa, lišiť sa, lomit sa, meniť sa, menšiť sa, míňať sa, množiť sa, mordovať sa, moriť sa, mrvit sa, múdrit sa, mútiť sa, nadchnúť sa, náhliť sa, nakaziť sa, namáhať sa, napínať sa, napraviť sa, napružiť sa, narovnať sa, nastrežiť sa, strojť sa, (od)štrbit sa, nižiť sa, nudit sa, obalovať sa, objaviť sa, obnoviť sa, obohatiť sa, obrodit sa, odcudzit sa, oduševnit sa, odut sa, ohriať sa, ochladit sa, opakovať sa, operiť sa, opičiť sa, rodiť sa, orosiť sa, osamostatniť sa, oslabiť sa, osmeliť sa, oškľiviť sa, otepliť sa, otvoriť sa, ozrejmiť sa, pajediť sa, paprčiť sa, pariť sa, peniť sa, pestriť sa, plašiť sa, plniť sa, polepšiť sa, pomiasť sa, pomútiť sa, popraviť sa, pokorit sa, prášiť sa, prázdniť sa, preberať sa, precítiť sa, prechladit sa, preinačiť sa, prejavit sa, preliačiť sa, preriedit sa, presláviť sa, presvedčiť sa, presýtiť sa, protivit sa, pučiť sa, radovať sa, rmútiť sa, rodiť sa, rozčúliť sa, rozdvojit sa, rozhodnúť sa, rozhorčiť sa, rozohnit sa, rozohriať sa, rozpáliť sa, rozplameniť sa, rozplemeniť sa, rozplieniť sa, rozsúšiť sa, siliť sa, skaramelizovať sa, skazit sa, skladat sa, sklamať sa, skompli-

kováť sa, skrásť sa, spariť sa, spevniť sa, splašiť sa, splniť sa, spomaliť sa, spresniť sa, spríkriť sa, spastorčiť sa, srdiť sa, stupňovať sa, sústrediť sa, sužovať sa, tešiť sa, tišiť sa, trápiť sa, trýzniť sa, turbovať sa, tužiť sa, tvoriť sa, týčiť sa, udobriť sa, udomácnit sa, ukázať sa, uliahnúť sa, umárat sa, unavil sa, unávať sa, upierať sa, uplatniť sa, upokojiť sa, uponižiť sa, upozorniť sa, upraviť sa, upriamiť sa, upriel sa, urazil sa, vteliť sa, zjaviť sa, zarmútiť sa, zľutovať sa . . .

Niektoré faktitíva k týmto zvrtným slovesám sa používajú len s predponami; napr.: *lepšiť sa* — *zlepšiť, zlepšovať, polepšiť*; *pestriť sa* — *spestriť, spestrovat*; *hanbiť sa* — *zahanbiť, zahanbovať, vyhanbiť*; . . .

b) Rovnako výrazný sémantický rozdiel je medzi nezvrtnými a zvrtnými deadjektívami majúcimi charakter stavových sloves. Nezvrtné deadjektíva utvorené príponou *-ieť* alebo *-núť* majú význam „stávať sa nejakým“, ale zvrtné deadjektíva utvorené tými istými príponami majú význam „javiť sa nejakým alebo vynikať nejakou kvalitou na pozadí niečoho“.

Základom týchto sloves sú primárne adjektíva označujúce najmä farby a tvary vecí. Z nich sa tvoria dvojice sloves, ako *belieť* — *belieť sa, belasiť* — *belasiť sa, čerieť* — *čerieť sa, červenieť* — *červenieť sa, jarabiť* — *jarabiť sa, pestriť* — *pestriť sa, siviť* — *siviť sa, šediviť* — *šediviť sa, tmaviť* — *tmaviť sa, havranieť* — *havranieť sa, zelenieť* — *zelenieť sa, chlpatieť* — *chlpatieť sa, košatiť* — *košatiť sa, kučeraviť* — *kučeraviť sa, strmieť* — *strmieť sa, klukatiť* — *klukatiť sa; hnednúť* — *hnednúť sa, žltnúť* — *žltnúť sa, zlatnúť* — *zlatnúť sa*.

Sem patria aj odvođeniny uvedených zvrtných sloves, ako *zabelieť sa, začervenieť sa, zakošatiť sa, zastrmieť sa . . .*, *believať sa, zelenievať sa, žltievať sa, pobelievať sa, zabelievať sa . . .*

c) Výrazný významový rozdiel je medzi činnosťnými nezvrtnými slovesami, ktoré možno chápať ako kauzativne slovesá pohybu (lebo v podstate znamenajú „uvádzať niečo do istého pohybu“), a medzi ich zvrtnými pendantami, ktoré majú význam základného pohybu. Sem patria mnohé dvojice, ako *liať* — *liať sa, rútiť* — *rútiť sa, valiť* — *valiť sa, hodit* — *hodit sa, vrhať* — *vrhať sa, tahať* — *tahať sa, vliecť* — *vliecť sa, niesť* — *niesť sa, vliezť* — *vliezť sa, trhať* — *trhať sa, šklbať* — *šklbať sa, mrvit* — *mrviť sa, vrtieť* — *vrtieť sa, vrátiť* — *vrátiť sa, uberať* — *uberať sa; vznášať sa, bližiť sa, pripojiť sa, chvieť sa, klaňať sa, uchylovať sa, prechádzať sa*.

d) S touto skupinou zvrtných sloves súvisia aj zvrtné slovesá, ktoré vznikli zo zvrtnéj podoby svojich nezvrtných pendantov. Obidve takéto slovesá sú činnosťné, lenže nezvrtné sloveso je prechodné a zvrtné je neprechodné (alebo až bezpredmetové). Sú to napr. tieto dvojice sloves: *nájsť* — *nájsť sa, dať* — *dať sa* (do služieb), *venovať* — *venovať sa, ukazovať* — *ukazovať sa, obetovať* — *obetovať sa, skryť* — *skryť sa, zjaviť* — *zjaviť sa, križovať* — *križovať sa . . .* Sem patrí aj sloveso *učiť sa* a jeho odvođeniny. Hranica medzi zvrtnými

slovesami tohto typu a medzi zvratnou podobou zodpovedajúcich nezvratných sloviess je plynulá. Rozhodujúcim kritériom je možnosť použiť pod dôrazom alebo v protiklade dlhšiu podobu zvratného zámena, lebo v tom prípade ide o zvratnú podobu nezvratného slovesa; napr.: *vidiel sa* — *vidiel seba, obliekal sa* — *obliekal seba* . . .

Z recipročného významu nezvratných prechodných sloviess sa utvorili zvratné slovesá, ktoré majú zväčša väzbu s predložkovým inštrumentálom, napr.: *biť sa s niekým, pasovať sa, pretekať sa, zísť sa, schádzať sa, stretnúť sa, spájať sa, rozprávať sa, zhovárať sa, radiť sa, znášať sa, natahovať sa, škriepiť sa, hádať sa, vadiť sa, dohadovať sa, objímať sa, bozkávať sa, zabávať sa, hnevať sa, priateľiť sa, porátať sa* . . .

Niektoré z týchto sloviess nadobúdajú stavový obsah, čím sa v nich celkom stiera recipročný alebo reflexívny význam. Tieto slovesá sú potom bezpredmetové. Napr.: *biť sa* (= byť bitkárom), *kláť sa* (o krave).

e) Zvratné slovesá v pomere k nezvratným majú niekedy veľmi blízky lexikálny obsah, lebo sa odlišujú iba istým sémantickým odtienkom. Jednu skupinu tvoria slovesá *držať* — *držať sa, pridržiavať sa, lapať sa, chytiť sa, chytať sa, pustiť sa, púšťať sa niečoho* . . ., ktorými sa vyjadruje na rozdiel od nezvratných sloviess dôraz na vzťah činiteľa k deju, takže ide pri nich o obojstrannú zviazanosť agensa a paciensa. Druhú skupinu takýchto zvratných sloviess tvoria predmetové slovesá, ako *babrať* — *babrať sa, hrabať sa, prpláť sa, hrať sa, rýpať sa, maznať sa, natahovať sa, mocovať sa, namáhať sa, prosíkať sa, modlikať sa, prosiť sa, lyžičkovať sa, košíčkovať sa, kôpkovať sa s niečím* a pod., ktorými sa vyjadruje záujem činiteľa na konaní deja, alebo aj hodnotenie priebehu deja.

f) Častejšie sa však od nezvratných sloviess tvoria predponové zvratné slovesá. Podľa významu predpony možno rozlišovať niekoľko skupín.

Veľká miera deja sa vyjadruje najmä predponou *na-* a formantom *sa*: *robiť* — *narobiť sa, nalietať sa, naskákať sa, nakričať sa, narozkazovať sa, načítať sa, napíliť sa, nasedieť sa, naležať sa, nastáť sa, nabrojiť sa, naodpúšťať sa* . . .

Dosiahnutie objektu intenzívnym konaním deja sa vyjadruje predponou *do-* a formantom *sa*; napr.: *čakať* — *dočakať sa, dopočuť sa, dočítať sa, dopátrať sa, dobiť sa, dobojovať sa, dopracovať sa, dohrabať sa, dožiť sa, doprosiť sa, dovolať sa niekoho/niečoho* . . .

Podobný význam s pohybovým odtienkom majú aj niektoré zvratné slovesá s predponou *pre-*; napr.: *kosiť* — *prekosiť sa, prekášať sa, prehrabať sa, prekopáť sa, prekopávať sa, prevrtať sa, prerýť sa, prehrýzť sa, prepásať sa, prebiť sa, prebijať sa, prebojovať sa niečím/niekam* . . .

Konanie deja s dostačujúcim výsledkom vyjadruje sa zvratnými slovesami s predponou *na-*; napr.: *jesť* — *najesť sa, napiť sa, naraňajkovať sa, naobedovať sa, naolovrantovať sa, navečerať sa, nadýchať sa, nacietať sa* . . .

Začatie deja v primeranej intenzite vyslovuje sa zvratnými slovesami s predponou *roz-*; napr.: *horieť* — *rozhorieť sa, rozhovoriť sa, rozplakať sa, rozcvičiť sa, rozpísať sa, rozčítiť sa, rozhladiť sa, rozohrať sa, rozkašľať sa, rozkričať sa, rozmôcť sa, rozmrziť sa, roznariekať sa, roztancovať sa, rozžívať sa, rozležať sa* . . .

Mimovolné uskutočnenie deja sa vyjadruje v istých prípadoch zvratnými slovesami s predponou *po-*; napr.: *vracať* — *povracať sa, pogrcať sa, pocikať sa, pokakať sa, poplakať sa, pošpiniť sa* . . .

Predponou *za-* a formantom *sa* tvoria sa zvratné slovesá s intenzívnym významom; napr.: *počúvať niečo* — *započúvať sa do niečoho, zahľadiť sa, zadívať sa, zamyslieť sa, zaľúbiť sa, zamilovať sa, zamlčať sa* (arch.) . . . Podobne *zahovoriť sa, zadychčať sa*.

Pretože sa bezpredmetové slovesá prefixáciou stávajú predmetovými a často aj prechodnými, formantom *sa* naznačuje sa zachovanie pôvodnej nezmenenej intenzívnej hodnoty. Formant *sa* je potom často iba vyjadrením bezpredmetovosti predponového slovesa. Napr.: *odmlčať sa, rozkrojiť sa, zajakať sa, prespať sa, prepočítať sa, vžiť sa, prehrešiť sa* . . .

Slovesá s formantom si

a) Formantom *si* vyjadrujeme najčastejšie záujem činiteľa na konaní deja. Niekedy tu preniká aj hodnotenie priebehu deja, najmä pri mnohých predponových slovesách. Toto tvorenie je veľmi časté; napr.: *sedieť* — *sedieť si, sadnúť si, ležať si, lahnúť si, ísť si, chodiť si, kráčať si, vykročiť si, behať si, fčkať si, spievať si, plávať si, čítať si, prečítať si, písať si, čítať si, vážiť si, povedať si, vypočítať si, robiť si, ujeďať si, upíjať si, vypíť si, užiť si, žiť si, letieť si, vyletieť si, vyprosiť si, vyšetrovať si, vzdychnúť si, nŕtiť si, driemať si, zdriemnuť si, pršať si, robiť si, rozkázat si, utŕžiť si, vtipkovať si, vziať si, dať si, doberať si, nacieliť si, ostať si, byť si* . . . Veľmi výrazne preniká pri slovesách s predponou *za-* významový odtienok, že dej sa koná v primeranej miere a intenzite; napr.: *spievať* — *zaspievať si, zanôtiť si, zarečniť si, zapísať si, zazúrť si, zakosiť si, zaskákať si, zastrieľať si, zapochodovať si, zaobedovať si, zavečerať si, zajesť si, zabumpovať si, zaflámovat si, zakurizovať si, zatancovať si, zaľúbiť si, zamilovať si* . . .

Nech si verí, v čo len chce. (BEDNÁR) — Keď si sa na tú cestu dal, vydrž si na nej a obracať sa . . . (ONDREJOV) — Tak si vymaľovali čerta na stenu. (MINÁČ) — Nech si vyšetruje, kto chce. (URBAN) — Skončil nótu, vstal a zahrál si na gavaliera. (CHROBÁK) — „Nemám,“ zaklamem si, a on rýchle vytahuje miešok . . . (TAJOVSKÝ) — V ostrom sútoku Hrona a Slatiny spokojne si žila malá rybárska osada. (HORÁK)

V týchto prípadoch formant *si* má citový význam, a preto sa vety s takýmito slovesami vyslovujú najmä v afekte. Podobný význam má formant *si* aj pri sponě s menným prisponovým výrazom.

Zbohom si buďte, Eva! (STODOLA) — Dušan si bol hneď na čistom. (TATARKA) — Tu v širokom údolí nie je ich ani desatina, sú si bezpečnejší. (PLÁVKA)

b) Predponou *po-* sa pri dokonavých zvratných slovesách s formantom *si* vyslovuje uspokojivá, ale zväčša malá miera deja; napr.: *spať — pospať si, posedieť si, postáť si, poplávať si, pokričať si, pobesedovať si, poklebetiť si, pohundrať si, pošúškať si, podriemať si, pohovieť si, poplakať si, požiť si* . . .

Postenkali si, i poplakali, jednako sa museli zmieriť so skutočnosťou. (HORÁK) — Na žinčičke nežije, len si vínka *popije*. (TAJOVSKÝ) — Ej, veru si ešte *požije* pätnásť-dvadsať rokov. (TATARKA)

Tvary zvratných slovíčok

Zvratné slovesá majú úplnú sústavu gramatických tvarov. Zvratný slovo-tvorný formant sa v nich zachováva okrem trpného prídavia a slovesného podstatného mena.

V trpnom prídaví sa zvratný formant vynecháva vždy, preto zvratné slovesá typu *usmiať sa* i typu *všimáť si* majú trpné prídavie bez zvratného formantu: *usmiate, všimanie* . . .

Slovesné podstatné meno sa najčastejšie tvorí takisto bez zvratného formantu: *usmial sa — usmianie, všimáť si — všimanie* . . . No často sa zvratný formant v týchto tvaroch aj ponecháva.

Zvratný formant *sa* zostáva v tvare slovesného podstatného mena najmä vtedy, keď je potrebné vyznačiť rozdiel medzi zvratným a nezvratným slovesom toho istého znenia: *učenie sa — učenie, dusenie sa — dusenie, množenie sa — množenie, stahovanie sa — stahovanie, predstavovanie sa — predstavovanie, vyslobodenie sa — vyslobodenie, otváranie sa — otváranie* . . . Najmä v odbornom štýle sa tento prostriedok využíva výdatnejšie. V staršom spisovnom úze sa zvratný formant aj v umeleckých prejavoch zachovával v širšom rozsahu než teraz.

Ako honorár ti ponúkam *pomerenie sa* s pani Everlínou. (STODOLA) — Už dávno takti-zoval, robil politiku *zúfania sa, pokončania sa* so zlom . . . (URBAN) — Matka ho odo-vzdala úradom po dlhom *zdráhaní sa* . . . (ZVÁN) — Odvtedy prežili sme mnoho fáz v našom *vžívaní sa* do nového života. (MRÁZ) — Po *oboznámení sa* s obsahom a náplňou tejto kategórie priestupkov proti škole potrebujeme ešte podať o nich celkové osvetlenie. (JUROVSKÝ) — Ide o ťažké *prehorenie sa* na vlastnom zdraví . . . (BALÁŽ)

Zvratný formant *si* sa zachováva v tvare slovesného podstatného mena najmä preto, lebo má takmer vždy priamy vzťah k lexikálnemu významu slovesa. Tak sa používajú najmä tvary nedokonavých slovíčok: *osvojovanie si, obľubovanie si, predstavovanie si* . . . Frekvencia týchto tvarov je veľká v odbor-nom vyjadrovaní.

A pretože po nich túži, nedá sa stále zaháňať do obraznosti a do *vytvárania si* touto obraznosťou lepšej vlasti a krajšieho sveta — nebeského. (A. MATUŠKA) — Všetky tieto spomínané premeny metód išli ruka v ruku s premenami chápania a *vymedzovania si* predmetu svojich disciplín. (FILKORN)

Zvratná podoba nezvratných slovíčok

(Rovina deiktického pomenovania)

Istý počet nezvratných slovíčok má popri základnej nezvratnej podobe aj zvratnú podobu. Táto zvratná podoba sa týka slovesa ako celku, a preto možno ju hodnotiť ako zvratný variant nezvratného slovesa.

Zvratná podoba nezvratných slovíčok obsahuje zvratné zámeno *sa* alebo *si*, pričom tieto zámenné tvary majú plnú platnosť zámena: je to akuzatív alebo datív substantívneho zvratného zámena, ktorým sa vyjadruje totožnosť záme-nom označeného predmetu s činiteľom deja. Preto sa uvedené tvary *sa, si* môžu za istých okolností zameniť aj dlhšími tvarmi *seba, sebe*; deje sa to najmä pri dôraze.

Tvary *sa, si* vo celku možno hodnotiť ako ostatné tvary zvratného zámena, ktoré sa používajú pri slovesách s inou než akuzatívnou a datívnou rekeciou; napr.: *smiať sa zo seba, hovoriť o sebe, plakať nad sebou, brať so sebou* . . . V istých typoch sa však zvratné zámeno používa spravidla len v kratších podobách *sa, si*, takže toto zámeno má tendenciu stať sa lexikálnou morféomou, aká je pri zvratných slovesách. Tak možno pochopiť, že niektoré zvratné slovesá vznikli zo zvratnej podoby nezvratných slovíčok. Napríklad zvratné slovesá *zabiť sa, zadusiť sa, porezať sa, pichnúť sa* a pod., ktorými vyjadrujeme mimo-volné uskutočnenie deja na nositeľovi, vznikli lexikalizovaním reflexívnej, zvratnej podoby nezvratných slovíčok *zabiť, zadusiť, pozerať, pichnúť* . . . Podobne aj slovesá *biť sa, drať sa, zliepať sa, spájať sa, zlučovať sa*, ktorými sa vyslovuje schopnosť konať dej, vznikli lexikalizovaním recipročnej zvratnej podoby nezvratných slovíčok *biť, drať, zliepať, spájať, zlučovať*. Takisto treba posudzovať slovesá *tykať si, vykať si, vymieňať si* (náhlady s niekým), ktoré vznikli lexikalizáciou zvratných podôb slovíčok *tykať si, vykať si, vymieňať si* s recipročným významom.

Väzobná hodnota slovesa pripojením zvratného zámena *sa* nemení. Predme-tové sloveso ostáva predmetovým: *umývať niekoho, niečo — umývať sa/seba, pomáhať niekomu — pomáhať si/sebe* . . . Zachovanie väzobnej hodnoty slovesa je v súlade so zachovaním jeho lexikálneho významu.

Zvratné zámeno v týchto výrazoch má alebo iba zvratný, reflexívny význam, t. j. dej sa zacieluje na činiteľa, alebo vzájomnostný, recipročný význam, t. j. dej pôsobí vzájomne medzi činiteľmi. Často závisí len od kontextu, či tá-ktorá zvratná podoba má reflexívny alebo recipročný význam.

A. Zvratnú podobu s reflexívnym významom majú iba (nezvratné) čin-nostné slovesá. Ide o slovesá typu *umývať* a typu *škodiť*.

K typu *umývať* — *umývať sa* patria zvratné podoby ako *kúpať sa, čistiť sa, utierať sa, mydlíť sa, česať sa, holiť sa, obliecť sa, obúť sa, vidieť sa, počuť sa*,

škriabať sa, natrieť sa, mastiť sa, oprášiť sa ... V tomto význame sa používajú popri zámenných tvaroch *sa, si* aj tvary *seba, sebe, sám seba, sám sebe, seba samého, sebe samému*.

Šla popred zrkadlo, *vidí sa* v ňom. (KUKUČÍN) — A Klino Poľný *sa vychvaloval* v krčme pred kamarátmi: „Moja Penička ...“ (TATARKA) — Celý deň *zahľúšal sa* prácou, a teraz *sa zahľúša* pálenkou. (CHROBÁK) — Teplo je, a ona jednako *okrúca sa* do širokej šatky vlnenej. (KUKUČÍN) — Ponižujeme iných, aby sme aspoň vo vlastných očiach *pozdvihli seba*. (MINÁČ) — Janko *presvedča seba* i druhých, že tu by bola príležitosť ako nikdy. (TAJOVSKÝ) — Mňa *si zachránil a seba si zničil*. (NIŽNÁNSKY) — Preto *sa* táto obrovská sila obracia dovnútra a *pohlcuje samu seba*. (MINÁČ) — Za mŕtvymi ty nežalosti, neľutuj *ich, ale seba, seba* radšej *polutuj!* (TATARKA)

K typu *škodiť* — *škodiť si* patria zvrätne podoby so zvrätným zámenom v datíve, napr.: *rozumieť si, odporovať si, veriť si, dôverovať si, pomôcť si, vyžiadať si, nahovárať si, nájsť si, najat si, kúpiť si, požičať si, naklást si, nakloniť si, nanútiť si, nastaviť si, navariť si, naznačiť si, ujasniť si, objednať si, obstaráť si, protirečiť si, vynahradiť si, vyvolať si, želať si, žiadať si*.

„I porciu guláša *si dovolte*,“ doložil podsudca. (JESENSKÝ) — Najprv *si* však hádam *odpovedzme* na tú poslednú časť otázky. (TLAČ) — Nádenníci, ktorí chodili v lete na žatvy na Dolniaky, *doviezli si* niekoľko vriec pšenice ... (MINÁČ) — Dívajú *sa* na meravú pastierovu šiju a nevedia *pomôcť sebe* ani jemu. (CHROBÁK) — Z tých koncertov *si* ani panúčky *nekúpiš*. (STODOLA) — Cítil, že *luže si* takéto myšlienky. (KRČMÉRY) — *Naberte si* ešte, prosím vás. (MINÁČ)

B. Recipročný význam majú zvrätne podoby nezvrätných slovies najmä vtedy, keď *sa* tvar zámena *sa, si* dá doplniť slovom *vzájomne*, alebo nahradiť výrazom *jeden druhého, druh druhu, jeden druhému, druh druhovi*. Činiteľ deja musí byť v množnom čísle. Ide tu o slovesá typu *milovať* — *milovať sa* a typu *pomáhať* — *pomáhať si*.

Slovesá so zámenom v akuzatíve: *objímať sa, bozkávať sa, nenávidieť sa, naháňať sa, biť sa, mlátiť sa, pozdraviť sa, gulovať sa* ...

Tieto dve vlastnosti *sa* *podmieňujú* a obyčajne aj *splývajú*. (FILKORN) — Nechaj, počut *sa počujeme*, vidieť *sa nemusíme*. (HORÁK) — Pri kartách však zbadala som, že nerozlučiteľní priatelia, kolegovia, žijúci v úplnej zhode, dnes *nemôžu sa zmiest*. (TIMRAVA) — Mohli by *sa* i *zobrať*, ale niet bytu ... (TAJOVSKÝ)

Slovesá so zámenom v datíve: *ubližovať si, škodiť si, nadávať si, prekážať si, odpúšťať si, šuškať si, šušotať si, rozprávať si, povedať si, prisahať si, signalizovať si, skákať si do reči* ...

Budeme *si písať*. (TAJOVSKÝ) — Priatelia budme a dlhy *si platme*. (FRÍSL) — Žijú spokojne a *nepovedia si* jediné zlé slovo. (MINÁČ) — Či je to nie krajšie, keď *si* ľudia takto navzájom *pomáhajú*? (FIGULI) — Ako *sa* krásne zhovárate. *Porozumeli ste si*? (STODOLA) — *Ďakovali sme si* navzájom za námahu a pozornosť. (BEDNÁR)

Pretože zvrätaná podoba *sa* týka celého slovesa, používa *sa* vo všetkých aktívnych tvaroch slovesa: zvrätaná podoba *sa* však nepoužíva v trpnom prí-

častí. Ale ostatné neurčité tvary sú zvrätne, napr.: *objímajte sa, objímajúci sa, vyobjímavši sa, objímanie sa, objímať sa; pomôžuc si, pomáhajúci si, porozumevši si, pomáhanie si, pomôcť si* ...

Osobitný prípad prechodu zvrätnej podoby k zvrätnému tvaru máme v prípadoch typu *holiť sa u holiča* a typu *dať sa ostrihať u holiča*.

C. Zvrätným zámenom *si* vyjadrujeme aj vlastnícky vzťah činiteľa deja spravidla k objektu deja, zriedkavejšie k okolnosti deja. Datív je tu nevyhnutnou súčasťou vetnej konštrukcie, a netýka *sa* len slovesa. Napríklad: *lámať si hlavu, manikúrovať si nechty, mädlit si ruky, naprávať si vlasy, poznať si veci, utierať si oči, vyplakať si oči, obnoviť si pamäť, omočiť si tvár, opatrovať si nohy, opláchnuť si hrdlo, oslobodiť si ruku, rozštiepiť si kosť, rozviazať si šatku, siahať si na nos, šetriť si zdravie, trieť si čelo, umyť si ruky, vziať si kabát, padnúť si do náručia, padnúť si do oka, dôjsť si na pohreb*.

Klinová nevedomky napodobnila otca, *palcom si brúkla* na predné zuby. (TATARKA) — Mnoho ľudí chorie na štítnu žľazu, najmä na jej zvýšenú činnosť, pretože *si nečerpá* riadne dovolenku. (BALÁŽ) — Čo *si chytáš* kríže, Aristid? (STODOLA) — *Kladú si* klobúky a odchodia, pohostení Bohušom. (TAJOVSKÝ) — V Záhori ani netušili, na čom *si* Miško *láme* hlavu. (KUKUČÍN) — Mimovoľne *prihľadzal si* riedke vlasy a prešedivené fúzy. (ZVÁN) — *Sadla si* na okraj stoličky, *rozviazala si* šatku a nechala ju voľne visieť. (MINÁČ) — „Hej, smädi ma,“ *utiera si* zarosené ústa tetka Macúchovie. (FIGULI)

V týchto prípadoch možno substantívne zvrätne zámeno nahradiť adjektívnym: *umyť si ruky* — *umyť svoje ruky, siahnúť si na čelo* = *siahnuť na svoje čelo* ... Podobne *sa* nahrádzajú aj nezvrätne zámena: *držím ti kabát* — *držím tvoj kabát, otec im ochorel* — *ich otec ochorel* ...

Zvrätný tvar nezvrätných slovies (Rovina gramatického významu)

Nezvrätne slovesá majú popri zvrätnej podobe aj zvrätne tvary. Zvrätný tvar má formant *sa*, ktorý je tvarotvornou morférou, a preto je súčasťou gramatického tvaru. Tento formant nemá platnosť zámena: nevyjadruje *sa* ním rekcia, a preto nemožno miesto neho použiť ani iné zámeno alebo podstatné meno, ani plný tvar zvrätneho zámena. O nezámennom charaktere morfémy *sa* svedčí aj tá okolnosť, že existuje len jedna podoba morfémy *sa* (tu už niet formantu *si*).

Zvrätne tvary stoja oproti nezvrätným tvarom toho istého slovesa. Rozdiel medzi nimi je čisto gramatický: netýka *sa* ani lexikálneho významu (ako je to pri zvrätných pendantoch nezvrätných slovies typu *černieť sa, plaziť sa*), ale ani deiktickej roviny (ako je pri zvrätnej podobe nezvrätných slovies typu *umývať sa, dôverovať si*). Zvrätne tvary slúžia gramatickej výstavbe jadra vety, a preto *sa* používajú len v jednoduchom alebo zloženom prísudku a vetnom základe. Morfológickým prostriedkom — osobitným slovesným tvarom — *sa* tu rieši rozpor medzi konštrukciou a intenciou hodnotou použitého slovesa.

A. Pasívny zvrtný tvar. V prísudku dvojčlennej vety sa zvrtným tvarom slovesa vyjadruje, že gramatickým podmetom vety je cieľ deja (paciens slovesného deja), a nie činiteľ (agens) deja, ako by sa očakávalo podľa intencnej hodnoty slovesa. Intenčná hodnota slovesa však ostáva nezmenená.

Aby sa i pri dospelých morkách *obmedzil* styk s trusom na minimum a *ušetril* sa čas pri upratovaní, *budujú sa* v morčiarniach trusné jamy. (LANDAU) — Povie, čo povedala takto štyri roky — *napišu sa* ohlášky, a bude. (KUKUČÍN) — Reči sa *hovoria* a chlieb sa *je*. (PRÍSL.)

V týchto prípadoch zvrtné tvary majú pasívny význam. Každý pasívny zvrtný tvar je synonymný so zloženým pasívnym tvarom. Preto možnosť zameniť zvrtný tvar zloženým pasívom je kritériom jeho pasívneho významu: *styk sa obmedzil* = *styk bol obmedzený*, *trusné jamy sa budujú* = *trusné jamy sú budované*, *ohlášky sa napíšu* = *ohlášky budú napísané*, *reči sa hovoria* = *reči sú hovorené*, *chlieb sa je* = *chlieb je jedený*.

Zvrtné pasívne tvary majú len osobné činnostné prechodné slovesá. Používajú sa v jednoduchom prísudku dvojčlennej vety. Najčastejšie sú tvary 3. os. sg. a pl.

Čo sa tu *kupuje*, a kto komu čo predáva? (CHROBÁK) — Cez zimu sa *užívali* len domáce lieky. (TAJOVSKÝ) — *Počujú sa* tu reči, súce len pre chlupské uši. *Robí sa* tu práca, súca len pre chlupské ruky. (CHROBÁK) — Za budovy, živý a mŕtvy inventár a zásoby sa však už pridelové ceny *určujú*, pričom sa dlžné splátky *neúrokujú*. (BAKALA)

V zloženom prísudku dvojčlenných viet sa v spojení s fázovým alebo modálnym pomocným slovesom používa aj zvrtný infinitív s pasívnym významom.

Kvety sa *majú polievať* vlažnou vodou. (ÚZUS) — Na južnom Slovensku sa s úspechom *začala pestovať* ryža. (ÚZUS)

Tieto prípady jednoznačne ukazujú, že pasívny zvrtný tvar je výrazivom pasívnej vetnej konštrukcie. Pravda, túto úlohu má vlastne len formant *sa*.

V podmete pasívnej vety je zvyčajne pomenovanie veci. Pomenovanie bytosti schopnej vykonávať dej z vlastnej vôle býva v podmete pasívnej vety len zriedkavo, aj to len v rokovačom štýle; napr.: *každý sa pokutuje*; *občania sa vyzývajú*; *vyzývate sa, aby* ...

Z pôvodných pasívnych zvrtných tvarov nezvrtných slovies *lámať*, *lepíť*, *spájať* ap. vznikli zvrtné slovesá *lámať sa*, *lepíť sa*, *spájať sa* ap., ktorými sa vyslovuje schopnosť byť nositeľom deja. Logickým (ontologickým) subjektom deja bolo niečo iné než gramatický subjekt.

Na rozdiel od týchto zvrtných slovies je tzv. mimovoľné pasívum pri slovesách, ktorých gramatický podmet je mimovoľným činiteľom deja. Sú to slová ako *zabíť sa*, *obesit sa*, *porazať sa*, *pichnúť sa*. Tu ide o mimovoľné uskutočňovanie deja na nositeľovi: logický (ontologický) subjekt vykonáva dej a zasahuje ním seba, ale vykonanie deja nie je zámerne.

B. Neosobný (bezpodmetový) zvrtný tvar. V jednočlennej vete sa používa neosobný zvrtný tvar osobných nezvrtných slovies. Týmto zvrtným tva-

rom sa rieši rozpor medzi jednočlennou vetnou konštrukciou a osobným slovesom, pričom intenčná hodnota použitého slovesa ostáva nepozmenená. Logický subjekt deja sa predpokladá, resp. aj sa vyjadruje závislým pádom, napr.: *dríeme sa mi*, *sedí sa mi dobre*. Tieto zvrtné tvary sú neosobné čiže bezpodmetové: formantom *sa* vyjadrujeme, že vo vete niet gramatického podmetu, hoci by sa na základe intencnej hodnoty slovesa a na základe existencie logického (ontologického) subjektu oprávnene predpokladal.

Neosobný zvrtný tvar majú všetky osobné nezvrtné slovesá okrem prechodných slovies s vyjadreným objektom a okrem pomocných slovies *byť*, *bývať*, *ostať*, *ostávať*, *pripadať*, *vyzerať*. Pravda, prechodné slovesá s nevyjadreným objektom, ako aj plnovýznamové slovesá *byť*, *bývať*, *ostať*, *ostávať* tento neosobný, bezpodmetový zvrtný tvar majú: *šíje sa*, *varilo sa*, *je sa*, *bolo sa*, *bývalo sa*, *ostane sa* ...

Neosobný zvrtný tvar je okrem formantu *sa* zhodný s tvarom 3. os. sg. neutra: *ide sa*, *išlo sa*, *pôjde sa*, *išlo by sa* ... Neobsahuje však význam osoby, a preto stojí mimo rámca gramatickej kategórie osoby.

Siahne rukou do puterky na bryndzu — no nedôjde: „*Zjedlo sa*.“ (TAJOVSKÝ) — Hlupáčisko starý, pri takýchto veciach sa *nežartuje!* (FIGULI) — Nemalú vinu na tom nesú spôsoby, akými sa v týchto otázkach *báda*. (JUROVSKÝ) — Ako sa *rozbiže*, tak sa *spravi*. (PRÍSL.) — Nazdá sa, že je v dome, kde sa *žije* po ľudsky? (TIMBAVA) — Vôňa kvitnúceho hrozna bola pod réвовým podlubím taká hustá, že učiteľovi sa tam *kýchlo*. (HEČKO) — V dažďovej vode sa vraj lepšie *perie* a *zvára* gazdinej. (KUKUČÍN) — *Kráčalo sa* hladko, pekne klopkali podkovičky. (ONDRĚJOV)

Formant *sa* je skutočným výrazivom rozporu medzi vetnou konštrukciou a intenciou slovesa, ako sa to ukazuje najmä vo vetách so zloženým vetným základom.

Od rozkazu sa *nemôže odstúpiť*. (ÚZUS) — Na mládež sa tiež *počalo hromžiť*. (JESENSKÝ) — Tebe sa už ani *myslieť nechce*. (STODOLA) — Sedí zato ticho, ohlásila sa až vtedy, keď sa jemu aj hostovi *začalo zívaj*. (KUKUČÍN) — Na stípy tam montujú ešte ďalšie reflektory, aby sa im v noci *dalo ľahšie pracovať*. (BEDNÁR)

Aj tieto zvrtné tvary nezvrtných slovies sa môžu vo vývine jazyka lexikalizovať, čím sa zvrtné tvary menia na zvrtné slovesá. Z pôvodných neosobných zvrtných tvarov slovies *leniť*, *ťažiť*, *sladiť* ap. vznikli zvrtné slovesá *leniť sa*, *ťažiť sa*, *sladiť sa* ...

Zameranie slovesného deja (Intencia slovesného deja)

Intenčný systém

Intencia čiže zameranie slovesného deja je slovesná lexikálno-gramatická kategória, v ktorej sa odráža poznanie skutočnosti: spája sa v nej podstata slovies ako pomenovaní nesamostatne existujúcich dynamických príznakov

a tranzitná povaha slovesného deja. Na základe tejto kategórie sa buduje intenčný systém slovesa, ktorý sa skladá z pomenovacích prvkov (deja a účastníkov deja) a vzťahov medzi nimi.

Dej (D) je príznakom veci, a preto predpokladá nejakú vec, na ktorú sa upína ako na riadiacu substanciu. Táto riadiaca substancia (R) je nositeľom deja bez ohľadu na to, v akom vzťahu je k deju v rámci väzby deja s vecami v realite. Pri každom deji môžeme potom použiť schému: $R \rightarrow D$. Touto schémou sa naznačuje aj riadenosť čiže to, že od gramatických kategórií slova vyjadrujúceho riadiacu substanciu R závisí aj tvar slova vyjadrujúceho dej D: zhoda vychádza od R a viaže D. Pri slovese však môže byť aj substancia, ktorá tvarom závisí od neho. To je závislá substancia (Z). V takýchto prípadoch môžeme doplniť uvedenú schému tretím členom: $R \rightarrow D \rightarrow Z$. V tejto schéme sa naznačuje riadenosť, smer gramatickej závislosti v rámci celej trojčlennej konštrukcie.

Dej má tranzitnú povahu: vychádza z východiska a prechádza na cieľ deja. Východiskom je činiteľ alebo agens deja (A) a cieľom je zasiahnutá vec alebo paciens deja (P). Pri každom deji môžeme teda použiť schému: $A - D - P$. V tejto schéme sa naznačuje smerovanie deja od agensa k paciensovi (od východiskového bodu k cieľovému bodu deja).

Riadiaca substancia R môže byť k deju vo vzťahu agensa alebo paciensa: $R = A$, alebo $R = P$. Podľa toho máme schému: $R_A \rightarrow D$, ak $R = A$, alebo schému: $R_P \leftarrow D$, ak $R = P$.

Závislá substancia Z je spravidla paciensom deja, takže pri nej platí schéma: $D \rightarrow Z_P$, resp.: $R_A \rightarrow D \rightarrow Z_P$.

Len v osobitných prípadoch, napríklad vo vetách typu *Žiak je chválený učiteľom*, je závislá substancia Z agensom deja, takže platí schéma: $R_P \leftarrow D \leftarrow Z_A$. Podobne vo vetách typu *Tvár jej obľahlo pýrom* platí schéma: $Z_1 \leftarrow D \leftarrow Z_2$, resp. schéma: $D \rightarrow Z_P \leftarrow Z_A$.

So slovesným dejom sa môže spájať viacej závislých substancií. Vzťah deja k nim nie je však rovnaký, čo sa vyjadruje rozličnými tvarmi substantív. Intenčný systém je v takých prípadoch štvorčlenný (alebo aj viacčlenný) a dá sa zachytiť napríklad schémou: $R_A \rightarrow D \rightarrow Z_{P1} \rightarrow Z_{P2}$.

Jednoduchšie možno zaznačiť uvedené systémy tak, že sa smer vzťahu a závislosti nezaznačí. Tento smer je totiž dostatočne vyrazený symbolmi substancií $R_A, R_P, Z_A, Z_{P1}, Z_{P2} \dots$. Tak potom namiesto schémy $R_A \rightarrow D$ možno použiť schému $R_A - D$. Podobne miesto schémy $R_A \rightarrow D \rightarrow Z_{P1} \rightarrow Z_{P2}$ máme jednoduchšiu schému $R_A - D - Z_{P1} - Z_{P2}$.

Intenčné typy

Podľa vyjadrenia jednotlivých prvkov a vzťahov intenčného systému možno podeliť všetky slovesá do niekoľkých skupín. Sú to intenčné typy sloves.

Rozdiely medzi nimi sú dôležité, lebo v nich sa zachytáva špecificky jazykové spracovanie poznania skutočnosti. I keď vedecké poznanie skutočnosti vyúsťuje do axiómy, že každý dej má v realite aj východiskový bod, aj cieľový bod, poznanie skutočnosti, ktoré sa stvárnilo v jazyku, sa s touto axiómou vždy nekryje. Všetky prvky systému spojeného intenciou sa totiž môžu, ale nemusia vyjadriť osobitným slovom. V slovenčine rozlišujeme šesť intenčných typov sloves.

1. Ak sa všetky prvky intenčného systému vyjadrujú osobitne, máme intenčný typ $A \rightarrow D \rightarrow P$, čiže $R_A - D - Z_P$. Sem patria slovesá, pri ktorých sa zvyčajne vyjadruje aj činiteľ deja, aj zasiahnutá vec (resp. zasiahnuté veci) osobitnými slovami.

Tento intenčný typ je najbohatší a má aj najzložitejšie vnútorné členenie. Keďže agens a paciens nie sú totožné, predstavujú tieto slovesá externú akciu agensa. Sú to teda i osobné i predmetové slovesá, lebo aj agens aj paciens sa vyjadrujú explicitne. Podľa tvaru pomenovania zasiahnutej veci čiže podľa pádu objektu môžeme rozlišovať niekoľko skupín týchto sloves. Sú to slovesá s výlučnou akuzatívnou, genitívnou, datívnou alebo inštrumentálnou rekeiou; napr.: *strihať niečo, pomáhať niekomu, dotknúť sa niečoho, hýbať niečím, hovoriť o niečom, obzrieť sa o niečo, zavolať na niekoho, zamyslieť sa nad niečím*. Popri nich sú slovesá so združenou rekeiou. Druhá závislá substancia sa vyjadruje v prostom alebo predložkovom páde; napr.: *informovať niekoho o niečom, pomáhať niekomu z niečoho, dať niekomu niečo ...*

Intenčným vzťahom môžu byť spojené aj dva deje: závislý dej sa vyjadruje infinitívom. Napr.: *rozhodol sa odísť, učí sa rúbať, dovoľuje mi nastúpiť, prekáža mi bežať ...*

S pádovou alebo aj s infinitívnou rekeiou je často synonymná aj rekeia so závislou vetou, napr.: *dovoľuje mi odhod [dovoľuje mi odísť] dovoľuje, aby som odišiel ...* Sú to varianty tej istej rekie.

Výlučnú akuzatívnu rekeiu majú napríklad tieto slovesá: *rúbať, píliť, rezat, orať, siať, hrabať, jest, piť, čistiť, prať, šiť, hladiť, vychovávať, vyznamenat, chváliť, karhať, obťažovať, unívať, odhodit, vziať, držať, chytiť, nájsť, stratiť, obuť, vyzliecť, prenajať, požičať, riešiť, vedieť ...*

Sem patria aj faktitívne a kauzatívne činnostné slovesá, ako *sušiť, skrútiť, zdĺžiť, zmäkčiť, prekĺbiť, navlhčiť, tlačiť, pohoršiť ...; klásť, položiť, obrátiť, vešať, zavesiť, postaviť, zastaviť, niest, viezť, tahať, hnat, poslať ...*

Výlučnú (nie združenú) datívnu rekeiu majú slovesá *podľahnúť, čeliť, vzdorovať, odolat, odporovať, ujsť, ustúpiť, uhýbať, uniknúť niekomu alebo niečomu ...; tešiť sa, čudovať sa, vysmievať sa, uškŕňať sa, zastrájať sa, újať sa niečomu alebo niekomu ...; oddať sa, vyhnúť sa, vymaniť sa, vymknúť sa, brániť sa, priečiť sa, protiviť sa, vzpierať sa, vzdať sa, klaňať sa, koriť sa niekomu alebo niečomu ...; ozvať sa, pomôsovať sa, žalovať sa ...; pripadnúť, naletieť, patriť, prináležať niekomu alebo niečomu ...; rovnať sa, podobať sa niekomu alebo niečomu ...*

Výlučnú genitívnu rekcii majú mnohé zvrtné slovesá, ako napríklad *naprosiť sa, nanosiť sa, nakosiť sa, načítať sa, napočúvať sa, naspomínať sa . . . ; dovolať sa, dovolávať sa, dočkať sa, dožiť sa, dožívať sa, dopracovať sa, dopracúvať sa niekoho alebo niečoho . . . ; najesť sa, napiť sa, nadýchať sa niečoho . . . ; držať sa, pridržať sa, chytať sa, chytiť sa, lapať sa, lapieť sa, pustiť sa, púšťať sa, dotknúť sa, dotýkať sa niekoho alebo niečoho . . .*

Ďalej majú takúto rekciiu najmä zvrtné slovesá smerovania deja a odlučovania, ako *zmocniť sa, zmocňovať sa, zriecť sa, zriekať sa, strániť sa, varovať sa, vyvarovať sa niekoho alebo niečoho . . .*

Napokon majú výlučnú genitívnu rekciiu zvrtné slovesá s významom strachu, hanby a hnusu, ako *báť sa, lakať sa, zlaknúť sa, strachovať sa, hroziť sa, zhroziť sa, hanbiť sa, štiť sa niekoho alebo niečoho . . .*

Výlučnú inštrumentálnu rekciiu majú niektoré predponové slovesá, ako *zarásť, obrásť, podbehnúť, zapadnúť, zájsť, napáchnuť, nasiaknuť, natiahnúť, nabrať sa niečím . . .*

Takú istú rekciiu majú aj kauzatívne slovesá pohybu, ako *hýbať, hodiť, udrieť, šibnúť, mykať, triasť, krútiť, mávať, krčiť, opádať, šermovať, zakášať, zvrtať, zahnať sa, rozmáchnuť sa niekým/ničím . . .* Sem patria aj slovesá *plyvať, mrhať, sporiť, šetriť, disponovať, vládnuť niečím . . .*

Sem patria aj nezvrtné slovesá vyjadrujúce zmyslové a citové dojmy, ako napr.: *voňať, raziť, zapáchať, mlanúť, sršať, kypieť, zahorieť, žiariť, pôsobiť, prekypovať, oplývať niečím . . .*

Ďalej majú takúto rekciiu aj slovesá *trpieť, vyvrcholiť, pokračovať, začínať sa, končiť sa niečím . . .*

Výlučnú infinitívnu rekciiu majú rozličné plnovýznamové slovesá vyjadrujúce psychické činnosti, ako *pomyšľať sa vrátiť, dovtipiť sa, usilovať sa, starať sa, skúsiť, plánovať, rozhodnúť sa, podujat sa, dohovoriť sa, odvážiť sa, zaumieniť si, váhať, sľúbiť, prisahať, domáhať sa, želať si, zvyknúť si, zabudnúť, uznať za nejaké, pokladať za nejaké, zaslúžiť si . . .*

Výlučnú infinitívnu rekciiu majú aj slovesá zmyslového vnímania *vidieť, počuť.*

Popri výlučnej rekcii existuje aj združená rekcii. Majú ju slovesá, ktorých dej prechádza na dve alebo tri cieľové veci. Sú to slovesá s dvoma alebo troma predmetmi, čiže slovesá, ktorých intencia má schému $R_A - D - Z_{P1} - Z_{P2}$ ($- Z_{P3}$).

Jednotlivé paciency nie sú vzhľadom na dej rovnocenné, čo sa vyjadruje rozličným tvarom jednotlivých závislých substantív.

Združenú väzbu s dvoma akuzatívmi majú iba slovesá *učiť, cvičiť, trénovať niekoho niečo.*

Združenú väzbu s akuzatívom a genitívom majú predponové slovesá odluky; napr.: *zbaviť, ušetriť, uchrániť, sprostíť, uvarovať niekoho niečoho . . .*

Združenú väzbu s akuzatívom a datívom majú rozličné slovesá, ako napr.: *dať, doručiť, venovať, udeliť, vrátiť, adresovať, požičať, predať, obstaráť, odstúpiť, zveriť, pripraviť, rezervovať, obetovať, zasvätiť . . . ; vziať, ukradnúť, odcudziť, odvábiť niekomu niečo . . . ; ukázať, predstaviť, prezradiť, zatajiť, udat, veriť niekomu niečo . . .*

Túto združenú väzbu majú aj slovesá, ktorými sa vyslovuje prejav vôle, ako napr.: *dovoliť, umožniť, rozkázať, nariadiť, veliť, poručiť, predpísať, zakázať, zabrániť, odoprieť niekomu niečo . . .*

Sem patria aj kauzatívne slovesá pohybu, ako napr.: *hodiť, niesť, viesť, poslať, nábiať, nasypať, odložiť, nechať niekomu niečo . . .*

Združenú väzbu s akuzatívom a datívom majú aj slovesá oznamovania, ako napr.: *hovoriť, rozprávať, oznámiť, vysvetliť, ohlásiť, odkázať, tvrdiť, dokázať, písať, telefonovať, telegrafovať niekomu niečo . . .* Tú istú väzbu majú aj slovesá, ktorými sa vyslovuje postoj, ako napr.: *radiť, odporúčať, vyčítovať, zazlievať, želať, žičiť, priať, sľúbiť, vnuknúť niekomu niečo . . .*

Podobnú väzbu majú aj slovesá *učiť, navykať, prispôbovať, podrobovať niekoho niečomu . . .*

Združenú väzbu s akuzatívom a inštrumentálom majú slovesá ako *naplniť, naložiť, vysypať, pokryť, vysliatať, zahádzať, zavalíť, zapchať, obaliť, obohnat, opásat, obkolesiť, zaviezt, zaplátať, zafarbiť, natrieť, poliať, postriekať niečo niečím . . .*

Tú istú väzbu majú aj slovesá *obdarovať, odmeniť, obohatiť, zásobovať, nakŕmiť, nasýtiť, pohostiť, núkať, ozdobiť, obšit, vyzbrojiť, opatriť niekoho niečím . . .*

Združenú väzbu s akuzatívom a infinitívom majú slovesá vyjadrujúce prejav vôle, ovplyvňovania niekoho; napr.: *nútiť, siliť, súriť, naháňať, narádzať, odradiť, núkať, nechať, nahovárať, navádzať, vábiť, žiadať, prosiť, učiť, priučiť, odučiť, oprávať a pod.*

Združenú väzbu s datívom a infinitívom majú najmä slovesá vyjadrujúce rozkaz, zákaz, radu, dovolenie, odporúčanie alebo pomoc; napr.: *rozkázať, zakázať, radiť, navrhnúť, odporúčať, dovoliť, dopustiť, dať, želať, dopriať, pomáhať, prekaziť, umožniť, znemožniť, brániť a pod.* Okrem toho sú tu slovesá *dať, niesť, žiadať, kúpiť, obstaráť* a ich odvođeniny, ak sú pri nich v infinitíve slovesá *jesť, piť, fajčiť* a ich synonymá: *dať niekomu jesť, doniesť niekomu piť, žiadať si fajčiť . . .*

2. Ak sa osobitným výrazom nepomeníva cieľový bod deja, a to preto, lebo cieľový bod deja sa chápe ako obsiahnutý v samom deji, dostávame dvojčlenný intenčný systém, ktorý sa dá zachytiť schémou: $A \rightarrow D_P$, alebo $R_A - D_P$. V jednom spoločnom výraze D_P je pomenovaný aj dej, aj paciens deja. Paciens deja je teda implicitný. Sem patria slovesá, pri ktorých sa činiteľ deja zvyčajne vyjadruje explicitne, osobitným slovom. Sú to teda osobné slovesá-personaliá. Ale zasiahnutá vec sa pri nich nevyjadruje osobitným slovom, lebo sa chápe ako obsiahnutá v samom deji. Preto sú to bezpredmetové

slovesá. Keďže agens a paciens tiež nie sú tie isté, predstavujú aj tieto slovesá externú akciu agensa.

K tomuto intencnému typu patria bezpredmetové slovesá vyjadrujúce rozličné činnosti, ako *zvonit, cengat, trúbiť, kúriť, pracovať, tancovať, bojovať, štrajkovať, útočiť, vltaziť, cvičiť, trénovať, kľučkovať, strieľať, znieť, ozývť sa, rečniť, hovoriť, nadávať, kričať, žartovať, štekať, štebotať, klepotať, vrzgotať, myslieť, plakať, fňukať, smiať sa, chichotať sa, ochkať, bedákať, vzdychať, dýchať, kašľať, horieť, dymiť, blčať, myliť sa, búriť sa, slziť, nocovať, sviatkovat ...*

Vela týchto sloviess môže mať aj väzbu, takže majú intencnú hodnotu predmetových sloviess, napr.: *cvičiť niekoho, nadávať niekomu, kričať na niekoho, vzdychať nad niečím ...* Dvojice *cvičiť a cvičiť niekoho, kričať a kričať na niekoho, vzdychať a vzdychať nad niečím ...* sú intencné varianty toho istého slovesa.

V rámci tohto intencného typu treba osobitne vyčleniť slovesá, ktorých dej má niekoľko paciensov, pričom jeden z nich je obsiahnutý v samom deji. Schéma: $R_A - D_{P_1} - Z_{P_2}$. Tu však treba rozlíšiť aspoň tri skupiny podľa toho, či sa osve vyjadrená závislá substancia vyslovuje akuzatívom, datívom alebo inštrumentálom.

Akuzatívom sa vyslovuje druhý paciens deja pri mnohých predponových desubstantívach (s významom *opatriť niečím* alebo *zbaviť niečoho*), ako napr.: *zaskliť, zastrešiť, zarámovať, zalesniť, zavodniť, zarybníť, vydláždiť, vybetónovať, nakrémovať, namydliť, postriebrať, pocínovať, ošatiť, opečiatkovať, oplotiť, ovenčiť, odkostiť, odzbrojiť, okriknúť, zavolať, oplakávať, vysmiať, odhlasovať, opisovať, opanovať niekoho alebo niečo ...*

Datívom sa vyslovuje druhý paciens deja pri mnohých odvodených slovesách, najmä desubstantívach, ako napr.: *pomáhať, škodiť, ublížiť, slúžiť, otročiť, priťažovať, ulaviť, podkúriť; vyhovieť, voľkať, lahodiť, strániť, kibicovať, radiť, odporovať, prekážať, zavádzať, vládnuť, zabrániť; prednášať, tykať, vykať, gratulovať, salutovať, lichotiť, dvoriť, tleskať, žehnať, porobiť, počariť niekomu alebo niečomu ...*

Inštrumentálom sa vyslovuje druhý paciens deja pri činnostných slovesách najmä interjekčného základu, ako *tresnúť, búchať, štrngat, hrkotať, vrzgať, mrkať niečím ...*

3. Ak sa osobitným výrazom cieľový bod deja nepomenúva, lebo sa chápe ako totožný s východiskovým bodom, dostávame dvojčlenný intencný systém: $A_P - D$, čiže $R_{A-P} - D$. V jednom spoločnom slove je pomenovaný aj agens, aj paciens deja. Sú to osobné slovesá-personáliá i bezpredmetové slovesá, lebo agens deja sa síce vyjadruje explicitne, ale paciens deja je implicitný, Agens vykonáva dej a zasahuje ním vždy seba. Paciensom nemôže byť okrem agensa nijaká iná vec. Preto tieto slovesá predstavujú internú akciu agensa.

K tomuto intencnému typu patria najmä slovesá pohybu označujúce zmenu miesta, ako *bežať, uberať sa, cestovať, dostaviť sa, driapať sa, hrnúť sa, ísť, chodiť,*

jazdiť, kráčať, letieť, náhliť sa, napredovať, padať, plaziť sa, plúžiť sa, pohnúť sa, pohybovať sa, putovať, schádzať sa, skákať, túlať sa, utekať, ustupovať, vracat sa, zavítať ...; sem patria aj slovesá pohybu označujúce rozličné polohy, ako *obrútiť sa, skloniť sa, kľaknúť si, krútiť sa, krčiť sa, trepotat sa ...*

Ďalej sem patria slovesá *stáť, vstať, sedieť, ležať, visieť, klesať* a ich všetky odvodeniny, ako *postáť, povstať, zastať, zastaviť sa, pristaviť sa, postaviť sa; sadnúť si, posadiť sa; rozsedieť sa, posedieť si; klesnúť, poklesnúť ...*

4. Ak agens a paciens deja splyvajú a vzhľadom na dej sa neutralizujú, dostávame intencný systém, v ktorom riadiaca substancia je nositeľom deja (N). Tento intencný typ sa dá zachytiť schémou: $N - D$, alebo schémou $R_{A:P} - D$.

Aj tento intencný typ je bohatý a vnútorne členený. Sú tu slovesá s dejom, ktorého agens sa neuvieduje, hoci je obsiahnutý v nositeľovi deja. Ide o osobné slovesá-personáliá, ktoré majú stavový význam.

Najzreteľnejší je stavový význam deadjektív a desubstantív typov *mladnúť, nervózniť, krútiť sa a belieť sa*. Príklady: *starnúť, blednúť, máknúť, tvrdnúť, hnednúť, žltnúť, tichnúť, kvitnúť, krehnúť, tuhnuť, puchnúť ...*; *černieť, belieť, košatiť, hranatiť, kamenieť, octieť, ovdovieť, kostnatiť, biedniť, zosmutniť, chorieť, chorľavieť, mocniť, spozorniť ...*; *dĺžiť sa, úžiť sa, šíriť sa, čistiť sa, hľbiť sa ...*; *černieť sa, belasieť sa, košatiť sa ...* Iné stavové slovesá: *byť, stať sa, ostať, prestať, skrsnúť, vzniknúť, zaniknúť, žiť, umierať, znievať, hasnúť, trblietať sa, jagať sa, smútiť, tešiť sa, plesať, žialiť, bdiť, spať, rúst, vädnuť, chrpiť, krívať, škúbiť, fujnať, ochrnúť ...*

No aj v tomto intencnom type sú slovesá, ktorých dej sa chápe ako existujúci na niečom, ale táto vec sa podľa kontextu môže chápať nielen ako nositeľ, ale aj ako agens deja. To sú osobné slovesá-personáliá, ktoré v podstate sú stavové slovesá, ale podľa kontextu sa môžu chápať aj ako akčné, a to s externou akciou, lebo agens a paciens deja nie sú totožné: *bačovať = 1. byť bačom* (stavové sloveso); *2. robiť baču* (akčné sloveso). Iné príklady: *riadiť, krčmariť, valašiť, honelničť, roľničť, pltničť, tajomničť, pisárčiť, knihovníčiť, furmančiť, baričiť, mládenčiť, dievčiť, vdovčiť ...*

V tomto intencnom type sú aj slovesá, ktoré v jednom význame sú stavové, v druhom však činnostné predmetové. Sú to najmä slovesá zmyslového vnímania: *vnímať, cítiť, vidieť, počuť*. Napríklad vo vete *Slepý nevidí* ide o stavové sloveso *vidieť*, ale vo vete *Ja som ta tam nevidel* ide o predmetové činnostné sloveso *vidieť*.

5. Ak sa agens deja nevyjadruje, lebo je nepoznateľný alebo za taký sa pokladá, ale dej a cieľový bod sa vyslovuje osobitnými slovami, dostávame dvojčlenný intencný systém: $D \rightarrow P$, alebo: $D - Z$. Sú to neosobné slovesá-impersonáliá, pri ktorých sa agens deja dá chápať ako implicitný čiže ako obsiahnutý v samom deji. Preto ich možno zachytiť aj schémou: $D_A \rightarrow P$,

čiže schémou: $D_A - Z$. D_A je dej s implicitným agensom. Paciens deja sa vyslovuje osobitným slovom, ktorý má tvar závislej substancie Z.

K tomuto intencnému typu patria neosobné predmetové slovesá. Vyjadrujú sa nimi psychofyzické deje. Pomenovanie závislej substancie býva pri nich v akuzatívne alebo v datíve.

Príklady na slovesá s akuzatívnou rekeiou: *boľieť, smädiť, omínať, napínať, mraziť, oziabať, zdúť, svrbieť, poraziť, pošiniť; mrziť, škriekť, premknúť, strašiť, mátať, vodiť niekoho ...*

Príklady na slovesá s datívnou rekeiou: *tráviť, zalahnúť, zabehnúť, plušťať, uľaviť, uvoľniť sa, pritažiť; šupiť, snívaj sa, marí sa, zdat sa, činiť sa; cnieť sa niekomu ...; prísť, patriť sa, slušať sa niekomu ...; záležať na niečom, ísť o niečo, daríť sa, vodiť sa, leníť sa, sladíť sa, ťažiť sa niekomu ...*

6. Ak sa agens deja nevyjadruje, lebo je nepoznatelný a za taký sa aj pokladá, a ak sa ani paciens deja nevyjadruje, lebo je obsiahnutý v samom deji, dostávame jednočlenný intencný typ, ktorý sa dá zachytiť schémou: D_P . V tomto type sú neosobné slovesá-impersonálie, pri ktorých sa agens deja dá chápať aj ako obsiahnutý v samom deji. Preto možno pri týchto slovesách použiť aj presnejšiu schému: $D_{A:P}$. To znamená, že v jednom slove sa implicitne vyjadruje neutralizovaný agens aj paciens deja a že toto slovo je aj pomenovaním deja.

Do tohto intencného typu patria neosobné bezpredmetové slovesá. Príklady: *pršať, mrholiť, snežiť, rosíť; oblačiť sa, vyjasnievať sa, vychvíliť sa; blýskať sa, hrmiť; viať, duť, pofukovať; mrznúť, poľaviť, obľaviť, oteplíť sa, ochladiť sa, zozimíť sa, jariť sa; brieždiť sa, svítať, rozvidniť sa, zoriť sa, šeríť sa, tmiť sa, mrkať, večeríť sa; zalahnúť v ušiach, škŕkať v žabúdku, zájsť za nechty, špiť v dlaniach, maríť sa pred očami, odľahnúť na duši, svitnúť v hlave; dať, dať sa.*

Sem patria aj odvodeniny uvedených sloves, ako *pršiatvať, prepíchať, sprýchnať, rozpršať sa, napršať, zaoblačiť sa, preblesknúť, zahrmiť, pohrmievat ...*

Interferencia typov

I keď jednotlivé intencné typy sa odlišujú celkom zreteľne, hranice medzi nimi nie sú nepreniknuteľné. Nielen vo vývine jazyka jednotlivé slovesá prechádzali z jedného intencného typu do druhého, ale aj v dnešnom jazykovom systéme sú javy, ktoré ukazujú interferenciu jednotlivých typov. Sú to predovšetkým slovesá, ktoré majú rovnakú podobu, ale sa používajú v rozličnej intencnej hodnote. Napríklad slovesá *šit, variť, upratovať, hlásiť, písať, piť* a pod. majú jednak intencnú hodnotu $A \rightarrow D \rightarrow P$, jednak intencnú hodnotu $A \rightarrow D_P$. Pravda, s rozličnou intencnou hodnotou môže byť spätý rozličný význam. Alebo slovesá *fúkať, búchať, prašať, trešťať* a pod. majú jednak intencnú hodnotu

$A \rightarrow D_P$, jednak intencnú hodnotu $D_{A:P}$. A naopak slovesá *pršať, mrznúť, viať* a pod. majú jednak intencnú hodnotu $D_{A:P}$, jednak intencnú hodnotu $N - D$, resp. $R_{A:P} - D$. Aj v týchto prípadoch sa na rozličnú intencnú hodnotu slovesa viaže rozličný lexikálny význam.

Vo všetkých uvedených a podobných prípadoch treba hovoriť o rozličných významoch toho istého slovesa, i keď z hľadiska gramatiky ide o homonymá. Napríklad sloveso *piť* s intencnou hodnotou $A \rightarrow D \rightarrow P$ vo vete *Deti pijú mlieko* treba z gramatického hľadiska rozlišovať od slovesa *piť* s intencnou hodnotou $A \rightarrow D_P$ vo vete *Mišo pije*.

Intencná hodnota slovesa však ostáva nezmenená, keď sa niektorá substancia v intencnom systéme slovesa modifikuje na osi *jedinečnosť - všeobecnosť*. Takto sa môže modifikovať aj riadiaca substancia, aj závislá substancia. Modifikácia substancie sa ukazuje až vo vete, lebo lexikálny význam slovesa ostáva nepozmenený. Ale takto sa môže modifikovať iba explicitne vyjadrená substancia. Vo vetách typu *Nechváľ deň pred večerom* ide o modifikáciu agensa na osi *jedinečnosť - všeobecnosť*, čo sa dá zachytiť schémou: $(X_A) - D - P$. Naproti tomu vo vetách typu *Mamička od rána šije* je modifikovaný paciens deja na osi *jedinečnosť - všeobecnosť*: $A - D - (X_P)$. Podobne je to vo vetách typu *Po slanom jedle smädiť*: $D_A - (X_P)$.

Pretože s intencnou hodnotou slovesa súvisí jeho význam, zmena v intencnej hodnote sa najčastejšie dosahuje deriváciou. Tak napr. bezpredponové slovesá *ísť, skočiť, liezť, letieť* majú intencnú hodnotu $A - D$, ale ich predponové deriváty, ako *prejsť, preliezť, preletieť*, majú intencnú hodnotu $A - D - P$. Podobne nezvratné slovesá *viezť, niesť, vliecť, ťahať* majú intencnú hodnotu $A - D - P$, kým ich zvrtné deriváty *viezť sa, niesť sa, vliecť sa, ťahať sa* majú intencnú hodnotu $A_P - D$.

Uvedené derivačné postupy však nepozneňujú intencnú hodnotu slovesa priamočiaro, lebo sa používajú aj na vyjadrenie iných zložiek deja, napríklad bezpredponové a predponové slovesá ako *niešť - vyviešť, píliť - rozpíliť, liať - rozliať* majú rovnakú intencnú hodnotu $A - D - P$. Tak isto aj dvojice nezvratných a zvrtných sloves *sediť - rozsedieť sa, prosiť niekoho - prosiť sa niekomu, držať niečo - držať sa niečoho ...* majú v podstate rovnakú intencnú hodnotu.

Osobné a neosobné slovesá (Personálie a impersonálie)

V intencnom poli sloves rozlišujeme dva vzťahy: činiteľský a zásahový vzťah. Činiteľský vzťah je vzťah medzi činiteľom-agensom deja a samým dejom. Zásahový vzťah je vzťah medzi dejom a zasiahnutou vecou-paciensom deja.

Na základe činiteľského vzťahu rozdeľujeme slovesá do dvoch skupín: na osobné slovesá a na neosobné slovesá. Rozlišujúcim znakom je možnosť i potreba vyjadriť osobitným výrazom riadiacu substanciu deja.

Osobné slovesá

Osobné slovesá čiže personáliá sú také slovesá, ktoré v základnom použití majú kategóriu osoby, lebo majú tvary aspoň pre obidve čísla 3. osoby. Sú to pomenovania dejov, ktoré vykonávajú ľudia alebo zvieratá, alebo ktoré existujú na ľuďoch, zvieratách a veciach. Riadiaca substancia sa pri týchto slovesách uvedomuje vždy, či už je to činiteľ činnosti alebo nositeľ stavu.

Osobné slovesá majú úplnú paradigmu tvarov, a to nielen sústavu určitých tvarov, ale aj sústavu neurčitých tvarov. Za osobitnú morfológickú črtu osobných sloves treba v slovenčine pokladať možnosť tvoriť neosobný bezpodmetový zvrtný tvar, ktorým sa vyjadruje neprítomnosť gramatického podmetu napriek tomu, že sa činiteľ alebo nositeľ deja uvedomuje. Napríklad sloveso *žiť* je osobné, ako to ukazujú tvary *žijem, žiješ, žije, žijeme, žijete, žijú*. Toto osobné sloveso má neosobné bezpodmetové zvrtné tvary *žije sa, žilo sa, bude sa žiť, žilo by sa, bolo by sa žilo*.

Osobné slovesá vyjadrujú kategóriu osoby, i keď túto kategóriu preberajú od gramatického podmetu vety. Pritom zhodou sa prenáša na sloveso aj kategória menného rodu. Kategória osoby však nie je vždy vyjadrená na gramatickom podmete vety; ak napríklad v gramatickom podmete je substantívne pomenovanie, t. j. pomenovanie substancie nezúčastnenej na prejave, tak iba na slovesnom tvare je vyjadrené, že pomenovanie tejto substancie má platnosť 3. osoby. Tým sa však nezotiera substantívny charakter kategórie osoby, lebo jej obsahom je platnosť (účasť) substancie v prehovore.

Niektoré určité aj neurčité tvary osobných sloves majú podľa nadradeného substantíva alebo podľa prirodzeného rodu osoby (zúčastnenej na prehovore a vyjadrenej osobným zámenom) aj menný rod. Uplatňujú sa všetky tri rody, i keď stredný rod zriedkavo:

„Prečo ty, Slnce, nehreješ a nesvietiš v noci ako vo dne?“

„Keby ja hrialo a svietilo v noci ako vo dne, musela by zem vyhoriť!“ odpovedalo slnco a dvíhalo sa dohora. (DOBŠINSKÝ, POVESTI) — „To si povedalo, dieťa moje?“ (STODOLA)

Namiesto jedinečnej osoby môže sa v dvojčlenných vetách uplatniť aj všeobecná osoba. Explicitne by sa táto osoba mohla vyjadriť slovami *každý, človek, všetci, ľudia* ... Ale ani všeobecná osoba sa explicitne nevyjadruje, a to ani osobným zámenom, ani iným výrazom. V tomto význame sa používajú tvary osobných sloves pre všetky osoby, pravda, bežne iba tvary 2. os. sg. a pl., 1. os. pl. a 3. os. pl., ale už len zriedkavo tvar 3. os. sg. a ojedinele tvar 1. os. sg. Tu sú vždy tvary mužského rodu: *hovoril, bol by sekoť* ...

Neosobný bezpodmetový zvrtný tvar sa odlišuje od tvaru 3. os. sg. s jedinečným i so všeobecným podmetom. Kým tvar 3. os. sg. *préterita* s významom jedinečnej osoby má všetky tri rody — *volal, volala, volalo* — a tvar 3. os. sg. s významom všeobecnej osoby má iba mužský rod — *volal* —, zatiaľ neosobný,

bezpodmetový zvrtný tvar má vždy podobu 3. os. sg. stredného rodu — *volalo sa*. To je vlastne bezpríznačkový tvar, v ktorom sa naznačuje nedostatok zhody s riadiacou substanciou.

Charakteristická črta je aj v tom, že osobné slovesá majú aj tvary imperatívu, ktorými sa vyslovuje rozkaz alebo zákaz konať dej.

Osobné slovesá majú úplný systém neurčitých tvarov: prechodník, činné prídavné a slovesné podstatné meno. Pravda, celý rad sloves nemá trpné prídavné, ale to vyplýva len zo sémantickej náplne toho-ktorého slovesa, a nie z jeho intencie.

Pre osobné slovesá je dôležité, že sa môžu pripájať k modálnym vetným príslovkám; tak vznikajú spojenia ako *možno robiť, nemožno vyhrabať, treba čakať, netreba nariekať, načím vybieliť, hodno povedať, nehodno sa protiviť, slobodno vkročiť, neslobodno lámať, radno ustúpiť, neradno vyskakovať*. Toto syntagmatické kritérium sa doplnia s možnosťou tvoriť neosobný bezpodmetový zvrtný tvar, ale je o to dôležitejšie, že sa s modálnymi vetnými príslovkami môžu spájať aj zvrtné osobné slovesá: *treba sa učiť, nenáčim sa hnevať, neradno sa posmievať, možno sa rozbehnúť, nemožno si poležať, slobodno sa vrátiť, neslobodno si myslieť, nehodno sa zoznámiť* ...; *popri netreba utekať, neradno vyskakovať, možno pracovať, neslobodno letieť, hodno opatrovať* ...

Návštevu bolo našim nejaká skončiť. (URBAN) — To v takomto dome ani vypovedať neslobodno. (STODOLA) — Nebolo ju treba podpierať ... (MINÁČ) — Nehodno sa vyvalovať v posteli ... (HORÁK) — Čo sa nedá premeniť, tomu sa načím podvoliť. (PRÍSL.) — Hodno sa s ním zoznámiť. (LAZAROVÁ) — S tým, čo ja robím, neradno sa chváliť. (URBAN)

Tieto spojenia s nezvratnými slovesami majú synonymá v spojeniach neosobného bezpodmetového zvrtného tvaru modálneho slovesa s infinitívom osobného slovesa: *chce sa chodiť, môže sa večerať, má sa pomáhať, musí sa letieť* ...

Odpoludnia malo sa ísť s kandidátom do troch-štyroch dedín, i do Tonkovi pridelených Mocnín. (TAJOVSKÝ) — Chorá je, ale o tom nemôže sa vraviť, ani vedieť sa nemá, najmä jemu nie. (TIMBAVA) — Od rozkazu sa nemohlo odstupiť. (DOBŠINSKÝ, POVESTI)

Uvedené morfológické a syntaktické črty sú dostačujúcim kritériom na vymedzenie osobných sloves. Sémantická stránka pritom neprichádza do úvahy, a to najmä preto nie, lebo osobné slovesá tvoria prevažnú väčšinu sloves a majú najrozmanitejší význam.

Neosobné slovesá

Neosobné slovesá čiže impersonáliá tvoria viac-menej uzavretý významový systém a majú aj isté gramatické vlastnosti. Tie sú však v porovnaní s osobnými slovesami zväčša iba negatívne.

Neosobné slovesá majú oveľa chudobnejšiu sústavu tvarov ako osobné